

॥ अथैतरेयालोचनविषयसूची ॥

विषयः	पृ०	विषयः	पृ०
अथ किमिदमैतरेयनाम ? ...	१	प्रथम आर्यावासः ...	२३
ब्राह्मणशब्दनिरुक्तिः ...	१	द्वितीय आर्यावासः ...	२४
ब्राह्मणग्रन्थानां षेदभाष्यत्वम् ...	२	तृतीय आर्यावासः ...	२५
देवताविधानदृष्टान्तः ...	३	प्राचीनार्यावर्तनिरूपणम् ...	२६
मन्त्रविधानदृष्टान्तः ...	४	तत्र पूर्वसप्तनदप्रदेशः ...	२७
ब्राह्मणकृतं मन्त्रशास्त्रानम् ...	५	—पश्चिमसप्तनदप्रदेशः ...	२८
व्याख्यायिकातो विज्ञानलाभः	७	—उत्तरसप्तनदप्रदेशः ...	२९
मूक्तविधानदृष्टान्तः ...	८	हिन्दुस्तान्प्रदेशार्थनिर्णयः ...	३०
अर्थवाददृष्टान्तस्वाश्रुतत्वम् ...	१०	प्राचीनार्यावर्तान्तरसीमा ...	३२
अथ कौऽस्य प्रवक्ता ? ...	११	प्राचीनार्यावर्तपश्चिमसीमा	३२
महिदासस्य दासीपुत्रत्वम् ?	१२	आर्यानार्यभूमिनिर्णयः ...	३३-३७
असवर्णाविवाहव्यवस्था ...	१३	संहिताकालिकार्यावर्तः ...	३७
दासीपुत्रस्य मन्त्रदृष्टत्वमपि ...	१४	आर्यसाम्बाध्यपरिचयः ...	३८
आर्यानार्यपरिचयः ...	१५	उत्तरमद्रोत्तरजम्बूद्वीपप्रदेशानां	
जातिपरिवर्तनस्वीकारः ...	१६	मार्यसन्नाह्मिन्नराज्यत्वम् ...	४०
वेदाधिकारिनिरूपणम् ...	१७	ऐतरेयकालिकमध्यदेशः ...	४२
यूरोपीयानामार्गानार्यत्वाभावः	१८	ऐतरेयकालिकार्यावर्तः ...	४२
मनुष्याणामायुःकालनिर्णयः ...	१९	शतपथकालिकार्यावर्तः ...	४३
ऐतरेयारण्यकविचारः ...	१९	याज्ञिनिकालिकार्यावर्तः ...	४४
अथ कुत्रत्यः सः ? ...	२०	यास्ककालिकार्यावर्तः ...	४४
आर्यशब्दार्थनिश्चयः ...	२१	पतञ्जलिकालिकार्यावर्तः ...	४५
आर्यावर्तशब्दनिरुक्तिः ...	२२	मनुकालिकार्यावर्तः ...	४५
		कलिङ्गराज्यस्य परिचयः,	
		निन्दा, श्रीशैवशापित्वञ्ज	४७

विषयः	पृ०	विषयः	पृ०
अमरसिंहकालिकार्यावर्षः ...	४७	पुंसां बहुविवाहे दोषाभावः	८४
यूरोपीयमतानुगतार्यावास-		मृतपतिकाया एव पुनर्विवाहे	
स्त्रीकारे दोषत्रयाणामुल्लेखः ...	४८	दोषाभावसूचनम् ...	८४
यूरोपीयतपोषकान्यष्टप्रमा-		स्त्रीणां भविष्यतिपाठित्यम् ...	८४
णानि, ततस्त्वष्टनानि च	४९—५५	कुलवधूनां कृष्णाश्लीलता ...	८४
बालगङ्गाधरमतस्त्वष्टनम्	५५—६६	पत्नीभगिन्योः पत्न्याः प्राधान्यम्	८४
आर्यप्रत्नौकोनिर्ययः ...	६६	अग्निहोत्रस्यातिकर्णयता ...	८५
रेतरेयवासस्यानिरूपणम् ...	७१	स्नातस्यैव दैवकार्यविधिः ..	८६
		भुक्तस्यापि दैवकार्यविधिः ...	८६
अथ कः कालोऽस्यैतरेयस्य ?	७१	पशुशरीरदाहविधानम् ...	८६
रेतरेयस्य पाणिनिपूर्वजत्वम्	७२	दैवमिष्टमनुष्यपूजाविधिः ...	८६
— आश्वलायनपूर्वजत्वम्	७३	दैवनिरूपणम् ...	८७
— जनमेजयपूर्वजत्वम्	७३	मिष्टनिरूपणम् ...	८८
— शाकलशाखानां प्रवक्तुः		जीवानां जन्मत्रयवर्णनम् ...	८९
शाकल्याश्च पूर्वजत्वम्	७४	मनुष्यनिरूपणम् ...	९१
पदसंहिताप्रवक्तुः शाकल्यात्,		अतिघिसत्कारे विशेषोपदेशः	९२
तस्यैतरेयस्य परजत्वम् ...	७५	पशुहिंसा विहितता न वा ?	९४
		पिपासते पानीयदानादिविधिः	९५
अथैतरेयकालिकाचाराः ...	७६	आर्त्विज्यकर्मणः प्राशस्त्यम्	९५
जातिप्रदायनिरूपणम् ..	७६	अयाज्ययाजननिषेधः ...	९५
ब्राह्मणादिभ्यभावादिवर्णनम्	७८		
ब्राह्मणादीनां भस्मनिर्ययः ...	७९	अथैतरेयकालिकशवहाराः ...	९६
साकल्यत्रिययोरानुधानि ...	७९	पुरोहितस्यावश्यकता ...	९६
आर्यानार्ययोः नास्यभावः ...	८०	दक्षिणादानस्यातिकर्णयता ...	९८
नागविषयकोपदेशाः ...	८२	यदान्यतायाः प्रशंसा ...	९८
विवाहस्य कर्तव्यतोपदेशः ...	८३	पुंसोऽपि क्रयविक्रयातिमर्गाः	९९
अत्रियाकामन्यजातिभावनिन्दा	८४	पुत्रे पितृयथेच्छशवहारः ...	९९

विषयः	पृ०	विषयः	
पुत्राणां पित्रदायभाक्तम् ...	६६	पृथिव्या भ्रमणम्, मूर्यस्य	
वायुव्यादयर्मसमुद्रयात्रा ...	१००	उदकास्तमयाभाव, ज्यो-	
वनदस्युनामप्यस्तिता ...	१००	रात्रनिर्वृत्तिहेतुश्च	१०७
ग्रन्थिच्छेदकानामप्यस्तिता	१००	मूर्यविज्ञानम्	१०६
चौरस्यास्तिता तन्निन्दा च	१००	चन्द्रविज्ञानम्	११०
शपथशबन्धवार	१००	वायुविज्ञानम्	१११
सार्वभौमराजास्तिता ...	१००	धर्मविज्ञानम्	१११
राजप्रियायै प्रजानामावेदनम्	१०१	धर्मविज्ञानम्	११२
राजभाट्याणां राजानुचरत्वम्	१०१	पाश्चात्यानुकरणस्य कर्तव्यता	११२
राजधानीपरिरक्षणम् ...	१०१	विष्णुविज्ञानम्	११३
शेकमत्याय शपथशबन्धवारः ...	१०१	गर्भादिविज्ञानम्	११३
बुद्धार्थमधैतनिकानामपि		शारीरादिविज्ञानम् ...	११४
प्रजानां स्वतः प्रवृत्तिः ...	१०१	खाद्यविज्ञानम्	११५
सामतोऽपि शत्रुवशीकरणम्	१०२	भेषजविज्ञानम्	११६
सैनानियोगप्रकारवर्णनम् ...	१०२	कालविज्ञानम्	११७
उपविमोक्तशबन्धवारः	१०२	दिग्विज्ञानम्	११७
संश्लिष्यते जनीवीवधशबन्धवारः	१०३	देशप्रवृत्तिविज्ञानम् ...	११८
अनलसप्रशंसा, अलसनिन्दा च	१०२	शिल्पविज्ञानम्	११८
कल्यादिचतुर्थगुणक्षणम् ...	१०४	शब्दार्थविज्ञानम्	११८
वर्धनीं सर्वसुसद्भावः ...	१०६	अथ कस्याः शाखाया रदम् ?	११६
युगधर्माणां सर्वयुगाश्रितत्वम्	१०६	विष्णुपुराणीयशाखाकथा	११६
अथैतरेयकालिकविज्ञानानि	१०६	भागवतीयशाखाकथा ...	११७
पृथिव्या गतिहेतुः, द्यावा		कूर्मपुराणीयशाखाकथा	११७
पृथिव्योः सम्बन्धः, दृष्टिहेतुः,		पौराणिकशाखामतस्रष्टनम्	११७
उदकानां मतिहामट्टा-		शाखापदार्थनिरूपणम् ...	११८
भावहेतुश्च ...	१०५-१०७	स्वामिदयानन्दोयशाखाकथा	११६

विषयः	पृ०	विषयः	पृ०
पञ्चशाखानामावगमः ...	१२६	असोमपदेवपरिचयः ...	१५६
चरणशूक्ष्णपञ्चशाखाः ...	१३०	अग्निनिष्पणम् ...	१६१
देवीपुराणीयशाखात्रयम्	१३१	इन्द्रनिष्पणम् ...	१६६
अग्निपुराणोक्तशाखाद्वयम्	१३२	सूर्यनिष्पणम् ...	१६६
महानाम्नाव स्यात् शास्त्रायनी	१३३	देवतानां खड्गपादिवर्णने	
साक्षा-शास्त्रायनी विभिन्ने	१३३	पौराणिकमतनिरास. ...	१७०
दृष्टदेवतायाव्यशाकलीयत्वम्	१३४	पौराणिककल्पगोदाहरणम्	१७१
वाष्कलशास्त्रायनोर्भेदः ...	१३५	इन्द्रशूचोर्निष्पणम् १७३, १७४	
अथ शंशिरीयापरिचयः ...	१३५	अमरसिंहस्य दोषोदाहरणम्	१७५
पालखित्यमूक्तानां परिचयः	१३६	वाख्याधिकानां गतिः ...	१७८
अथ वाष्कलापरिचयः ...	१३७	चत्वारो देवगुणाः ...	१७९
संज्ञानमूक्तोयर्धः पञ्चदश	१३८	अधियज्ञादिव्याख्यात्रै विध्यम्	१८२
साक्षा (मौडली) वास्या च	१३९	सायणव्याख्या भ्रमप्रदर्शनम् १८६-१९७	
अथान्धलायनीपरिचयः	१४०	यज्ञानां परिचयः ...	१९६
आन्धलान्या अष्टतयोत्वम्	१४१	अग्निष्टोमकारिकाः ...	२००
शाकलपरिच्छेदमहादि ...	१४२	अथ कित्तु प्रयोजनमेतस्य ?	२०४
आन्धलायन्युक्तमहादि ...	१४२	सुक्तिमतनिरास. ...	२०४
ब्राह्मणेषु भक्तविधानशैली	१४४	सर्गलोकनिर्णयारम्भ ..	२०५
रेतरेयावलम्बितशाखा ...	१४५	पिष्टलोकादिनिर्णयः ...	२०६
अथ कौट्य विषयः ? ...	१४७	भूलोकस्य त्रित्वं प्रदत्वञ्च	२१६
प्रकृतिविकृतियागनिर्णयः ...	१४८	सूर्यलोक एव सुखाः सर्गः	२२०
यागदेवतानिष्पणम् ...	१४९	यमयमीनिर्णयः ...	२२१
भोमपदेवपरिचयः ...	१५२	नाकनरकनिरुक्तिः ...	२२३
यसुरद्रादित्यप्रजापतिवषट्कार-		त्रिविधसर्गस्त्रीकारः ...	२२५
स्वरूपनिर्णयः ...	१५४-१५६	सर्गस्य दुरारोहत्वम् ...	२२६
		उपसंहारः ...	२२६, २२८

॥ ऐतरेयालोचनम् ॥

अथैतरेयालोचनम्— (१) किं मिदं मैतरेयं नाम ? (२) कोऽस्य प्रवला ? (३) कुत्रत्यः सः ? (४) कः कालोऽस्य ? (५) कीदृशान्या मन् तदानीन्तनाचार्यव्यवहारविज्ञानानि ? (६) कस्याः शाखाया इदम् ? (७) कोऽस्य विषयः ? (८) किमु प्रयोजनं मैतरेयस्यै ॥

(१)

अथ किं मिदं मैतरेयं नाम ? ब्राह्मणमिति ब्रूमः किमु ब्राह्मणमिति । अथाह जैमिनिः— “शेषे ब्राह्मणशब्दः”— इति (२. १. ३३.) । मन्त्रभागातिरिक्तो वेदभागो ब्राह्मणमिति तदर्थः । यद्यपि विचारिणेदं लक्षणं युक्ततममिति ऋग्भाष्यभूमिकादीं साध्यादिभिरङ्गीकृतम्, न तथाप्यर्थज्ञानाय तादृशमिति मन्यामहे वयम् ; एतन्नक्षत्रत एव तत्परूपाप्रतीतिब्राह्मणप्रत्याना वेदत्वे विप्रतिपत्तिदर्शनाच्च । अतोऽत्र “कर्मचोदना ब्राह्मणानि”—इति (३५ सू०) आपस्तम्बलक्षणमेवेहाश्रयामहे । अस्ति च कर्मचोदनापरा मन्त्रा अपीति तल्लक्षणं सदीपमिति चेदत्र ब्रूमः,— पदार्थस्वरूपबोधानुपयुक्तनिर्दीपलक्षणतो वरं पदार्थस्वरूपबोधायोपयुक्तं सदीपलक्षणमपीति । तत्त्वतो यथा यजुर्मन्त्राणां यजुर्मन्त्रांहिताया यजुर्वेदत्वं

न दीपावहम्, तथैव कर्मचोदनाबहुले ऽत्र त्वेतरेयादौ ब्राह्मणत्व
 मपीति । ब्राह्मणग्रन्थानां वेदत्वे विप्रतिपत्तयस्तु सङ्घेपतो निवृत्ता-
 लोचने “की ऽसौ वेदः ?”-इति प्रकारेण प्रकाशिता एव । ततो
 दयानन्दस्वामिना च ऋग्भाष्यभूमिकायां तदेव स्फुटं मेवावादि ।
 तत्र हि वेदसञ्ज्ञाविचारोपसंहारे— “ब्रह्मेति ब्राह्मणानां नामा-
 स्ति । अत्र प्रमाणम् । ब्रह्म वै ब्राह्मणः क्षत्रं राजन्यः (श० १३.
 १.)-इति, ‘समानार्थावेतौ ब्रह्मन्-शब्दो ब्राह्मणशब्दश्च’-इति
 व्याकरणमहाभाष्ये (५. १. १.) । चतुर्वेदविद्भिर्ब्रह्मभिर्ब्राह्मणे-
 र्महर्षिभिः प्रोक्तानि यानि वेदव्याख्यानानि तानि ब्रह्मणानि”-इति ।
 इतः पूर्वं मूलमात्रस्यास्यैतरेयस्य सम्पादनभूमिकायां डा०-इग्-
 महोदयेनापि ब्राह्मणशब्दनिर्वचनमेवमेव सूचितम् । अस्माकन्वत्वा-
 प्यस्ति किञ्चिद् वक्तव्यम् । तद्यथा— न हि “ब्राह्मोऽजातौ”-इति
 (पा० ६. ४. १७१.) सूत्रे जायति ब्रह्मन्-शब्दाद् यत्रपरो
 ब्राह्मणशब्दः सम्भाव्यते, अतो ब्राह्मणवाचिर्ब्रह्मन्-शब्दाद् वेदं निष्पन्नं
 ब्राह्मणपदम्, अपि त्वस्मिन्नेव ब्राह्मणशब्दादेव प्रोक्ताद्यर्थेऽपि
 स्यान्निष्पन्नं ब्राह्मणमिति ।

तदेवं ब्राह्मणेन प्रोक्तं यागविध्यादिवोधकं वचनं ब्राह्मणम्,
 शास्त्रवचनामां समूहो ग्रन्थोऽपि ब्राह्मणमेव । वचनपरत्वा-
 देवास्य ब्राह्मणशब्दस्य क्लीबत्वम् । अथवा अस्वेतद् ब्राह्मण-
 पदं भाष्यपरम् । वेदार्थविसर्गेण ब्राह्मणेन प्रोक्तं यागविध्यमुत्सूतं
 मन्त्रभाष्यमेव ब्राह्मणमिति । ब्राह्मणस्य वेदत्वं सुररीकुर्व-
 तापि सायणाचार्येण स्वकण्ठरथेषुयास्य मन्त्रव्याख्यानरूपत्व
 माभाषि । तथाहि तैत्तिरीयसंहिताभाष्यभूमिकायाम्— “ब्रा-
 ह्मणमन्त्रव्याख्यानरूपत्वात् मन्त्रा एवादी समाह्वताः”-इति ।

वस्तुतस्तु मन्वाणां हि ब्राह्मणकालतोऽपि बहुपूर्वकालजत्वात् ब्राह्मणकाले तदर्थप्रत्ययसंशयः सम्भाव्य एवेति ब्राह्मणकाराणां ब्राह्मणानां तदर्थकाशनाय तत्तात्पर्याद्याख्यानाय च प्रवृत्तिः समुत्पन्ना, तत एवेमानि पैङ्गुर्कौपीतकैतरेयादीनि आदिवेदभाष्याणि सम्यग्ब्रवीतीति वक्तुं युज्यत एव । तदिदं मस्माभिर्निरुक्तालोचने (ड—डी) “वस्तुतः”—इत्यादिनां “वेदभाष्यरूपाणि ब्राह्मणानीति”—इत्यन्तेन च ब्राह्मणग्रन्थानां आदिवेदभाष्यरूपत्वमेव सिद्धान्तितम् ।

यद्यप्येवं तथापि ब्राह्मणग्रन्थेषु सर्वत्रैव प्रधानतो यागविधय एवोपलभ्यन्ते । तत्र यागेषु यागाद्द्रव्यदेवतामन्त्रादिषु प्रवृत्त्याद्युत्पादनार्थाः स्तुत्यादयः स्तुत्यादिपरा आख्यायिकाश्च बह्व्य आख्याताः श्रूयन्ते । ता एव श्रयवादा श्रयुच्यन्ते । तदप्युक्तमापस्तम्बेन— “ब्राह्मणशेषीऽर्थवादः, निन्दा प्रशंसा परहृतिः पुराकल्पश्च”—इति (३६, ३७ सू०) । तत्रप्रसङ्गतो बहूनां मन्वाणां मन्वांशानां वा प्रायोऽधियज्ञपरव्याख्यानानि, क्वचिदन्यान्यविधान्यपि समान्नातानीति सर्वेषां मेव सार्थवादब्राह्मणग्रन्थानां यागविधानार्थतैव पंफुल्यत इति “कर्मचोदना ब्राह्मणानि”—इत्यापस्तम्बकृतं ब्राह्मणलक्षणं सङ्गच्छत एव सर्वत्रेति निरवयवम् ॥

अथोक्तमेवार्थं मिहोदाहरणैः किञ्चिद् बोधयितुं यतामहे । प्रथमं तावदत्र दीक्षणीयेष्टिर्विहित्वा । सा खल्वग्निष्टोमादियागेषु दीक्षणार्था भवति । यागस्त्रिविधः; इष्टि-होत्र-सत्र-भेदात् । तत्रेयमिष्टिः प्रथमविधो यागः । अस्य देवताविधानन्वेषमाख्यातम्— “अग्निर्वै देवानां भवमो विशुः परमस्तदन्तरेण सर्वा अन्या देवताः”—इत्यादि (ऐ० ब्रा० १. १. १.) । एतेनास्य

यागस्य अग्निविष्णुश्च द्वे देवते ऽवगम्येते । ततो द्रव्यविधानन्त्वेव
 साम्नातम्— “आग्नावैष्णवं पुरोडाशं निर्वपति दीक्षणीय
 मेकादशकपालम्”—इत्यादि । इत उत्तर मीतदीयावान्तरबहु-
 विधविधानाद्यनन्तरं मन्त्रद्वयं विहितम्— “अग्निमुखं प्रथमो
 देवताना मग्निश्च विष्णो तप उत्तमं मह इत्याग्नावैष्णवस्य हविषो
 याज्वानुवाक्ये भवतः”—इत्यादि । अनयोर्मन्त्रयोः पूर्वी दीक्षा-
 यागप्रधानहविषः पूर्वोक्तस्य तस्य ‘पुरोऽनुवाक्या’ भवति , उत्तरो
 याज्येति विवेकः । तदेनयोः स्पष्टार्थतया , अविचक्षितविशेष-
 तात्पर्यतया वा विशेषतो व्याख्यानतात्पर्ये नोक्ते ऽवैतरेयके ; अपि
 यदेतदुपक्रमे “अग्निर्वै देवाना भवमो विष्णुः परमस्तदन्तरेण सर्वा
 अन्या देवताः”—इति देवद्वयमुतिराम्नाता , तदेवैतन्मन्त्रद्वयस्य
 सामान्यतस्तात्पर्यान्वाख्यानं सम्पन्नम् । ‘अग्नेः’ पार्थिवस्यास्याव-
 मत्वम् , पृथिवीस्यत्वात् ; एवं ‘विष्णोः’ आदित्यस्योक्तमत्वम् ,
 द्युस्यत्वात् ; अन्यासां वाय्वादीनां सर्वासा मेव देवताना मीतयो-
 र्थावापृथिव्योरेव अन्तःस्यत्वात् एनयोर्ग्रहणैव ग्रहण मभीष्ट
 मित्याशयः । मन्त्रावेतौ ऋग्यजुष्णामाथर्वशास्त्रीयमंहितास्त्रिदानी-
 अचलितासु न दृश्येते ; कृष्णयजुस्तेत्तिरीयत्राङ्गणे तु श्रूयेते (२.
 ४. ३. ३, ४.) , परं तत्रापि सन्ति पाठभेदाः । आश्वलायन-
 र्थातसूत्रेऽपि हि प्रपञ्च विहितावेताविति न त्वाश्वलायनशास्त्रीया-
 वप्यभिगम्येते ; अत एतौ ततोऽप्यन्यशास्त्रीयाविति ध्रुवम् ॥

सोमप्रयद्वेषीना गृचान्तु विधान मनु व्याख्यानानि चास्मा-
 तानि । तद्यथा— “भद्रादभि श्रेयः प्रेहीत्वन्वाह , अयं वाय
 लोको भद्रस्त्राणादसायेव लोकः श्रेयान् , स्वर्गं मेव तं लोकं
 गमयति । वृहस्पतिः पुर एता ते अस्त्विति , अथ वै वृहस्पति-

ब्रह्मवाष्पा एतत् पुरोगव भकर् ण वे ब्रह्मखद्विषति । अथैमवस्य
वर आ पृथिव्या इति , देवयजनं वे वरं पृथिव्यै , देवयजन एवेनं
तदवसाययति । आरे शतून् कुणुहि सर्ववीर इति , हिपन्त
मेवास्मै तत् पाप्मानं भ्रातृव्य मपवाधतिऽधरं पादयति”-इति
प्रथमर्चो विधिशाख्याने (ऐ० ब्रा० १. ३. २.) । एषापि प्रव-
लिताया सृक्शाखायां नाम्नातेत्यन्यशाखीयैव ; तैत्तिरीयसंहिता-
यान्तु श्रूयते १. २. ३. १८ ॥

ब्राह्मणविपद्याणां विशेषतोऽर्थप्रतिपत्तये अन्यत्रान्यथा चोदाह-
रामः । श्रूयते हि , शुक्लयजुर्वेदस्य माध्यन्दिन्याः शाखाया
आदिमैया कण्डिका— “इपे त्वोर्जे त्वा वायव स्य देवो वः
सविता प्रापेयतु श्रेष्ठतसाय कर्मणे”-इति । शतपथब्राह्मणेऽस्या
मन्त्रत्रयात्मिकात्वं स्वीकृत्य , प्रथममन्त्रस्य पर्णशाखाच्छेदने,
द्वितीयस्य तथैव शाखया ताडनेन गदां वत्सानाञ्चेकत्रीकरणे,
अन्तिमस्य तृतीयस्य तु तथैव तथैव ताडनेन एकस्या गोर्वत्सतः
पृथक्करणे विनियोगो विहितो व्याख्याताय ते त्रय एव मन्त्राः ।
तद्यथा— “ता माच्छिनन्ति— ‘इपे त्वोर्जे त्वेति । वृष्ट्यै तदाह,
यदाहपे त्वोर्जे त्वेति ; यो वृष्टादूयसो जायते तस्मै तदाह ।
अथ मातृभिर्वत्सान्मसवासृजन्ति , स वत्सं शाखयोपसृशति—
‘वायव स्येति । अयं वे वायुर्योऽयं पवते ; एष वा इदं सर्वं
प्रध्याययति यदिदं किञ्च ; वर्षत्येष वा एतासां प्रध्याययिता ;
तस्मादाह वायव स्येति । ०—० अथ मातृणा मेकां शाख-
योपसृशति वत्सेन व्याकृत्य— ‘देवो वः सविता प्रार्पयत्विति ।
सविता वे देवानां प्रसविता , सवितृप्रसृता यज्ञं समभरानिति ;
तस्मादाह देवो वः सविता प्रार्पयत्विति । श्रेष्ठतसाय कर्मणे

इति । यज्ञो वै श्रेष्ठतमं कर्म, यज्ञाय हि तस्मादाह श्रेष्ठतमाय कर्मण इति”-इति माध्य० शत० आ० १. ५. ४. १-५ ।

तदेव मस्या मन्त्रत्रयात्मिकायाः शुक्लयजुःप्रथमकण्डिकायाः सविनियोग एषोऽर्थः सम्पन्नः—

(१) ‘इपे त्वा , उर्जे त्वा’ वृध्यै त्वा ; हिनघ्नौति शेषः ।

(२) ‘वायवः स्थ’ पवमानाः , वर्षणेन प्रप्यायमानाः यूयं स्थ ; युष्मान् समवसृजन् शाखयोपसृशामीति शेषः ।

(३) ‘सञ्जिता’ देवानां प्रसविता ‘दिवः’, ‘वः’ युष्मान् , यज्ञं सञ्जरान् , पवमानान् ‘श्रेष्ठतमाय कर्मणे’ यज्ञाय ‘प्रापयतु’ ; सवित्प्रसूता वय मिदं याचामह इति शेषः ।

नून मेषोऽर्थोऽधियज्ञः , पर मेतेनैव पदव्याख्यानेनाधिदेवतोऽर्थोऽपि सम्पद्यत एव । तद्यथा— “अयं वै वायुर्योऽयं पवते” । ‘यः अयं पवते’ सदेव पवमानो विद्यते , स एव ‘अयं’ त्वगिन्द्रिय-प्रत्यक्षः , अत एव विषहादिशून्यो भौतिको ‘वायुः’ । “एष वै इदं सर्वे प्रप्याययति यदिदं किञ्च” । ‘यत् इदं किञ्च’ स्थावर-जङ्गमात्मकं जगत् , तत् ‘इदं सर्वे’ ‘एषः वै’ वायुरेव ‘प्रप्या-ययति’ प्रकर्षेण वहयति । “एष वै वर्षति” वायुरेव वृष्टिधाराः सर्वाः निघ्नतद्यालयन् पृथिव्यां मन्वाह्नोपस्थापयति । अत एव “एतासाम्” पार्थिवीना मपां “प्रप्याययिता” वहयिता भवति । तत एवभूतं ‘त्वा’ त्वां वायुं “वृध्यै” जानामि । “वृष्टात् उर्कं = रसः जायते” । “तस्मै” उर्जे- रसाय, तत एवात्र मुत्पद्यत इति ‘इपे’ यज्ञाय च ‘त्वा’ त्वां जानामि । “देवानां” सर्वेषा मस्या-दीनां “प्रसविता” सूर्यः देवतरो वा ‘वः’ “यज्ञं सञ्जरान्” प्राणनहेतून् युष्मान् ‘श्रेष्ठतमाय कर्मणे’ “यज्ञाय” प्राणनकार्य-

निर्वाहार्थं 'प्रापयतु' सदेव प्रापयत्येव, वय मपि "सविष्ट-प्रसूताः" एव, अस्मानिति श्रेयः ॥ एतेन वायोः प्रत्यक्षत्वम्, वर्षहेतुत्वम्, वृष्टिद्वारा चान्नहेतुत्वम्, तत आप्यायनहेतुत्वम्; धूर्यप्रसूतत्वम्, प्राणरूपश्चेष्टकर्मकारित्वञ्चेत्याख्यातं वायुविज्ञानम् । प्रधानतो वायुविज्ञानार्थं एव चान्नातो यजुर्वेदः । अतएवैतदुक्तम्— "अग्नि-वायुर्विभ्यसु त्रयं ब्रह्म सनातनम्"—इत्येवमादिक मिति ॥

श्रूयते चात्र पर्णशाखयैव वत्सानपाकरणकर्मविधानार्थांस्तुद्र-तर्मकाख्यायिका । तद्यथा— "यत्र वे गायत्री सोम मच्छापतत्, तदस्या आहरन्त्या अपावस्ताभ्यायत्य पर्णं प्रचिच्छेद । गायत्री वा सोमस्य वा राष्ट्रस्तत् पतित्वा पर्णोऽभवत् । तस्मात् पर्णो नाम । तद्यदेवात्र सोमस्य न्यक्तं तदिहाप्यसदिति । तस्मात् पर्णशाखया वत्सानपाकरोति"—इति (शत० ब्रा० १. ५. ४.) । अस्यार्थः— 'यत्र' यस्मिन् काले हि 'गन्धर्वनगरे' हिमालयस्य कस्मिंश्चित् सुरम्यगिखरे 'सोमं' सोमवल्लीवृक्षम् 'अच्छ' भासं 'गायत्री' काचिद् गायिका 'अपतत्' गतवती; 'तत्' तदेव 'आहरन्त्याः' सोमवतीहरणं कुर्वन्त्याः; 'अस्याः' 'अपावस्ताभ्यायत्य' 'अवस्ता' = अवस्तात् + अधस्तात् 'अपायत्य' वियुज्य स्थितं, 'पर्णं' पर्णाकार मेव पर्णवीजं 'चिच्छेद', सा गायत्रीति श्रेयः । 'गायत्री' गायत्र्याः तस्याः 'वा' अथवा 'सोमस्य' राष्ट्रः 'अद्रमंलन' मागतं 'तत्' छिन्नं पर्णं 'पतित्वा' भूमिं गत्वा 'पर्णः' पर्णापरपर्यायः पलागो वृक्षः 'अपतत्' । यतः पर्णैत एवास्योत्पत्तिः, अस्मात् 'पर्णो' नाम पर्ण इत्येषेव वृक्षः प्रसिद्धः । 'तत्' तस्मात् 'अत्र' 'सोमस्य' सारभूते रसे 'यदेव' 'न्यक्तं' वीर्यम्, 'तत्' इहापि पलागवृक्षेऽपि 'असत्' अस्तीति ।

एतदाख्यायिकातः पञ्च पर्णविज्ञानानि प्रतीतानि भवन्ति । पुरा नासीदिहार्यनगरीषु पलाशवृक्षो हिमवतः षष्ठादिहानीत इति प्रथमम् । बहुषु पलाशारखेषु च प्राप्यते सोम इति द्वितीयम् । पलाशस्य फलानि न जायन्ते, अपि पत्राकाराखेव तद्बीजानि भवन्तीत्यपि पत्रत एवास्योत्पत्तिर्भवतीति तृतीयम् । अत एव पत्रपर्यायशब्दाभिधेयः स पर्ण इति वा पलाश इति वाख्यायत इति चतुर्थम् । एतद्रसस्यापि सोमरसतुल्य-बलकारित्व मिति पञ्चमम् ॥ गन्धर्वाणां गानप्रियत्वं स्त्रीकामत्वं च संलक्ष्य, तत्र गन्धर्वनगरे सोमानयनाय गायिकायाः प्रेरणं चात्रैव शतपथे ऽन्यत्र च श्रुतम् (३का. २प्र. २क.) तत्सर्वं तत्रैव द्रष्टव्य मिति ॥

अथ दर्शयामः कस्मिंश्चित् सूक्ते विधातव्येऽप्याख्यायिका-
 स्नातेति । तद्यथा— “तार्क्ष्यं स्वर्गकामस्य रोहेत्”—इति (ऐ०
 ब्रा० ४. ३. ६.) । तार्क्ष्यदेवताकं त्वचं सूक्तं तार्क्ष्यम् (ऋ०
 सं० १०. १७८. १-३), तस्मिन् ‘तार्क्ष्यं’ सूक्ते; तेन
 सूक्तशंसनेनेति भावः । ‘स्वर्गकामस्य’ यजमानस्य, प्रसङ्गागतं
 ‘दूरोहणं’ स्वर्गं ‘रोहेत्’, रोहणं भारोहणं तत् सम्पादयेत्; शंसन-
 कर्त्ता. ऋत्विगिति शेषः । इम मेव विधिं प्रस्तोतु मान्वातैषा
 स्वत्याख्यायिका— “तार्क्ष्यां ह वा एतं पूर्वोऽध्वान भैत्, यत्रादौ
 गायत्री सुपर्णा भूत्वा सोम माहरत्; तद्यथा क्षेत्रञ्च मध्वनः पुर
 एतारं कुर्वीत, तादृक् तत्”—इति । ‘तार्क्ष्यः’ तन्नामा कश्चित् ‘वै’
 एव ‘पूर्वः’ अग्रगामी सन् ‘एत मध्वानं’ पार्वत्यमार्गम् ‘ऐत्’
 आगमत्, दर्शयन्निवेति यावद् । कदा किमर्थं मित्वाह— ‘यत्र’
 यत्काले ‘अदः’ हस्तात्तं सम्प्रथम् । किमित्युच्यते— ‘गायत्री’
 देवगणप्रेरिता, गानेन गन्धर्वान् मोहयित्वा सोमानयने प्रवृत्ता,

काचिद् गायिका नारी, 'सुपर्णः' पक्षी, तद्वत् (तुतोपमान मिदं पदम्), स यथा तीक्ष्णदृष्टिर्द्रुतगामी स्थिरलक्ष्यं सन् सलक्ष्ये उत्पत्तिशुर्भवति, तथा 'भूत्वा', 'सोमम्' 'आहरत्' आहृतवती, 'तत्' तदानो 'यथा' 'अध्वनः क्षेत्रज्ञ' मार्गविशेषाभिज्ञं तद्देशवासिनं कश्चिन्नं 'पुर एतारं' पथप्रदर्शनायाथगामिनं 'कुर्वति', 'तादृक्' 'तत्' तार्क्ष्यं सन्, दूरोद्धारोद्धारणाय भवतीति शेषः । कथासौ तत्र तादृशविजनप्रदेशे पुरुषस्तार्क्ष्य इत्याह— "अयं वै तार्क्ष्यो योऽयं पवते"—इति । 'तार्क्ष्यः' खलु 'अयं' प्रत्यक्षगम्यः । कः ? 'योऽयं पवते' त्वाचप्रत्यक्षो यः सदैव सर्वत्र प्रवहति । एषश्च वायोरेव नामान्तरं तार्क्ष्य इत्युक्तं सम्पन्नम् । स एव वायुरेव तत्र गायत्र्याः पथप्रदर्शको बभूवेति । तत्पथप्रदर्शकत्वञ्च वायो-गन्धवृद्धत्वेनोपपद्यत एव ; अस्या एव दिशः सोमगन्ध आयातीति समनुभूय तत्प्रदेशं गतवती चेति भावः । एतेनापि किञ्चिद् वायुविज्ञानं भावेदितम्, विशेषतोऽभिज्ञानाय च ततः श्रुतम्— "एष स्वर्गस्य लोकस्याभिवोढा"—इति । 'एषः' तार्क्ष्यापरपर्यायो वायुः 'स्वर्गस्य लोकस्य अभिवोढा' मृतानां सुकृतीनां जन्तूनामातिवाहिकान् देहान् स्वर्गं लोकम् अभिवहति । किञ्च स्वर्ग्यादित्यपर्यायशब्दो निघण्टौ (१. ४. १.) पठितः, व्याख्यातश्च तथा निरुक्तोऽपि (२. ४. २.), स चात्र तद्गन्धपरः ; ततश्चादित्यरश्मीनामिह पृथिव्या मभिवाहकत्वेन चास्य तार्क्ष्यस्य सम्पद्यते स्वर्गलोक-योढत्वम् । तदेव मिह सूर्यरश्मीनां वाहक एषः, अमुत्रातिवाहिक-सूत्रदेहवाहकस्य एव ; तदिदं महाविज्ञानद्वयश्चेतदाख्यायिका-योपदिष्ट मिति धेयम् ॥

एवमादिभ्य आख्यायिकाभ्यो दृश्य उपदेगाद्य नभ्यन्ते ; ततः

एता एवावलम्ब्य बह्व्यः कथा अन्तिप्राचीनपुराणेषु तथ्यविधेति-
हासादिषु च स्वल्पमतीनां स्त्रीशूद्रद्विजबन्धूनां धर्मोपदेशाय
कल्पिता भगवता व्यासेन, तदनुगामिभिद्यानेकैः क्रमादथ-
तनैरपि । अत एवोक्तं महाभारतोपक्रमे— “इतिहासपुराणाभ्यां
वेदं समुपहंस्येत्”—इति (१. १. २६७.) । वसुतस्तु
सर्वपुराणेतिहासमूलीभूतो वैदिकाख्याधिकोक्तो वृत्तान्तभागस्तु
सर्व एवोपमानादिमूलकः परिकल्पितोऽमत्य इत्येव सिद्धान्तितं
मीमांसादर्शने । तथाहि “गुणवादस्तु”—इतिस्त्रव्याख्यानावसरे-
ऽभाष्येवं स्फुटं श्रीमदाचार्येण शबरस्वामिना— “असद्वृत्तान्ताः
न्वाख्यानम् ; सुत्यर्थेन प्रथंसाया गम्यमानत्वात् । इहान्वाख्यानं
वर्तमाने ह्यं निष्पद्यते,— यच्च वृत्तान्तज्ञानम्, यच्च कस्मिंश्चित्
प्ररोचना द्वेषो वा । तत्र वृत्तान्तान्वाख्यानं न प्रवर्त्तकं न निव-
र्त्तकञ्चेति प्रयोजनाभावादनर्थक मित्यविवक्षितम् ; प्ररोचनया तु
प्रवर्त्तते द्वेषाद्विवर्त्तत इति तयोर्विवक्षा”—इति (१. २. १० सू०) ।
प्रदर्शितानि चेतदुदहरणानि बह्वनि तत्रैव किञ्चिदुत्तरम् ; तत्रैक
मिदं “सः (प्रजापतिः) आत्मनो वपा मुदक्खिदत् (तै० सं० २.
१. १.)”—इत्याद्याख्यायिकायाः प्रकृताभिप्रायव्याख्यानपरम्—
“कथम्पुनरिदं निरालम्ब्यन मन्वाख्यायते ? इति । उच्यते । नित्यः
कथिदर्यः प्रजापतिः स्यात्— वायुः, आकाशः, आदित्यो वा । ‘स
आत्मनो वपा मुदक्खिदत्’—इति— वृष्टिं, वायुं, रश्मिं वा । ‘ता
समौ प्राग्यद्वात्’—इति— कन्दुते, आर्चिषे, लौकिके वा । ‘ततोऽजः’
—इति— शवं, वीरुं, धीरुद्वा । ‘त मासभ्य (त मुपजीव्य) प्रजाः
पशूनाप्नोति’—इति गौणाः शब्दाः”—इति । तदेवं द्विषेपु मूलेषु
कुतो न पतेयुः पौराणिकेतिहासाद्भुतकथाः सर्वा वातेन कदली-

धनानि यथेति, को वा विश्वसिति वालीपदेयाय विश्वशर्मादिभि-
 'निर्मिता काकोलूकसंवादादिकथा भवालोऽपीति सुधीभिरेवाकल-
 नोय मिद मिति । पौराणिकसूर्यचन्द्रभूस्वित्यादिविज्ञानानि तु
 सर्वाण्येव वेदविरुद्धान्येवेति वेदां वेदविद्भिः स्मृत एव स्फुटम् ।

तदेवं ब्राह्मणग्रन्थेषु यागा विहिताः, तस्मिन्धर्मा द्रव्यदेवता-
 मन्वाद्य विहिता, तत्र सर्वत्र प्रवृत्त्यर्थाः किञ्चिद्विज्ञानाद्युपदेशका
 अपि गौणमूलाः कल्पनासम्भूता आख्यायिकाश्च बहव आस्ताः,
 तसमन्वाद्याणां तसद्यागाद्युपयोगित्वं वर्णयितुं समासतस्तात्पर्यमन्वा-
 स्यातुं वा व्याख्यानानि च कृतानि । ततश्च विध्ययवादाख्यानपूर्वक
 मादिमं मन्वभाष्यं ब्राह्मण मिल्येव पर्यवस्यते ब्राह्मणलक्षणम् ।
 अस्ति चात्र ग्रन्थे तल्लक्षणं समन्तादितौद मपि ब्राह्मणम्, नाम्ना
 चैतदेतरेयक मिति सिद्धम् ॥

(२)

अथातो विचार्य मस्ति कोऽस्य प्रवक्तेति ? महिदास इति विन्मुतः ।
 तथा द्वारण्यकम्— “एतद् अथ वै तद् विद्वानाह महिदास ऐत-
 रेयः”—इति (ऐ० भा० १. ८. २.) । छन्दोगब्राह्मणेष्वेव भव
 (५. १६. ७.) । तत्र “महिदासो नामतः, इतराया अपत्य
 मैतरेयः”—इति शाब्दरं भाष्यम् । अथस्य भाष्यभूमिकायाश्चालेखि
 सायणेनैवम्— “प्रकृतस्य तु ब्राह्मणस्यैतरेयकत्वे सम्प्रदायविद एता
 माख्यायिका माधधते । ‘कस्य चित् खतु महर्षेः बहवः पत्रो
 विद्यन्ते अ । तासां मध्ये कस्यायिदितरेति नामधेयम् । तस्या
 इतरायाः पुत्रो महिदासास्यः कुमारः । तदीयस्य तु पितुर्भार्या-

न्तरपुत्रेष्वेव स्नेहातिशयो न तु महिदामे । ततः कस्याश्चिद्
यज्ञसभायां स महिदास भवज्ञायान्यान् पुत्रान् स्वोत्सङ्गे स्थापया-
मास । तदानीं खिन्नवदनं महिदास भवगत्येतराख्या तन्माता
स्वकीयकुलदेवतां भूमि मभिसम्भार । सा च भूमिदेवता दिव्य-
मूर्त्तिधरा सती यज्ञसभायां ममागत्य महिदासाय दिव्यं सिंहासनं
दत्त्वा तत्रैन मुपवेश्य सर्वेष्वपि कुमारेषु पाण्डित्याधिक्य भवगम-
य्यैतद्वाङ्मणप्रतिभासनरूपं वरं ददौ । तदनुग्रहात् तस्य महि-
दासस्य मनसः 'अग्निर्वै देवाना भवमः (ऐ० ब्रा० १. १. १.)'
-इत्यादिकं 'स्तृणुते (ऐ० ब्रा० ८. ५. ५.)'-इत्यन्तं चत्वारिंश-
दध्यायोपेतं ब्राह्मणं प्रादुरभूत् । तत ऊर्ध्वम् 'अथ महाव्रतम्
(ऐ० आ० १. १. १.)'-इत्यादिकम् 'आचार्याः (ऐ० आ० २.
६. ६.)'-इत्यन्त मारण्यकव्रतरूपं च ब्राह्मण माविरभूत्
-इति"-इति । तथा चैतराशब्दात् "शुभ्रादिभ्यश्च (पा० ४. १.
१२३.)"-इत्यपत्याद्यै ठकि सम्पाद्य मिदं रूप मैतरेय इति ॥

अथ कश्चिदनुमीयते, सोऽय मैतरेयः स्याद् दासीपुत्रः ? अस्ति
हि ब्राह्मणस्य ब्राह्मण-क्षत्रिय-वैश्येतित्रिविधार्याणां तदितरस्य
शूद्रस्थानार्यस्य च कन्यापरिणयेऽधिकारः ; तथा क्षत्रियस्यापि
क्षत्रिय-वैश्येतिद्विविधयोरार्ययोः तदितरस्य शूद्रस्य चानार्यस्य
कन्याग्रहणेऽधिकारः ; एवं वैश्यस्यापि स्वजातीयाया आर्यायास्तदि-
तरस्या अनार्यायाश्च कन्या-विवहनेऽधिकारः । तत्र सर्वेषां मेवार्य-
वर्णानां प्रथमं स्वजातीया-पाणिपीडनं मेव विहितम् । किञ्च
आर्यकन्यानां मेवोदहने यथाविधि वैदिकमन्त्रादीनां व्यवहारः
समुचितः, तत एव हि तेषां पत्नीत्वम्; अत एवोक्तं भगवता महा-
मुनिना पाणिनिनापि "पत्न्युर्नै यज्ञसंयोगे"-इति (५. १. ३३.) ;

इतरस्यास्वमन्त्रकं ग्रहणमात्रम्, अपि भरणीयत्वहेतुकं भार्यात्वमिति विवेकः ॥ एतच्च सर्वं श्रुप्रोक्तमनुसंहितादौ सुव्यक्तं विहितम् । तथाहि—

“सवर्णाये द्विजातीनां प्रशस्ता दारकर्मणि ।

कामतनु प्रवृत्ताना मिमाः स्युः क्रमशो वराः ॥

शूद्रेव भार्या शूद्रस्य सा च स्वा च विगः स्मृता ।

ते च स्वा चैव राज्ञश्च ताश्च स्वा चाग्रजन्मनः”-इति (२.) ।

तथैवान्यत्र— “विप्रस्य त्रिषु वर्णेषु, नृपतेर्वर्णयोर्द्वयोः ।

वैश्यस्य वर्णे चैकस्मिन्, षडेतेऽपसदाः स्मृताः”-इति (१०.) ।

“वर्णत्रयाणां मेते षट् पुत्राः सवर्णापुत्रकार्यापेक्षया ‘अपसदाः’ निष्कृष्टाः”-इति तत्र कुल्लूकः । एषा मपसदत्वेऽपि द्विजत्वं न व्याहृतम् । तच्च तत्रैव— (१०. ४१.)

“सजातिजानन्तरजाः षट् सुता द्विजधर्मिणः”-इति ।

“षट् पुत्राः द्विजधर्मिणः उपनेयाः”-इति च तत्र कुल्लूकः ।

पुनस्तत्सर्वत्रैव— “यस्मात् वीजप्रभावेण तिर्यग्जाः ऋषयोऽभवन् ।

पूजिताश्च प्रशस्ताश्च तस्माद् वीजं प्रशस्यते”-इति (१०. ७२.) ।

यदुक्तं “न ब्राह्मणश्चतुर्ययोः ०—० शूद्रा भार्यापदिष्यते”-

इत्यादिषट्श्लोक्या, तन्नून मपरिणीतसवर्णापरम् ; सवर्णाये द्विजातीनामिति श्लोकेऽपपदस्वारस्यात्, कुल्लूकभट्टेन तत्र तथैव व्याख्यातत्वाच्च ; न ह्यन्यथा पूर्वापरग्रन्थविरोधः स्यात् परिहार्यः । अत एव धीवरीगर्भजस्य वेदव्यासस्य विप्रत्वमुपपद्यते, एवं “नाम्निं चित्त्वा रम्पदमुपेयात्”-इति (सै. सं. ५. ३. ८. ६.) निवेद्यश्रुतियस्तद्गच्छते । तैत्तिरीयारण्यकेऽपि “संवत्सरं न मांसं मन्थीयात्, न रामा मुपेयात्, न मृगमयेन पिबेत्, नास्य राम उच्छिष्टो पिबेत्, तेज एव

तत् संग्रहति"—इति (५. ८. ४६.) श्रुतम् । एषमादौ 'रामा'-शब्दः
 शूद्रापरः ; तद्येव व्याख्यातत्वात् । विशेषतोऽत्र नैरुक्तं द्रष्टव्यम् ।
 तथाहि— "रामा रमणायोपेयते, न धर्म्याय ; कृष्णजातीया"—इति
 (१२. २. २.) । "रामा-इति शूद्रोच्यते"—इत्यादिस्तदीया दौर्गी
 वृत्तिश्चेह द्रष्टव्या । तदेवं सवर्णायाः पाणिपीडनानन्तर मसवर्णानां
 ग्रहणे न कोऽपि दोष इति सिद्धान्तः । अत एव "इन्द्रस्य प्रिया
 जाया वावाता प्रासहा नाम"—इत्यैतरेयश्रुतेर्थास्थानावसरे सायण
 आह— "राज्ञां हि त्रिविधाः स्त्रियः । तत्रोत्तमजातेर्महिषीति
 नाम , मध्यमजातेर्वावातेति , अधमजातेः परिहृत्किरिति"—इति
 (३. २. ११.) । श्रुताद्यैतास्तैस्त्रिरीयेऽप्यश्वमेधप्रकरणे (ब्रा० ३,
 ८. ४. ५.) । शतपथे तु "चतस्रो जाया उपहृता भवन्ति ,
 —महिषी, वावाता, परिहृता, पांलागली"—इति (१३. ५. १. ८.)
 श्रीचातुर्विध्यं श्रुतम् ॥

तदेव नैतद्वाङ्मणप्रवक्तुरैतरेयनामव्युत्पत्तित एवेतरागर्भसम्भू-
 तत्वसिद्धेः सायणाचार्योक्तप्रवादप्रथितयज्ञसभाप्रतिपत्तिहेत्वनुमानतश्च
 सिध्यत्येव दासीपुत्रत्वम् । तत एव महिदास इति दासान्त
 मभिधान मपि विश्रुतम् ; तथा विद्वानित्येव विशेषणम् , न तु
 ऋषिरित्याचार्य इति वेति ।

नन्वेव मार्याणां मार्यत्वप्रतिपादकानां मादिधर्माणां यागादीनां
 विधायकस्यैतस्य ब्राह्मणग्रन्थस्य प्रवचनकर्तृत्वं कथं मनार्ये तत्र
 दासीपुत्रे सम्भवेत्तमेति चेत् , अत्र ब्रूमः । यागादिविधायक-
 ब्राह्मणग्रन्थस्य प्रोक्तृत्वं तु किं तुच्छम् , मन्त्रद्रष्टृत्व मपि ज्ञायते
 दासीपुत्रस्वापीति । तृथया श्रुतं तावत्तत्रैव कवर्षिलूषोपास्था-
 नम्— "ऋषयो वै सरस्वत्यां सत्र मासत । ते कषप मैलूषं

सोमादनयन्, दास्याः पुत्रः कितवोऽनाङ्गणः कथं नो मध्ये दीक्षि-
ष्टेति । तं बहिर्धन्वोदवद्वयत्रैतं पिपासा हन्तु सरस्वत्या उदकं
सा पादिति । स बहिर्धन्वोदूढः पिपासया वित्त एतदपोनपृथ्वीय
मपश्यत्”—इत्यादि (२. ३. १.) । तदपोनपृथ्वीयं सूक्तन्तु दाशतव्यां
दशमे त्रिंशं द्रष्टव्यम् ॥

तत्त्वतस्तु पुरा खल्वत्रार्यावर्त्तं ये नगरवासिनः सभ्यास्तेषा
मार्यत्वम्, ये त्विहाधीतरागा अप्यरण्याश्रिता गिरिकन्द्रादिवासिनो
ऽसभ्यास्तेषा भनार्यत्व मित्येव जातिद्वयं पार्थक्येन वर्णनीय मासी-
ज्जन्मस्थानव्यवहारादिभेदतः । तथा ह्याथर्वणिकाः किल तज्जाति-
द्वय मंवलम्बैवैव माम्नायन्ते (१६. १. ८. १.)—

“प्रियं मा कृणु देवेषु, प्रियं राजसु मा कृणु ।

प्रियं सर्वस्य पश्यत,— उत शूद्र उतार्ये”—इति ।

अहो प्रशस्योऽयं तदानीन्तनः सार्वजनीनप्रीतिभाव ! तदेवं
तदानीं यथा ज्ञानालोचन-बलरक्षण प्रणनव्यवहारहेतुभिरार्याणां
ब्राह्मणादिजातिभेदाः प्रचलिताः, तथैवानार्याणां मपि आर्यानु-
गतत्वाननुगतत्वभेदात् द्वेषिध्वं सम्पन्नम् । ये त्वनार्या अप्यार्याणां
मानुगत्य मानम्बिरे, त एव दासाः ; तदिपरीतास्तु दस्यव इति
व्यपदिष्टाः । त एव च दासाः शूद्रा इति, दस्यवस्तु स्त्रेष्ठा
इति धास्याताः । इत्य मिह पञ्च जातयो निरूप्याः । एताय
पञ्च जातयो मनुष्याणां भवेति मनुष्यशब्दपर्यायत्व मासं पञ्चजन
इति । तदेव भेषु पञ्चजनेषु कर्मादिभेदत एव द्राह्मणः, क्षत्रियः,
वैश्य इति त्रय आर्याः ; दासो दस्युचेति द्राघणार्थाविति स्थितम् ॥

अथ यद्यपि जातिर्लभ्येति पर्यायशब्दाविति जन्मानुसारि-
क्ष्येव जातिमित्येव सर्वममृतम्, मम्यति तदन्यथाकर्मि जात्य-

च्छेदप्रसङ्गः स्यादिति सत्यम् ! तथापि कर्मतो जात्यन्तरतापि नास-
त्यम् ! तदाहापस्तम्बः—“धर्मचर्यया जघन्यो वर्षः पूर्वं पूर्वं वर्षं
मापद्यते जातिपरिहृत्सौ”—इति, “अधर्मचर्यया पूर्वो वर्षो जघन्यं
जघन्यं वर्षं मापद्यते जातिपरिहृत्सौ”—इति च (२. ५. १०, ११) ।

मनुरप्याह—“शूद्रो ब्राह्मणता मेति ब्राह्मणवेति शूद्रताम् ।
चत्रियाज्जात मेधन्तु विद्यादं वैश्यान्तयैव च”—इति १०. ६५ ।
“जातो नार्या मनार्याया मार्यादार्यो भयेद् गुणैः”

—इति (१०. ६६.) च मनूक्तमिह स्मर्यम् ॥

न च व्यवहारादिभिश्च जातिपरिवर्त्तनं मट्टचरं वक्तव्यम् ।
तत्रानार्यस्याप्यार्यत्वलाभोऽभवदपीनपत्नीयस्तदर्थं नसामर्ष्यादिति
तु इदानीं नैव प्रदर्शितम् ; आर्यस्याप्यनार्यत्वलाभोऽपि समाज्जात
इहैवैतरेयके । तथाहि—“तस्य ह वित्रामित्रस्यैकगतं पुत्रा आसुः,
पञ्चागदेव ष्यायांसो मधुच्छन्दसः, पञ्चागत् कनीयांसः, तद् ये
ष्यायांसो न ते कुगलं मेतिरे, तान्तु ष्याजहारास्तान् वः प्रजा-
भक्षीष्टेति । त एतेऽन्याः पुण्ड्राः श्वराः पुलिन्दा मृतिवा इत्युदम्या
बहवो भवन्ति वित्रामित्रा दस्यूनां भूयिष्ठाः”—इति (७. ३. ६.) ।

वित्रामित्रस्यास्य जन्मतः चत्रियत्वम्, वसिष्ठस्यपेधेनुप्रार्थनम्,
तदलाभात् तच्छतपुत्रनागनम्, ततस्तपःप्रभावाद् ब्राह्मणत्वलाभ
इति पौराणिकी कथापि स्यादत्रोपयोगित्वेनादरणीया, किन्तु सा
नूनं मामूलकस्थितेव ;—न स महर्षिः कदाप्यासीदब्राह्मणः, नापि
कदापि तेन वसिष्ठस्यपेधेनुप्रार्थनं कृतम्, न च तच्छतपुत्रनायस्तथा-
विधम्य महर्षेः कथं नपि युज्यते, नैव स तपःप्रभावाद्ब्राह्मणत्वमापेति
मर्दे मेवेदं ममद्वतं ममृतं वचः पौराणिकानाम् ; येदमूलकत्वाभावा-
दंगतो वेदप्रियत्वाद्येति घेदानुगीलिनां सुविदितमेवेति दिक् ॥

प्रकृते तु यथाद्य प्रतीच्योदीच्यापाच्यभारतीयानां भारतसम्भ्राट्
मेनिकेषु लब्धप्रवेशत्वेऽपि प्राच्येषु वङ्गदेशीयानां योग्यवलाद्यभावत
एव नास्ति प्रवेशाधिकारः, अस्ति तु व्याण्फिरिङ्गीति वङ्गप्रसिद्धानां
युरेशीयानाम् ; तथैवामिच्छितार्थशोणिताना मनार्याणा बुद्धि-
मान्यादितिऽनुपयुक्ततथैवास्मच्छास्त्रेषु वेदग्रहणायोपनयनविधि-
रभावोऽनुग्रह एव, विमिश्रार्थशोणितानां तु वेदव्याससदृशानां वेद-
ग्रहणायोपनयने क्तेन वारित मिति स्फुटम् । मनुरप्याह— “वीज
मेके प्रशंसन्ति क्षेत्र मन्ये मनीषिणः”—इत्यादि (१०. ७०.) ।
“जातो नार्या मनार्याया मार्यादर्या भवेद् गुणेः”—इति च
(१०. ६७) गुणपक्षपातस्तत्रैव । शूद्रस्य वेदाधिकारे साक्षात्
वेदवचन मपि प्रदर्शितं स्वामिदयानन्देन (वा० सं० २६. २.)—

“यथेमां वाचं कन्याणी मावदानि जनेभ्यः ।

ब्रह्मराजन्याभ्यां शूद्राय चार्याय च स्वाय चारणाय”—इति ।

तदेवं वेदविधिः पक्षपातदोषभाक्ते न कथ मपीति स्पष्टम् ;
स्पष्टं दासाना मनुपयुक्तमतीनां मन्वादिकर्तृकं वेदानधि-
कारित्वविधान मनुग्रहार्थं भवेति ।

वेदाधिकारित्वानुधिकारित्वप्रसङ्गादिहान्यदपि किञ्चिद् वक्तव्य
मस्ति, तद्यथा— भारतवर्षीयाणा मस्माकं शास्त्रमन्येषु यावन्ती
विधिनिषेधा विहिताः, यानि च वर्णाश्रमधर्मशासनानि श्रुतानि
स्मृतानि च, तैः खल्विमे वधं भारतवर्षीया एव शास्याः, न त्वन्ध-
देशीयाः ; अत एवोक्तं मनुना— “अस्मिन् धर्मोऽखिलेनोक्तो गुण-
दोषौ च कर्मणाम् । चतुर्णा मपि वर्णाना माचारथैव शाश्वतः”—
इति (१. १०७.) । एवञ्चास्मच्छास्त्रकृता ब्राह्मणादिजातिसञ्ज्ञा
त्वस्माक मेव ; भारतादन्यत्र ब्राह्मणादयस्त्वयो वर्णाः शूद्रस्तेच्छाद्य

नैव संनोति तत्रत्यानां ब्राह्मणादिजातिमस्वेनार्यत्वं शूद्रकस्त्वे-
 नानार्यत्वं वा न किमपि सङ्गच्छतेऽभ्रच्छास्त्रानुसारतः । तदेव
 मित्रकण्ठादिदेशानां स्लेच्छदेशत्वम्, तत्तद्देशीयानां स्लेच्छत्वञ्च न
 कश्च भपि सङ्गच्छत इति प्रथिधानेनालोचनम् । स्लेच्छदेशाः कित्वाव
 भारते विद्यन्त एव, स्लेच्छा अपि भारतीयेष्वेव जीवन, स्लेच्छा-
 चारावाभ्रच्छास्त्रविमुखाना मार्याणा ममार्याणाञ्च भारतीयाना
 मेव, न त्वन्यदेशीयानाम् ; तत्तद्दर्मगास्त्रेषु स्लेच्छास्लेच्छविज्ञानो-
 पदेशाभावात् । सन्ति ह्यत्र चिरादेव स्लेच्छाः, स्लेच्छदेशाः,
 अस्लेच्छानां स्लेच्छवाक्प्रयोगादिस्लेच्छाचारनिषेधाश्च । शतपथ-
 ब्राह्मणे त्वसक्तदेव श्रुतो, स्लेच्छगण्डः (१. २. १. २१, २४.),
 पाणिनेर्धातुपाठेऽस्ति स्लेच्छ धातुः (भा० प० २. ५.), गणपाठे-
 ष्युच्छादौ तच्छब्दपाठः (६. १. १६०.), कात्यायनस्य व्याकरणाध्य-
 यनप्रयोजनान्वाख्याभावसरे शतपथब्राह्मणमूलकं 'स्लेच्छा ह वा मा
 भूम'-इति कथनम्, पतञ्जलेः पञ्चम्यायां तेहगस्थानम्, सीमांसा-
 दर्शनं भावेस्लेच्छाधिकरणम् (१. ३. ६.) (मनौ स्लेच्छदेशत्वत्वम्
 (२. २१.) स्लेच्छभाषादेशलेख्यः (७. १४२, १०. ४५, १२.
 ४३.), महाभारते ह्यादिपर्वणि पाण्डवानां वारणावतगमनप्रसङ्गे
 (१४५ अ०) युधिष्ठिरं प्रति विदुरस्य स्लेच्छभाषया गृहीतदेश-
 दानञ्चेतत् सर्वं तन्निदर्शन मिति ।

तद्विद्यं महिदासस्य शूद्रागर्भजातत्वेऽपि ब्राह्मणप्रत्यप्रवचन-
 शक्तिमस्वेन ब्राह्मणत्वं स्यात् सञ्जातं किं तत्र चित्त मित्यत्रैवोपर-
 मामहे वय मिति ॥

एष हि महिदासोऽभूद् दीर्घजीवी, तच्छ्रुयते ह्यन्तोऽग्न्याब्राह्मणे-
 "स ह षोडशं वर्षगत मजीवत्"-इति (५. १६. ७.) । षोडशा-

धिकगतवर्षकालस्यापि जीवन मेव मनुष्याणां पूर्णं मायुः । अतएव तत्रैव ततः प्रागिमान्यपि वचनान्यान्नातानि— “चतुर्विंशतिवर्षाणि प्रातस्सवनम्” प्रथमं वयः , वास्य मिति यावत् । ततः “चतुसत्वारिंशद्वर्षाणि तन्माध्यन्दिनं सवनम्” मध्यं वयः , यौवन मिति यावत् । तत उत्तरम् “षष्टात्तवारिंशद्वर्षाणि तृतीयसवनम्” अन्त्यं वयः , वार्द्धक्य मिति यावत् । एवं सङ्कलनया “प्र ष षोडशं वर्षव्रतं जीवति” १११ आयुः पूर्णं सम्पद्यत इत्यर्थः । न चैवं “शतायुर्वै पुरुषः”—इति (ऐ० ब्रा० २. २. ७.)—श्रुतिर्विरुध्येत ; द्वियतायुर्जीविनः पुरुषस्य वेदे लोके चादर्शनात् । अतएव शतपथे पूर्णायुर्मन्त्रव्याख्यानाद्येषं प्रोक्तम्—“शतं हिमाः (घ० वा० सं० २. २७.)—इति, शतं वर्षाणि जीव्यास मित्येवैतदाह । तदप्येतद् भुवन्नाद्रियेत ? अपि हि भूयांसि शताद् वर्षेभ्यः पुरुषो जीवति”—इति १. ८. ३. १८ । एतेनावगम्यते शताद् वर्षेभ्यः किञ्चिदधिक मपि तत्रैव गच्छते इति । एव मपि “दशवर्षसहस्राणि दशवर्ष-शतानि च । यामी राण्य सुपासित्वा ब्रह्मलोकं प्रयास्यति”—इति महाकवियाम्नीक्युक्तेः (रा० १. १. ८१.) उत्पत्कल्पतदफलं न खेदापि भवेन्नस्तव्यम् ; वेदेविरोधादिति स्पष्टम् ॥

अनेनैव महिदासेन आरण्यकग्रन्थोऽप्येकः प्रोक्तः । स हि पञ्चधा विभक्तोऽधीयते । तत्र आयणाचार्येण प्रथमद्वितीयतृतीयां-शाना मेव तत्रोक्तत्वं स्वीकृतम् । तथा चैतरेयभाष्यभूमिकायाम्— “तस्य महिदासस्य मनसा ‘अग्निर्वै देवाना मवमः (ऐ० ब्रा० १. १. १.)’—इत्यादिकं ‘स्तुष्यते (ऐ० ब्रा० ८. ५. ५.)’—इत्यन्तं चत्वारिंशदध्यायोपेतं ब्राह्मणं आदुरभूत् । तत ऊर्ध्वम् ‘अथ महाव्रतम् (ऐ० ब्रा० १. १. १.)’—इत्यादिकम् ‘आचार्याः (ऐ० श्भा० २. ६. ८.)’

—इत्यन्त मारुण्यकत्रतरूपञ्च ब्राह्मण माविरभूत्”-इत्युक्तम् ।
 चतुर्थारण्यकविषये वृत्तं तेन— ‘तदिदं नवसङ्ख्याकानां सृष्ट्यां
 पुरीषपदानाञ्च प्रतिपादकं ग्रन्थजातं यद्यपि कर्मकाण्डे पठितु
 युक्तम्, तथाप्यरण्य एवाध्येतव्यं मित्यभिप्रेत्य चतुर्थारण्यकत्वेनात्र
 पठितम्’ (ऐ० ४ भा० १. १. १५.) इति । पञ्चमस्यान्तिमस्यै
 त्वाखलायनकृतसृष्टत्वमेवामानि तेन । इत्थं प्रथमारुण्यकत्रयस्य
 महिदासप्रोक्तृत्वम्, चतुर्थस्य संज्ञितान्तरात् सदृशं पठितत्वम्,
 पञ्चमारुण्यकस्य तत्परभवत्वं च स्फुटम् । ऐतरेयोपनिषद्ग्रन्थस्त्वे-
 तदारण्यकास्तर्गत एव; परं तत्राप्यस्ति मतान्तरता । इदानीं
 मैतरेयोपनिषदिति प्रसिद्धः शाङ्करभाष्यादिसमन्वितो योऽयं ग्रन्थो-
 ऽधीयते सर्वत्र, ततोऽधिकतरः सायणसम्मतः । तेन आचार्येण “एष
 ग्रन्थाः (ऐ० २ भा० १. १. १.)”—इत्यादिः “आचार्याः—
 (ऐ० ३ भा० २. ६. ८.)”—इत्यस्तस्य द्वितीयतृतीयारण्यात्मकः
 समग्र एव ग्रन्थ उपनिषदित्यवादि ॥

सोऽयं मेक एषैतरेयो महिदासो ब्राह्मणः, पारश्वो वा विद्याया
 ब्राह्मणत्वमाप्सास्य चत्वारिंशदध्यायात्मकस्य ब्राह्मणग्रन्थस्य तथोप-
 निषद्गर्भस्यारुण्यकत्रयस्य च अभूव प्रवक्तैति मिश्रम् ॥

(३)

अथ कुत्रत्यः सः ?— को जनपदस्तस्यैतरेयस्य जन्मभूरभि-
 लनो वेति । अत्र मूमः । एष आर्यवर्ष एव तज्जन्मभूरिति ।

अथैतदाशंकराभिधानं न कश्चिदपि संज्ञितायां ब्राह्मणि वा श्रुत

मक्षि ; अर्नतिप्राचीनग्रन्थेषु पातञ्जले महाभाष्ये , विशेषतस्तु
 भृगुमोक्षायां मनुसंहितायां ततो महाभारतादावपि कृत एतत्स्वरू-
 पादिनिर्णय इति तन्नामप्रसिद्धिः । तत्त्वतस्वार्याणां वासनित्यन्धन
 मेव तन्नामेति आर्यनामैवार्यावर्त्तनामकीज सुपगम्यते ।

“ आर्यशब्दस्तु ऋक्संहितादौ बहुत्र बहुधा श्रूयते, प्रतीयते च
 तत्र सर्वत्रैव तदानीं मिह पृथिव्यां श्रेष्ठजातिरेवार्यनामत.
 प्रसिद्धेति । तद्यथा— “विजानीघ्नार्यान् ये च दस्यवो बर्हिष्मते
 रन्धया शासदत्रतान्”—इति ऋ० सं० १. ५१. ८१ ।

“साध्याम दास मार्य त्वया युजा सहस्रुतेन सहसा सहस्रता”—
 इति ऋ० सं० १०. ८३, १२ । “नवदशभिरसुवत शूद्रार्या-
 वसृज्येताम्”—इति य० वा० सं० १४. ३०. १क० । “तयाहं
 सर्वं पश्यामि यश्च शूद्र उतार्यः”—इति अथ० सं० ४. २०. ३ख० ।

“शूद्रार्यो चर्मणि व्यायच्छेते”—इति सा० ता० ब्रा० ५. ५. १४ ।
 तैत्तिरीयसंहिताया मध्येष आर्यशूद्रयोश्चर्मनिमित्तः कलह आन्नातः
 (७. ५. ८; ८.) । ऐतरेयकोष्यान्वात आर्यशब्दः— “अयुव मार्यस्य
 राष्ट्रं भवति”—इति ट. ५; २ । महासुनिपाणिनिनाप्येकत्र आर्य-
 शब्दोत्पत्तिः कृतः— “आर्यो ब्राह्मणकुमारयोः (६. २. ५८.)”—इति ।

निरुक्तकारः खलु यास्कोऽप्येकत्रार्यशब्दं व्यवहृतवान् जातिवचनम्—
 “विकारे मन्त्रार्येषु”—इति (३. १. ४.) । आर्यशब्दव्याख्यानज्ञान्यत्र
 कृतं तेनैवम्— “आर्यः = ईश्वरपुत्रः”—इति (६. ५. ३.) । अस्ति
 च ‘अर्यः’—इति पद परिपठितं निघण्टौ (२. २२.) ईश्वरनामसु ,
 तत एवापत्यार्थप्रत्यये सिद्धत्वार्यशब्द इति सम्पन्नं तन्निरुचनम् ।

तदेव भवगम्यते,— यथा महश्मदीया महश्मदं नाम स्वधर्मप्रवर्त्तकं
 साक्षादीश्वरदूतं मन्यन्ते , यथा वा कृत्वाणा. स्वधर्मप्रचारकं स्त्रीष्टं

साक्षादीश्वरात्मजं मन्यन्ते, एव मेव पुराध्याक मपि पूर्वपुरुषा रूप-
वत्त्वेन, बलवत्त्वेन, विह्वत्त्वेन, सत्यवादितादिवहुसङ्गवत्त्वेन,
पवित्राचारत्वेन बहुगौरववन्त आसन्नित्येवेश्वरपुत्रा इत्यभवन् व्यप-
दिष्टास्तदेवाध्याक मार्यानामनिदान मिति ।

त इने भार्यास्तदानी मादर्मविज्ञानादि-ब्रह्मविज्ञानान्तवित्तमा
अतिसभ्या अप्यतिप्राचीनाः ब्राह्मणक्षत्रियवैश्याश्चेति द्विविधाः,
दस्युदासेतिदिविधासभ्यशूद्रतोऽन्याः, ईश्वरपुत्रा इति व्यपदिष्टा
आसन् । अहो ! त एवेमेऽद्य कालवक्रपरिभ्रमणनियमतो
सुप्तकल्पवेदविज्ञाना विसृष्टेऽवसा बहुर्यापिअथास्तर्वापिअहीनाः
सन्तो सुमूर्खदशापन्ना भृशं शसस्तीत्येव जीविता इति ।

अथैत एव “भार्या अत्रावर्त्तन्ते पुनः पुनरुत्पत्तीत्या-
र्यावर्त्तः”-इत्याह च मनुटीकायां कुहूकः (२, २२.),
‘आवर्त्तनं’ पुनःपुनर्नव्यवहण मिति तदाशयः । अत्रावर्त्ते तु
अन्त्यान्तरस्त्रीकारेऽपि ‘भार्याः’ ईश्वरपुत्रा इति व्यपदिष्टा मनुष्याः
यत्र ‘आ’ आभिमुख्येन, प्रधानरूपेण ‘वर्त्तन्ते’ विद्यन्ते, निवस-
न्तीति स एव भूभाग भार्यावर्त्तः । तदेव मार्यावासत एव
भार्यावर्त्तनामेति सिद्धान्तः ।

स भार्यावासः पूर्वं तावत् हिमवत्पृष्ठस्य दक्षिणभागे सुवासु-
प्रदेशे एवासीदिति मन्यते । श्रूयते ह्युक्संहितायाम्— “सुवास्वा
अधि तुम्बनि”-इति (८. २०. ३०.) । व्याख्यातघेष ऋगंगो यास्केन
— “सुवासुर्नदी, तुम्ब तीर्थं भवति, तूर्णं मेतदायन्ति”-इति (४,
२, ७.) । वासुर्वासुभिः, सा खलु यस्यास्तीरे सृष्टु एव, सा नदी
सुवासुर्नाम । तत्तीरेस्थितो जनपदश्चाभवत् तस्मात्तः सुवासु-
रेव । “सुवास्वादिभ्योष्”-इति (४. २. ७०.) श्रुतदर्शनादव-

मन्यते विदितेधार्थं प्रदेशः पाणिनेरपीति । कनिंग्हाममहोदय-
मतेऽप्य 'स्वात्'—इति 'सुवात्'—इति वा प्रसिद्धा नद्येव सा सुवातुः ।
सुवासुवासकाले एव स्यादिय नृक् समाख्याता (५, ५३. ८.)—

“मा वो रसानितभा कुभा क्रुमुर्मा वः सिन्धुर्निरौरमत् ।

भा वः परिष्ठात् सरयुः पुरीषिष्यस्त्रे इत् सुम्भ मसु वः”—इति ॥

अस्यार्थः ।— ‘अस्त्रे’ अस्त्राक मियम् ‘अनितभा’ अगतप्रभावा
सर्वर्षुषु अतिप्रभावा ‘रसा’ नदी ‘वः’ युष्मान् ‘मा निरीरमत्’
अतिरमणस्य अन्त्यानन्दतो विहरणस्य बाधा जलप्लावनादिजन्यां मा
सुर्यात् । ‘कुभा’ कुम्भितप्रभावा नदी च ‘वः’ ‘मा निरीरमत्’ ।
‘क्रुमु.’ नदी च ‘वः मा निरीरमत्’ । ‘सिन्धुः’ क्रुमुसङ्गतः सिन्धु-
नदोऽपि ‘मा वः निरीरमत्’ । ततः क्रुमुसङ्गतसिन्धुतः ‘परिष्ठात्’
परिस्थिता ‘पुरीषिणी’ सदैव सजला ‘सरयुः’ नदी च ‘वः’ युष्मा-
कम् ‘सुम्भे’ सुखम् ‘इत्’ एव ‘असु’ ।

एतस्मादस्त्रात् पूर्वतनार्यावासस्य तस्य अतुच्छीमनिर्देशो-
ऽपि व्यज्यत इव । तथा च तस्मादुज्जिहानप्रदेशीयसुवासुनदीतीरस्य-
सुवासुजनपदात् बह्वतरस्यातिप्रभावा रसा नद्येव तदुत्तरसीमा ;
इदानीं काङ्गुल् नदीति प्रसिद्धा हीनप्रभावा ‘कुम्भे’व स्यात्
तत्पश्चिमसीमा ; तच्चशिवाप्रदेशीया सरयूरेवासीत् तत्पूर्व-
सीमा (न चातोत्तरकीशलप्रदेशीया सरयूरुपपद्यते, कुम्भित्यादि-
साहचर्यात् , अर्थज्ञाने साहचर्यस्यापि नियामकत्वं मन्तव्यं नैव ;
अन्यथा हि रामनक्षत्रावित्त्वत् जामदग्न्यक्षणाप्रजयोरन्यतर-
स्यापि बोधः स्यात्) ; अथ कुभाया नीचैः क्रुमुसिन्धुसङ्गम एव
तद्विष्णुसीमेति च सम्पद्यते सुतराम् ।

यदा हि सुवासुत पश्चिमस्यां दिश्ववस्थितो निषधपर्वतोऽप्य

भूदार्यावासस्तदाप्ययं सुवासुं प्रदेश एवासीत् तदीयपूर्वसीमेत्यपि
गम्यतेऽपरमन्त्रेभ्यः । तथाहि सं १. १०४ सूक्तं द्रष्टव्यम् । तत्र
प्रथममन्त्रे “योनिष्ट इन्द्र निषदे अकारि”-इति श्रुत्या निषद-
स्याप्यार्याधिकृतत्वं गम्यते । अत एव शतपथेऽपि श्रुतम्— “नङ्गो
नैषिधः”-इत्यादि (३. ३. २. १, २.) । ततश्चतुर्थमन्त्र एषः—

“युयोप नाभिरुपरस्यायोः प्रपूर्वाभिस्तिरते राष्ट्रि शूरः ।

अञ्जसी कुलिगी वीरपत्नी पयो हिन्वाना उदभिर्भरन्ते”-इति ।

अस्यार्थः— ‘उपरस्य’ उपलस्य पर्वतस्य सम्बन्धीति यावत्,
‘नाभिः’ प्रधानावासो योऽस्ति, तम् ‘शूरः’ विक्रान्तः ‘आयोः राष्ट्रि.’
मनुष्यराजः कथनार्थः ‘युयोप’ रक्षति । तच्च नगरं काले काले
‘पूर्वाभिः’ प्राग्बहमानाभिर्नदीभिः ‘प्रतिरते’ प्रवमाना भवति,
तत एवापदः स राजा तन्नगरं रक्षतीत्यभिप्रायः । काश्च ताः प्राक्
प्रवहमाना नद्य इत्याह— “अञ्जसीत्यादि । अञ्जसी’ सुवासुत.
ऐशान्यां दक्षिणाभिमुखी बहमाना, ‘कुलिगी’ सुवासुतो वायव्या
दक्षिणाभिमुख्येव बहमाना, ‘वीरपत्नी’ सुवासुत आग्नेय्यां दक्षिणा-
भिमुख्येव बहमाना, एतास्तिस्त्रो नद्यः ‘पयो हिन्वानाः’ सत्यः
‘उदभिः’ प्रहृहोदकैः ‘भरन्ते’ प्रवयन्ति, त नाभि मिति ।

ततः क्रमात्सुवासुतः प्राग् दक्षिणस्या मपि बहुदूरस्थां श्रीकण्ठ-
शैलसमुद्भूता जङ्गुसुन्यायमतलदाहिनीं जङ्गावीं यावदार्यावामः
सम्पन्नः । अत एवैषा ऋगास्त्राता (३. ५८. ६.)—

“पुराण मोकः सख्यं शिवं वां युवोर्नरा द्रविणं जङ्गाव्याम्”-इति ।

जङ्गावी जाङ्गवीत्यनर्थान्तर मित्यस्माकम् । प्रसिद्धेपा नदी
भागीरथ्याः शाखाविशेषेत्युत्तराखण्डेऽपि । जाङ्गवप्रदेशस्य
पुराणोक्तस्त्वान्नान् मिदं मूलं व्यक्तिगतं न तु मार्यजनीन मिति

च वेदितव्यम् । जङ्गावीतीरस्थो जाङ्गवप्रदेशे खल्वद्यतनपाच
कोराया प्राक्, सिन्धुत प्रत्यक्, वुनार् (वर्णु) प्रदेशतथोदक्
स्थित इति विग्वकोपसम्पादको वसुदास । एवञ्च सुवासुसन्निहितै
वेव जङ्गावी इति स्वीकृतेऽपि नो न क्षति ।

तत एव आर्यावास सारस्वतप्रदेशेषु विस्तीर्ण । तदाह
यास्क — “विश्वामित्र ऋषि सुदास पैजवनस्य पुरोहितो बभूव,
स वित्तं गृहीत्वा विपाट्कुतूद्रे सन्धेद माययावनुययुरितरे”-
इति (२ ७ २) । इहैव बहव ऋषयश्चा सामगानमन्त्रा
आथर्वणमन्त्राश्च समाम्नाता , यागविधयश्चात्रैव समुद्भूता परिपुष्टा
वा , आर्यसाम्नाञ्चक्षेत्रेव प्रथमं विश्रुतम् । अतएव सर्ववैदिकग्रन्थेषु
सरस्वतीनामाख्यानादिक बहुत्रैव श्रूयते । तद्यथाखलायनशाखा
याम्—१ ३ १०-१२, २ ३० ८, ३१, १६-१८, ६ ६१,
७ ८५ १, २, ४-६, ८६ १-३, १० १७ ७-८ इत्येवमादय
समानोच्यन्ते । तदेतस्य सारस्वतप्रदेशस्य यागभूमित्वेन प्रथमत
मप्यनेकत्र श्रूयते । तद्यथा (३ २३ ४)—

“नि त्वा दधे वर आ पृथिव्या इडायास्यदे सुदिनत्वे षड्भाम् ।

दृपद्वत्यां मानुष आपयायां सरस्वत्यां रेवदमे दिदीहि”—इति ।

अस्यार्थः ।— ‘इडायास्यदे’ शस्यबहुले, अतएव ‘पृथिव्या
वरे’ उक्लृष्टप्रदेशे हि ‘अग्निः ।’ ‘रेवत्’ रेवान् धनवानह ‘त्वा’
त्वां ‘आ’ आभिमुख्येन ‘निदधे’ स्थापयामि । कथं न शस्यबहुन
पृथिव्या वर प्रदेश इत्याह— ‘दृपद्वत्या’, ‘आपयाया’, ‘सर-
स्वत्याम्’ इति, दृपद्वतीतीरत आरभ्य सरस्वतीतीरं यावत्
विनदीतीरप्रदेश, सर्व एव ब्रह्मावर्त्तः । ‘मानुषे जनपदे तादृशे च
‘दिदीहि’ दीप्यस्व । अत एवोक्तं मनुना— “सरस्वतीदृपद्वत्यो

देवनिर्घोर्यदन्तरम् । तं देवनिर्भितं देशं ब्रह्मावर्त्तं प्रचक्षते”-
इति (२. १७.) । किमर्थं त्वां निदध इत्याह— ‘अङ्गां सुदिन-
त्वाय’-इति । जीवत्कालानां सुप्रभातीकर्त्तुमित्यर्थः ।

ततो यदा एष भार्यावर्त्तं बहुविस्तृतस्तदैव त्रिसप्तनदीभिः परि-
व्याप्त इति वर्णितं मस्या ऋक्संहितायाम् । तथा चास्ति शाकल-
संहितायां दशममण्डले नवर्षं मेकं सूक्तम् , तच्च नदीस्तुतिपर-
मिति नदीस्तुदिति भाष्यते , ततस्तदानीन्तनार्यावर्त्तप्रधाननदी-
वर्णनञ्च लभ्यते । तस्येयं पञ्चमी ऋक्—(१०. ७५.) ।

“इम मे गङ्गे यमुने सरस्वतिं शतुद्रिं स्तोमं सचता परुष्णा ।
असिक्ता मरुद्भुधे वितस्तुयार्जीकीये शृणोद्या सुपोमया”-इति ।

अत्र श्रुता गङ्गा (१) नदी त्वस्मद्देशेऽतीव प्रसिद्धा । ततः
पश्चिमस्या यमुना (२) । ततः पश्चिमस्या सरस्वती (३) । ततः
पश्चिमस्या शतुद्री (४), याद्य शतद्वरित्युच्यते । ततः पश्चिमस्या
परुष्णी, सैवेरावतीत्युक्ता यास्ककाले (निरु० ८. २. ५.), एतर्हि
त्वैरावतीति । ततः पश्चिमस्या असिक्ती, सैव चन्द्रभागेत्युच्यते ।
ततः पश्चिमस्या वितस्ता । ऐरावती, चन्द्रभागा, वितस्तेति तिसृणां
मासां नीचेः सम्मिलनतो याभूदतिप्रसारा मालयदेशीय-कश्यप-
पुरतः पश्चिमस्यां दक्षिणाभिमुखी महानदी, सैवेह मरुद्भुधेति
पञ्चमी (५) । तत एव कश्यपपुरतः प्राक्प्रवाहिता या शतुद्री
(शतद्वः) पूर्वं मिष्ट वर्णिता, तस्या एव शतद्वोरुपरिष्ठात् पश्चिम-
पार्श्वतः सङ्गता च प्राचीनतमा आर्जीकीया (६); उरुच्चिरेत्य-
प्यस्याः प्राचीनतरं नाम, इयं मेव विषाडित्युक्ता यास्ककाले
(निरु० ८. १. ५.), विषागा-नामिका चेयं मिन्दानीम् । ततोऽपि
पश्चिमस्या सुपोमा (७), येवं तन्मृगिनानामपट्टेगाभिन्नगामिनी

सिन्धुसङ्गता । एता एव सप्त नद्यो यावद्भूभागेषु प्रवहन्ति, तावानेव प्रदेशः सप्तनद इति सप्तसिन्धुरिति वा ख्यायते । सिन्धुश्चेह नदी-पर्यायः । तासु गङ्गायसुने विहाय याः पञ्च नद्यो यावत्सु भूभागेषु प्रवहमानाः सन्ति, स एव पञ्चनद इति, सारस्वतप्रदेश इति चेति सङ्केपः । ऋक्मंहिताया मन्त्र मेकं (१, २३. ४.) प्रदर्श्य यदिह वर्णितो ब्रह्मावर्त्तप्रदेशः, ततः परस्तादेष एव प्रदेशः पुण्ड्र-भूरिति परिगण्यते । तथा हि मनुसंहितायाम्—

“कुरुचेत्रञ्च भव्याय पञ्चालाः शूरसेनकाः ।

एष ब्रह्मर्षिदेशो वै ब्रह्मावर्त्तादनन्तरः”—इति (२. १८.) ॥

वर्णित एष सप्तनदप्रदेशः सिन्धोः पूर्वपारस्थः ; एवं सिन्धोः पश्चिमपारस्थोऽपि विद्यतेऽपरः सप्तनदप्रदेशः । स हीदानी मार्या-वर्त्ताद् बहिर्भूतोऽप्यासीत् पुरा आर्यावर्त्तान्तर्गतः । अतएव संहि-ताया मित उत्तरं पठ्या ऋचि तत्स्थाना मपि सप्तानां नदीनां वर्णनं श्रूयते । तथाहि—

“दृष्टामया प्रथमं यातवे सजूः सुसर्त्तुं रसया श्वेत्या त्या ।

त्वं सिन्धो कुभया गोमतीं क्रुमुं मेहदन्वा सरथं याभिरीयसे ॥”

—इत्यस्मिन् मन्त्रे दृष्टामा प्रथमा, सुसर्त्तुः द्वितीया, रसा तृतीया, श्वेती चतुर्थी, कुभा पञ्चमी, गोमती षष्ठी, मेहद्वयुता क्रुमुः सप्तमी । इमाः सर्वा एव सप्त नद्यो मध्यहिमालयोत्पन्नस्य पूर्वं पश्चिमाभिमुखगामिनः पश्चात् दक्षिणप्रवाहिनः समुद्रगस्य सिन्धु-नदस्य पश्चिमस्थां पूर्वदक्षिणाभिमुखं स्थान्यन्त्य. संन्यन्त्यनामतः । तत्रेदानीं चित्तलदेशतः प्राग् प्रवहमाना पञ्चकोर-प्रदेशीया तत्र प्रवया नद्येव स्यात् ‘दृष्टामा’; ‘सुसर्त्तु’—इति सुधाश्रीर्नामान्तरम्, यदथ स्वादित्युच्यते ; ‘रसा’ त्विहापि पूर्ववर्णितेव (२३ पृ० १६ पं०) ;

‘श्वेती’ श्वादद्यतन-डेराइस्माइल्खां-प्रदेशतलवाहिनी अर्जुनी ;
 ‘कुभा’=काबुल् ; ‘कुमुः’ वर्णु-प्रदेशवाहिनी कुरम् ; ‘गोमती’
 सम्प्रति गोमलिति प्रसिद्धा । एताः दृष्टामाद्याः नद्यः सप्तैव
 साक्षात् परम्परया वा सिन्धुसङ्गता एवेति ॥

तदेवं चित्रल्लप्रदेशतः प्राक्, वेनुचिस्थानादित ऊर्ध्वं च यावत्
 पश्चिमोत्तरस्यां य आसीत् सुविस्तीर्णः पुरातन आर्यावर्त्तांगः स एष
 एव पश्चिम-सप्तनदप्रदेश इति वक्तुं युज्यते । किञ्च यथा पूर्वसप्त-
 नदान्तर्गतः पञ्चनदप्रदेशस्तथैव पश्चिमसप्तनदान्तर्गतः (आफगान्)
 पञ्चकोरुप्रदेशोऽपीति । अतो गान्धारस्यार्यावर्त्तान्तर्गतत्वं सुतरां
 सम्भवम् । ततः सङ्गच्छते “गन्धारीणा मिवाविका (ऋ० सं०
 १. १२६. ७.)”—इति संहितावचनम्, उपपद्यते च “नमजिते
 गान्धाराय (ऐ० ब्रा० ७. ५. ८.)”—इति ब्राह्मणवचनम्, तथा
 “साल्लेयगान्धारिभ्याश्च (४. १. १६८.)”—इति पाणिनिवच-
 नञ्च । कुरुराजधृतराष्ट्रपत्नी दुर्योधनादिबहुपुत्रप्रसविनी गान्धारी
 तु भारतप्रमिद्वैव । तथा अद्यतनपारस्यराज्यप्राक्प्रान्तवर्त्ती पूर्वमद्र-
 देश इति मते पाण्डुराजपत्नीति प्रसिद्धा माद्री चासीत् पुरा
 भारतीयैव । एव मेव पूर्वमद्र इति पदसिद्ध्यर्थं “मद्रेभ्योऽञ्”-
 इति (४. २. १०८.) पाणिनिविधानञ्च सङ्गच्छते, सङ्गच्छते
 चेवं पारस्योत्तरप्रान्तवर्त्तानोऽद्यतनमिदियानामसाम्राज्यस्योत्तर-
 मद्रत्वेनपदञ्च मिति ॥

एतयोः पूर्वापरसप्तनदप्रदेशयोर्मध्ये मध्यहिमवत्समुद्रवोऽवाक्-
 प्रवणः समुद्रान्तः प्राचीनार्यावर्त्तद्विधाकृदतिप्रवलः सीमदण्ड इवैव
 सिन्धुर्नामैको नदोऽद्यापि राजते ।

तस्यास्य सिन्धोरत्युत्तरस्या मतिदूरपश्चिमस्याश्चान्यासां सप्तानां

नदीना विद्यमानतापि श्रूयते, तदस्यैव नदीस्तुल्लूक्तस्य सप्तम्य
ष्टम्योर्कचो समालोच्य सप्रणिधानम् । तास्त्रिका 'ऊर्णावती',
स्यादेवा कैलाशनिम्नस्थोर्णाप्रदेशीया, हिरण्ययी, वाजिनीवती,
सीलमावतीत्येता अपि तिस्र सुरत्युत्तरस्था एव, 'एनी' नदी तु
निम्नत्रेतुवीक्षाने प्रसिद्धैव, तथा चित्रापि चित्रलप्रदेशत आगत्य
कुभाया मिलिता, 'ऋजीती च स्यात् या तक्षमीपवाहिनीति ।

एतदुक्तत्रिसप्तनद्यपेक्षया सिन्धोर्नदस्य प्राधान्य च वर्णित
तत्रैव सूक्ते प्रथमम् । तद्यथा तल्लूकीयप्रथमर्चं परार्धं एव —

“प्र सप्त सप्त त्रिधा हि चक्रसु प्र सृत्वरीणा मति सिन्धुरोजसा”

अस्यार्थं ।— 'आप' नद्य 'सप्त सप्त' भूत्वा 'त्रिधा' त्रिधा
त्रियेण सत्य 'प्रचक्रसु' प्रावहन् प्रवहन्ति, अस्मिन्तार्यावत्ते,
सिन्धो पूर्व्व्या सप्त, पश्चिमस्था सप्त, उत्तरस्थाश्च सप्तेति । तासा
'सृत्वरीणा एकविशतिसङ्क्राकाना नदीनाम् 'भोजसा' बलेन
'अति' अतिप्रयित एको नद 'सिन्धु' ।

तासा त्रिसप्तनदीना पुत्र इव राजिव च सिन्धुर्वर्षितस्तत्रैव—

“अभि त्वा सिन्धो शिशु मिन्न मातरो

वाथा अर्पन्ति पयसेव धेनव ।

राजिव युष्वा नयसि त्व मित् सिचौ

यदासा मय प्रवता मिनक्षसि”—इति (४) ।

अस्यार्थं ।— हे 'सिन्धो' । 'मातर शिशु न (इव)' इमा
नद्य 'त्वा अभ्यर्पन्ति' त्वा पय पाययितु मिवाभितो गच्छन्ति,
'पयसा' युक्त 'वाथा धेनव' सुशब्दकारिण्योऽचिरप्रसूता गाव
इव । अपि 'त्व' 'युष्वा' युद्धकारी 'राजा इव' इमी पूर्वापर
नदीसप्तकौ 'सिचौ' सेनानिवेशाविव 'नयसि इत्' प्रेरयस्येव,

‘यत्’ यतः ‘घासां प्रयतां’ प्रवहन्तीनां नदीनाम् ‘अप्रम् इनघसि’
अप्रगो भवसि , अत इति भावः ।

अन्यत्र चात्र संहितायां त्रिसप्तनदीनां अरण्य मन्त्रि । तद्यथा
—“त्रिः सप्त सखा नद्यः”—इति ऋ० सं० १०. ६४. ८ ।

तत्त्वतस्त्वेतत्रिसप्तनदीपरिवृतः सिन्धुमध्ये एवासीत् पूर्व-
कालिकः आर्यावर्तः । अत एवैतरेयके श्रुतम्— “यस्तेजो
ब्रह्मवर्धंस मिच्छेत्—० प्राङ् स इयात् , योऽन्नाद्य मिच्छेत्—०
दक्षिणा स इयात् , यः सोमपीथ मिच्छेत्—० उदङ् स इयात्”—
इति (१, २, २.) । प्रागादिदिक्शब्दाद्य कश्चिदवधि मपेक्षन्ते,
कुतः प्रागित्याद्याकाङ्क्षायाः सर्वत्रोपजायमानत्वात् । तदत्र आर्या-
वर्तीयसिन्धु निष मध्यावधिं मन्यामहे , तस्मात् सिन्धुतः प्रागि-
त्यादिस्वीकारेणैव तेजस्त्वादिसिद्धुपपत्तेः । तथा च सिन्धोः
प्राग्देशेषु सरस्वत्यादितीरभूमिषु यज्ञानुष्ठानवाहुल्यश्रुतेस्तेजस्त्व-
ब्रह्मवर्धस्त्वयोर्लाभः समुपपद्यते ; अतद्रुसिन्धुसङ्गमतो दक्षिणस्यां
हिमप्राचुर्याभावात् तापप्राबल्यात् भवत्येव प्रचुरगस्योत्पत्तिः ;
सिन्धुतः पश्चिमस्या मरुस्थप्राचुर्यात् तत्र पशुलाभः सम्भाव्य एव ,
अतद्रुसिन्धुसङ्गमादुत्तरस्या मतिगैल्यात् शीतप्रभवस्य वस्तीसोमस्य
लाभः शारौरसोमस्य च इद्विर्भवेदेवेति । तदित्य मतिप्राक्तनार्या-
वर्तस्यायं सिन्धुमेंरुदण्ड इवासीदिति प्रतीयते । इत एव
सकारादेर्हकाराद्युच्चारणकृद्भिर्यवनानार्यैरिदं भूखण्डं सिन्धुस्थान
मिति वक्तव्ये हिन्दुस्तानित्युच्यते ।

किञ्चात्र सिन्धुसङ्गतातिविकास्ता यासीन्नदी रचेति विश्रुता,
द्वितीयनदीसप्तके तृतीयेति च वर्णिता, सैवासीत् तदानीन्तनार्या
वासस्तीत्तरसीनेति गम्यते । तथा ह्यनुक्तान्त मिदं गौनका-

आयं— 'किमिच्छन्ती पणिभिरसुरैर्निगूढा मा अन्वेष्टुं सरमां देवशुनी मिन्द्रेण प्रहिता मयुग्भिः पणयो मित्रीयन्तः प्रोचुः, स तान् युग्मान्याभिरनिच्छन्ती प्रत्याचष्टे"—इति । तस्यैतस्यैदं सायणकृतं भाष्यम्— "इन्द्रपुरोहितस्य बृहस्पतिर्गोधु बलनाम्नोऽसुरस्य भट्टैः पणिनामकैरसुरैरपहृत्य गुहायां निहितासु सतीसु बृहस्पतिप्रेरितेनेन्द्रेण गवा मन्वेषणाय सरमा नाम देवशुनी प्रेषिता । सा च महतीं नदीं सुतीर्थं बलपुरं प्राप्य गुप्तस्थाने नीतास्ता मा ददर्श । अथ तस्मिन्नन्तरे पणय इदं वृत्तान्तं भव-
गच्छन्त एनां मित्रीकर्तुं संजाद मकुर्वन् । तत्र प्रथमद्वितीयाद्या अयुजोऽन्त्यावर्जिताः पणीनां वाक्यानि, ०—०, द्वितीयचतुर्थाद्या युज एकादशी च षट् सरमाया वाक्यानि"—इति । वस्तुतोऽत्र पणयः = वणिजः, भार्यवाहा इति यावत् ; "पणिर्वणिग् भवतीति (२, ५, ३.) नैरुक्तात् । असुराः = बलवन्तः (निरु० ३. २. २.) । नून मेते इह आयंतरा एव ब्रुहान्ते । सरमा देवशुनी दिव्यगुणोपेतास्तथामिका सुशिक्षिता कुक्कुरी ; बलपुरीस्था गुहा तु नून भार्यशासनाद्विहिता ; तथाचानार्थैरपहृता आयं-
गावः कुक्कुरीसन्धानेन पुनर्नन्था इत्येवात्र सारम्, सर्वं ग्रन्थत् राजनेतिकं काव्यम् । तदिदं ऋक्संहिताया दशमे मण्डले १०८ सूक्ते एकादशभिः ऋग्भिर्वर्णितम् । तस्यादिभेषा—

"किं मिच्छन्ती सरमा प्रेद मानद् दूरे ह्यध्वा जगुरिः पराचैः ।

कास्मै हेतिः का परितक्त्रासीत् कथं रसाया अतरः पयांसि"

तदित्यं ज्ञायते, या खलु पूर्वं सुवासुप्रदेशस्थोत्तरसीमेति वर्णिता, सैवेयं प्रचुरोदका प्रभूतवेगा च नदी पुरासीदार्यानार्थ-
देशयोरुत्तरसीमरूपेति ।

भेषा 'रसा' ऋक्मंहिताया बहुवर्णिता । तत्रथा ८, ४८, २—
 "गिरेरिय प्र रसा अस्य पिन्विरे दद्याणि पुरुभोजसः"—इति ।
 यथा 'गिरेः' 'रसाः' नगः 'प्रपिन्विरे', 'अस्य पुरुभोजसः'
 दद्याणि' तथैव प्रपिन्विरे इति तदर्थः । एतेनाद्यगम्यते रसायाः
 कष्मादिद् गिरित एव समुद्रयः । किञ्चेद्वापरमपि वेद्यम्;—
 यथा गङ्गेति नदीनां साधारणं नाम, यथा च सरस्वतीत्यपि,
 तथैव रमेति च । अत एव निरुक्ते यथा गङ्गाशब्दस्य 'गङ्गा गम-
 नात्'—इति निरुक्तिः कृता, यथा च सरस्वतीशब्दस्य 'सरस्वती'
 सर इत्युदकनाम; मर्त्तेश्च इती—इति निरुक्तिः कृता; तथैव
 रसाशब्दस्यापि 'रसा नदी, रसतेः शब्दकर्मणः'—इति कृतैव
 नदीसाधारणबोधिका निरुक्तिः । एव मध्येवमादिषु योगशब्दे-
 यार्थः सर्वत्र विवक्षितः । निरुक्तकृतः प्रदर्शितरसानिरुक्तेस्तस्या
 नद्याः सदैव शब्दकारित्वज्ञायगम्यते । प्रदर्शितेऽत्र ऋद्धन्ते
 'रसाः'—इति बहुवचनश्रुतेस्तद्बहुत्वमपि गम्यते । तथा च यथा
 हिमवत्पृष्ठेषु बह्वो गङ्गाः सन्ति, यथा च सरयू अपि द्वित्वमिहैव
 पुरस्तादुररीकृतम्, तथैव रसादित्वमपि नूनमङ्गीकार्यम्;
 प्रदर्शिते "दृष्टामया (१०. ७५. ६.)"—इति मन्त्रे तस्याः सिन्धु-
 सङ्गतत्वस्य, अपरत्र समुद्रसङ्गतत्वस्य च स्फुटावगमात् । तत्रथा
 ऋ० सं० १०. १२१. ४—

"यस्येमे हिमवन्तो महित्वा, यस्य समुद्रं रसया सहाहुः ।

यस्येसाः प्रदिशो यस्य बाहू, कक्षौ देवाय हविषा विधेम"—इति ।

नैतन्नन्वश्रुता रसा साधारणनदीपरेति सम्भाव्यते; बहु-
 वचनान्ततया अनिर्देशात्; अपि त्वेतस्या रसाया नदीषु प्राधान्यं
 च गम्यते; भारतप्रधानयोर्हिमवत्समुद्रयोः समानत्वेनाख्यात-

हतीति । सेयं समुद्रसङ्गता रसा त्वद्यतनार्यावर्त्ततो वृद्धिडा, खोरा-
शान् राज्यान्तर्गता 'भावेस्ता'-अन्यवर्णिता , 'रंहा' इत्याह विश्व-
कोपकारः । तथा सेयं रसा तदानौत्तनार्यावासस्य पश्चिमसीमेति
च स्यात् पूर्वदर्शित-देवशुनीपणिभंवाद् एतद्विषयक एव वेति ।

अंशुप्रत्याद्यानद्यस्वेतदार्यावर्त्तीया एवेत्यत्र किमस्ति वक्तव्यम् ।
"अंशुमती" ऋ० सं० ८. ८६. १३, १४. १५ ऋचो द्रष्टव्याः ।
सेषा यमुनासङ्गता , हृषहतीतः प्राक् स्थिता । "अश्वन्वती" च
ऋ० सं० १०. ५३. ८ । एषा किल घर्घरातः प्रत्यक् , शतद्वृती
बहुपाक् , उत्तरतोऽवाग्बहमाना, विनग्नप्रदेशीया ।

यदिह नदीपरपारगमनं श्रुतम् , तन्नूनं मध्देशियातः समा-
गतानां पूर्वतनार्याणां यच्च इति शस्त्राद्यादिपाद्यात्यसिद्धान्तोऽनर्थको
निर्मूलश्च ; स्थानीयार्याणां यच्च एवेत्युक्त्यैव तथोपपत्तेः किं महतो
वंशस्तस्याङ्गानुकर्षणेनेति सुधीभिर्विभाष्यम् । ऋ० सं० १.
१०४. १, २, ३ ऋचु वर्णिता शिकानाम नदी तु निपधदेशीयैव
सम्भाव्यते । तत्रथमर्चेव निपदनामोक्षेखदशेनात् । ऋ० सं०
६. २७. ६-ऋग्दयद्युतेः 'हरियूपीया' 'दध्यावती' च नदी
आफगानस्थानीये एव सम्भाव्येते । तत्रच तत्रत्य-'हजारा'-प्रदेशीया
सम्प्रति हरिद्विद्युद्यमाना नद्येव स्यात् वैदिकहरियूपीयेति ।

"पीवानं गेष मपचन्त वीरा न्युता अद्या अतु दीव आसन् ।

द्या धेतुं हहती मग्साः१न्तः पवित्रवन्ता चरतः पुनसा"-इति ।

अस्मिन् मन्त्रे (ऋ० सं० १०. २७. १७.) अथत्र च यद्
ध्वन्यते अद्या इति , तदपि स्यात् आफगानुत्तरत्र प्रवहमाना
'अद्यम्' नदीति च सुवचम् ।

श्वेती नद्येव सम्प्रत्यङ्गनीत्युच्यते इत्युक्तं पुरस्तात् (पृ० २८

पं० १) ; सा हि श्वेतपर्वताद्विर्गतेत्येष तस्यास्तथा नाम सम्पन्नम् ।
 आम्नातञ्च गतपथे— “प्राच्योऽन्या नद्यः स्यन्दन्ते श्वेतीभ्यः पर्यतिभ्यः
 प्रतीच्योऽन्या.”—इति १४. ६. ८. ९ । ऋक्संहितायां नून
 नीपेयाम्नाता “श्वेत्वा त्या”—इति १०. ७५. ६ । श्वेतयावरी
 मयपि स्यात् तच्छ्वेतगिरिप्रभवेव । तदिदं श्रूयते— “उत स्या
 श्वेतयावरी”—इत्यादि ८. २६. १८ । अपि संहितायां सरयुदी
 चिः श्रुता (४. ३०. १८ ; ५. ५३. ८ ; १०. ६४. ८.) तत्र सर्व-
 देव सिन्धुसङ्गता तत्रशिलानामनगरीतलवाहिन्येव गम्यते । अपि
 यच्छ्रूयते वाजमनेयसंहितायान्— “काम्पिलवासिनी”—इति
 (२३. १८.) सैषा काम्पिलनगरी प्रवराध्यायवचनात् दशार्ण-
 प्रदेशतः प्रागिति गम्यते, अद्यापि काम्पिलेत्येव प्रसिद्धा दक्षिण-
 पाञ्चालस्था । साङ्गाश्चनगर्यपि तत्रैकंत्वेऽस्ति । बृहदारण्योक्तः
 कपिप्रदेशोऽपि (३. ३. १ ; ७. १. ६. ५. १.) तस्मिन्निहित एव ।
 इतिहासप्रसिद्धता यक्षु-वक्षु-सीता गौर्यादयस्तु भार्यपरित्राजकविज्ञाता
 अपि नास्मत्पूर्वतनार्याणां निकेतनभूमयः । तत्रतो या पुनर्नद्यो
 हिमवत्पृष्ठोत्तरभागतः प्रवहमानाः प्राच्यपतीचोदीचभूखण्डगताः,
 ताः सर्वा एवान्यदेशीयाः इति ध्रुवम् ; अपि यान्तु हिमवत्पृष्ठ-
 दक्षिणभागतः प्रवहमानाः प्रागपाग्भूखण्डगतास्ताः सर्वा अस्म-
 देयीया एव ; विन्दुसरोमानससरोरावण्डदादयोऽप्यार्यपरित्राजक-
 परिविता अपि नास्मदेशीयाः किं मत्र चिन्तनीय मस्ति ।
 शर्यणात्रसरन् नून मार्यावर्तीयम् । तदाहुः शाक्यायनिनः—
 “शर्यणावद वै नाम कुरुवेदस्य जघनादे सरः स्यन्दते”—इति
 ऋ० सं० १. ८४. १३ सा० भा० द्रष्टव्यम् ।

अपि श्रूयते सत्य एवः (ऋ० सं० १०. ३४. १.)—

“प्रावेपा मा वृहतो मादयन्ति
 प्रवातेजा इरिषे वर्यतानाः ।
 सोमस्येव मौजवतस्य भक्षो
 विभीदको जागृविर्मह्य मच्छान्”—इति ।

‘प्रावेपाः’ सततकम्पनशीलपत्राः , ‘प्रवातेजा.’ अपरवन-
 स्यात्वादिशून्ये बहुश्रायुयुते प्राग्तरे जनिष्यवः, ‘इरिषे’ इराननाम-
 पारस्यदेशे ‘वर्यतानाः’ अधिकतया वर्त्तमानाः, ‘वृहतः’ विभीदक-
 वृक्षाः ‘मा’ मां मादयन्ति । ‘जागृविः’ भक्षयितुर्जागरणहेतुः ,
 ‘विभीदकः’ कोष्ठस्य मलस्य वायोद्य भेदनकारी, ‘वर्यं’ ‘मौजवतः’
 मूजवत्रामपर्वतोत्पन्नस्य सोमस्य ‘भक्षः’ भक्षोऽग्नौ ‘इय’ ‘मद्यम्’
 ‘मच्छान्’ छेदयति, मोहयतीति तदर्थः ।

इरिष मित्यस्य यास्केन द्विविधा व्याख्या कृता— ‘इरिष
 मृषातिरपायं भवति, अपरता अस्मादोपधय इति वा’—इति (८.
 १. ८.) । तयोराद्योऽर्थ एवात्र उपपद्यते ; तद्देशीयानां हि
 भारतीयानां मिव पुत्रपौत्रादिष्वपि पितुर्नृत्वं न मद्भूगत इति
 दर्शनात् । मूजवान् पर्वतस्तु कैलाशगिरेः पश्चिमस्याऽद्यापि ।

तदेव मृक्संहिताकाले ईरान्-नाम-जनपदस्य दार्थावर्धोवत्वं
 तथा मूजवतोऽपीति स्यान्नस्तथ्य मिति ।

अथर्वसंहितायाः पञ्चमकाण्डोपचतुर्दशर्षदाविंशतितमसूक्तस्य
 द्वातीयमन्त्रे परुषनामजनपदस्य, चतुर्थे मङ्गाष्टपप्रदेशस्य , पञ्चम-
 सतमयोः मूजवत्प्रदेशस्य बह्विकदेशस्यापि, अष्टमे पुनर्मङ्गाष्टपमूज-
 वतोः, नवमे पुनरेव बह्विकस्य , चतुर्दशे त्वन्तिमे अह्न-मगध-मूज-
 वद-नन्वारीणां च व्यवण मस्ति ; परं सुक्ता इमे सर्वे एव जनपदा-
 म्नादानीं मानवनायंत्रासा इति च गम्यतेऽत एव ; न ह्यन्यथेऽ

तन्मस्थापन मभीष्ट' भवेदिति । तद्यथा तत्रतुर्थमन्त्र एवः—

“गन्धारिभ्यो मूजवन्नोऽङ्गेभ्यो मगधेभ्यः ।

प्रेथं जन मिव शेषधिं तन्मानं परिदद्यसि”—इति ।

न ह्यायंवासाद्येषु तन्मस्थापन मिष्टं स्यादाथर्वणिकानामार्याणाम् ।

नन्वेवं परुष—(पेशावर) देगसा गान्धार (कन्दाहार) प्रदेशस्य, पूर्यतुक्त आर्यावर्शास्तगतत्वं किं न विरुध्येत ? अत्र ब्रूमः ;—तयो-
रार्यावर्तान्तर्गतत्वेऽपि एतन्मन्त्रद्वक्-कालेऽनार्यावासत्वे कोऽस्ति बाध
इति, कानभेदात् सर्वसामन्त्रस्यं भेदेदेवेति । न चैव मध्यथर्व-
संहिताया ऋक्मंहितातो विभिन्नकालिकत्वं मन्त्रव्यं स्यात् ;
मन्त्राणा मिव प्रकाशकालपार्थक्यस्वीकारात् तदुपपत्तेः । स्वीकृतधै-
तदस्मानिनिरुक्तासौचने (ठ प्र०) ‘दसुत एक एव वेदः’—इत्यारभ्य
(दू प्र०) ‘चत्वार एव वेदास्तृतीयश्चद्वाचाः’—इत्यन्तेन, पुनः
(तू प्र०) ‘चास्केन’—इत्यारभ्य (ते प्र०) ‘पुरा तु बहुकाल मभि-
व्याप्य बहुभिर्ऋषिभिर्वहुभिरेवीचाधरैरभिप्रायैः प्रणीता बहवो
मन्त्राः’—इत्यन्तेन च ।

प्रदर्शितं मूजवन्नाम तु ऋक्मंहितायां (१०. ३४. १) श्रूयते
इतिसद्यम् । परं न तथापि मूजवत्पर्वतस्वार्यावासत्वं मन्त्रव्य मेष ;
तन्न हि तत्रत्यसोमाना मौल्लषेमात्रप्रतीतेः । यच्चाथर्वणिका-
स्नानम्—“उदङ् जातो हिमवतः स प्राच्यां नीयसे जनम्”—इति
(५. ४. ८.), अस्मान्च तत्रत्यकुष्ठस्योल्कषेमात्रं गम्यते, न त्वन्यत् ।
सोमस्यानार्याधिकृतत्वन्तु ऐतरेयब्राह्मणेऽपि सुव्यक्तम् । एवं
महाहृषस्यापि सिद्धान्तः कृत एव । श्वेतपर्वतादपि प्रतीचस्य
वह्निकस्य सुयदार्यावासत्वं प्रतीयते “वह्नीकः प्रातिपीयः शुथाव”
—इत्यादि (शत० ब्रा० १२. १. १.) श्रुतितः, तस्यापि कानभेद

अथस्वैव स्त्रीकार्या ; अथिवा तस्यार्याभिजनत्वे तु न कमपि
वाधं पश्यामः । अह्नराज्यस्य चासीत् तदानीं मनार्यत्वमेव ;
कुरुराजदुर्योधनकालत एव तस्याभवदार्यावर्त्तान्तर्गतत्वम् । मगधस्य
त्वनार्यवासत्वेन निन्दायुयति । तथाहि (ऋ० सं० ३. ५२. १४.)—

“किं कृण्वन्ति कीकटेषु गावो

नाशिरं दुर्द्धे न तपन्ति घर्मम्”—इति ।

निरुक्तकारिण्यैतद्गद्याख्याया सुक्तम्— “कीकटो नाम देशो
ऽनार्यनिवासः”—इति (६. ६. ४.) । कीकट एव मगधः ;
अस्ति हि स्मृतिवचनम्— “कीकटेषु गया पुण्या , पुण्या नदी
पुनपुत्रा । अथतस्याग्रमं पुण्यं पुण्यं राजरष्ट्रं वनम्”—इति,
गयादयस्तु मगधराज्याश्रमता इति प्रसिद्धमेवेति ॥

तत्त्वतो हिमयत्पृष्ठमध्यस्यो मूजवास्त्राम नगराजसु स्यादार्य-
वासोऽनार्यवासो वा , परमासीत् पुराऽऽर्यावर्त्तोत्तरसीमिति तु
मस्तथ्यमेव । अत एव वाजसनेयिनः समामनन्ति— “एतत् ते
रुद्रावसम् , तेन परो मूजवतोऽतीहि”—इति (सं० ३. ६१.) ।
एतस्यापि यज्ञुषो ध्याख्यानं कृतं शतपथे । तथाहि— “अथमेन
वा अध्वानं यन्ति , तदेनए सावस मिवान्ववार्जति यत्र यत्रास्य
धरणं , तदन्वत्र ह वा अस्य परो मूजवतोऽतीहि”—इति
(२. ६. २. १०) । तदेव मत्र मन्त्रे रुद्रनामस्तुदेवताया
मूजवतः परपारे गमनप्रार्थनात् प्रार्थितस्त एव दूरे गमनं
प्रार्थितं गम्यते ॥

तदेव मद्यतन पारश्वराज्यपश्चिमीत्तरस्यैशियामाइनरतः
प्राक् प्रत्यगनुगङ्गप्रदेशात् , उदक् सिन्धुसागरसङ्गमात् , अवाक् च
मूजवतसाय भार्यावर्त्तः संहिताकाशीन इति निष्पद्यते ॥

आर्याधिकारस्त्वितोऽप्यन्यत्रावस्थित इत्यन्यदेतत् । तद्यथा

(ऋ० सं० ७. १८. १९.)—

“भावदिन्द्रं यमुना वृक्षवश्च प्रात्र भेदं सर्वताता मुपायत् ।

अजासः शिषवो यक्षवश्च वलिं शीर्षाणि जम्बुरश्वानि”—इति ।

अस्यार्थः ।— यः ‘इन्द्रः’ सम्राट् ‘अत्र’ राज्ये ‘सर्वताता’ सर्वकर्मसु ‘भेदं’ राजप्रजयोर्विचारादिवैलक्षण्यं ‘प्रमुपायत्’ प्रमुष्णाति प्रच्छिन्नीकरोति, एवं कृत्वैव सर्वाः प्रजाः ‘भावत्’ भवति, तम् ‘इन्द्रं’ सम्राजं ‘यमुनाः’, ‘वृक्षवः’, ‘अजासः’, ‘शिषवः’, ‘यक्षवः’ ‘च’ यामुनप्रदेशादिवासिनः सामन्तराजानः ‘अश्वानि’ अश्वानिवाहितानि, ‘शीर्षाणि’ शीर्षतः प्रवाहितानि ‘च’ ‘वलिम्’ उपढीकन ‘जम्बुः’ प्रददुरिति ।

अस्या ऋचि श्रुताः यामुनादयः सर्व एव जनप्रदाः तदानीन्तनार्यावासतोऽर्थतनादस्मादार्यावर्त्ततश्च वहिर्भूता एव स्युः । अत्रोभयत्रास्ति च किञ्चिद् विचार्यम् । गङ्गायाः प्रत्यक्पार्श्वस्थिता एषैव यमुना अस्या ऋचि श्रुता, उतान्येति ? अस्मन्मते त्वन्यैव । शिशुजनपदोऽपि स्याच्चन्द्रभागाप्रभवोर्ध्वगतादन्य एवेति । अपि वा आर्यावर्त्तीयावप्येतौ तदानीं करदप्रदेशावेवेत्यपि किं चित्र मिति ।

अधैतरैयकाले अथ गार्यावर्त्तं आसीद् यादृगायतनः, तदपि किञ्चिदथगम्यते एतदुपन्यत एव । तथाहि श्रूयतेऽत्राभिपेकप्रकरणे—“प्राच्यां दिशि ये के च प्राच्यानां राजानः०—० दक्षिणस्यां दिशि ये के च मावतां राजानः०—० प्रतीच्यां दिशि ये के च नीच्यानां राजानो येऽपाच्यानां०—० उदीच्यां दिशि ये के च परेण हिमवतं जनपदा उत्तराङ्कुरत उत्तरमद्राः०—० ध्रुवायां मध्यमायां प्रति-

प्रायां दिशि ये के च कुरुपञ्चालानां राजानः सवशोशीनराणां राज्यायैव तेषामिपिच्यन्ते”-इति (८. ३. २.) ।

अत्र, ‘प्राच्यानां राजानः’-इति सामान्येन अत्रणादवगम्यते न तदानीं प्राच्यां दिशि प्रबलः कश्चिदासीन्नरपतिः, प्रत्युतासन् सुद्र-राजानो बहव इति । अत एव श्रुत मन्त्रैवान्ध्रव “प्राच्यो ग्रामता बहुलाविष्टाः”-इति (३. ४. ६.) । तदानीं प्राग्देशीय-पार्यत्य-जनपदो य आसीदामंहिताकालात् प्रसिद्धोऽद्यतन-नयपालादि-किरातनगरादिकः तत एवं सोमवज्रीनां क्रयो विहितघात्रैतरेक्षके-“प्राच्यां वै दिशि देवाः सोमं राजान मक्रीणन्”-इति (१. ३. १.) । तदेवं पाणिन्यागतोऽपि हि येषां कान्यकुब्जा-हिच्छत्रादीनां प्राच्यभूमौ विद्यमानतोपलभ्यते (१. १. ७५.), ऐतरेयकाले तु तेषां मासीद्वा ग्रामत्व मेवेति ।

दक्षिणस्यां तदानीं मासीदेकं सत्वद्राज्यं मेव बलवत्तमम्, तदे-वेदानीं-क्षत्रपुरित्वाख्यायत इति स्यात् । तदेतत् “आदत्त यज्ञं काशीनां भरतः सत्वता मिष”-इति (शत० ब्रा० १३. ४. ५, २१.) गाथावचनश्रुतेरेतदैतरेयतोऽपि बहुप्राचीनतरं भरताधिकृतमासी-दिति गम्यते । स्याद् दौर्गन्धि-भरतेन तत् स्थापितं मिति तदं-श्याधिर मेव भरता इत्येवोच्यन्ते, दृष्टश्चैतदैतरेयेणापि भरताधिकृत-मेवेति । अतएवेहान्यत्र श्रुतम्—“तस्माद्वाप्येतर्हि भरताः सत्वनां विधिं प्रयन्ति”-इति (२. ४. १.) । अन्यत्र “तस्माद्देदं भरतानां पशवः सायद्गोठाः सन्तो मध्यन्दिने सङ्गविनी मायन्ति”-इति (१. २. ६.) । अनयोः श्रुतिवचनयोः ‘आयन्ति’ ‘प्रयन्ति’-इति यत्तमानकालिकप्रयोगदर्शनात्, ‘इदम्’-इत्यद्भुत्या निर्देश-आयगम्यतेऽनेनैतरेयेण स्वयं मपि दृष्टं स्यात्तद्राज्यं भरतवंशीय-

शासनाश्रित मिति । तस्य च दौष्पन्तेर्भरतस्य राज्ञः कीर्तिकथा बहुप्राचीना इत्येवैतरेयादिषु गाथेति व्यपदिष्टा । तद्यथैतरेये (८, ४, ६.) “तदप्येते श्लोका अभिगीताः—

हिरण्येन परीहृतान् कृष्णाच्छुक्लदतो मृगान् ।

मण्डारे भरतोऽददाच्छतं वहानि सप्त च ।

भरतस्यैव दौष्पन्तेरग्निः साचीगुणे चितः ।

यस्मिन्नसहस्रं ब्राह्मणा बहशी गा विभजिरे ।

अष्टासतिं भरतो दौष्पन्तिर्यमुना मनु ।

गङ्गायां हवन्नेऽवध्रात् पञ्चपञ्चाशतं हयान् ।

वयस्त्रिंशच्छतं राजाम्बान् बध्वाय मेध्यात् ।

दौष्पन्तिरत्यगाद्राज्ञो मायां मायिवत्तर ।

महाकर्म भरतस्य न पूर्वं नापरे जनाः ।

दिवं मर्त्यं इव हस्ताभ्यां नोदापुः पञ्चमानवाः”—इति ।

गतपथेऽप्येव मेव श्रूयते प्रायः— “तदेतद् गाथयाभिगीतम्”

—इत्यादि (१३, ३, ११-१४.) द्रष्टव्यम् ।

प्रतीक्षां दिशि तु नैक मप्यासीत् सुसमृद्धं राज्यम्, अप्यास ७
सूक्तरभागे पर्यन्तपादस्यभूमिपाः ‘नीच्याः’ केचनाप्रसिद्धराजांस्तथा
दक्षिणभागेऽप्यवाच्याः केचन, मध्यभागे त्वरण्यभूमय एवेत्युक्तं मिह
नीच्याना मपाथाना मिति । इहैवान्यत्र श्रूयते “प्रत्यस्मि दीर्घा-
रक्षानि भवन्ति”—इति (१, ४, ६.), “प्रतीच्योऽप्यापो बहवः
स्यन्दन्ते”—इति (१, २, १.) च ।

उदीच्यां तु हिमवत्पृष्ठदण्डस्योत्तरे भागे चार्यापत्तार्दृ दक्षि-
विद्यमानावपि चार्यमिषजनपदायिमी उत्तरमध्वः उत्तरकुबदेति
श्रूयते । एवं हि गम्यते— यथैव हिमवतो दक्षिणभूमामोऽप्य

भार्यावर्ती मद्रदेश-कुरुदेशाभ्या मासीत्तदानीं द्विधा विभक्तः,
 तथैव हिमवत उत्तरभूभागश्च स मद्रदेश-कुरुदेशाभ्या मासीत् पुरा
 द्विधैव विभक्त इति । आर्यावर्तीयमद्रदेशादुत्तर इति उत्तरमद्र
 इत्युच्यते सः, आर्यावर्तीयकुरुदेशादुत्तर इति उत्तरकुरुश्चेति ।
 आर्यावर्तीयप्रत्यन्तदेशेभ्यः परस्तात् ये देशा महादेशा वा सन्ति, न
 तेषु मन्वाद्युक्ताथानार्थनामादिसम्भवं इत्युक्तं पुरस्तात् (१७ पृ०
 १६ पं०) । तथा च तद्देशवासिना मार्यत्व मनार्थत्वं वा नैव
 विचार्य मस्ति; परमुत्तरकुरुदेशस्य नैसर्गिकसौन्दर्यस्त्रास्त्रकरत्या-
 दितः, तद्देशवासिनाश्च शान्तिप्रियत्व-तपःपरायणत्वादिदेवस्यभाव-
 दर्शनात्, पुण्यमयत्वं देवक्षेत्रत्व मजेयत्वञ्च । तथाहि ऐतरेयकम्--
 “देवक्षेत्रं वै तत्र वैतन्मर्त्यो जेतुं महति”-इति (८, ४, ८.) ।
 तेषा शान्तिप्रियत्वादिस्वभाव एवाजेयत्वे हेतुः प्रबलः । तदुक्तं
 महाभारतीय सभापर्वणि चार्जुनदिग्विजये—

“तांस्तु सात्त्वेन निर्जित्य मानसं सर उत्तमम् । ऋषिकल्पा-
 स्तथा सूर्यान् ददर्श कुरुनन्दनः ॥ × × × ॥ तत एवं महा-
 वीर्यं महाकाया महाबलाः । हारपालाः समासाद्य हृष्टा वचन
 ममुवन् ॥ पार्थ ! नेदं त्वया शक्यं पुरं जेतुं कथञ्चन । उपा-
 वर्त्तस्व कल्याण पर्याप्त सिद्धं मभ्युत ॥ × × × ॥ न चापि
 किञ्चिज्जेतस्य मर्जुनात् प्रदृश्यते । उत्तराः कुरुयो ह्येते नात्र
 युद्धं प्रवर्त्तन्ति ॥ × × × ॥ अथेह पुरुषध्यात्र । किञ्चिदन्य-
 च्चिकीर्षसि । तत् प्रब्रूहि करिष्यामो वचनात् तत्र भारत ॥
 ततस्तानम्रधीद्राजमर्जुनः प्रहसन्निव । पार्थिवत्वं चिकीर्षामि
 धर्मराजस्य धीमतः ॥ न प्रवेष्ट्यामि वो देयं विरुद्धं यदि मन्यसे ।
 युधिष्ठिराय यत् किञ्चित् करपण्यं प्रदीयताम् ॥ ततो दिश्यानि

वस्त्राणि दिव्यान्वाभरणानि च । चीमानिनानि दिव्यानि तस्य ते
प्रददुः करम्”-इति २८ अ० ४-१६ श्लो० । तदिदं महानगरं
सम्प्रति तीव्रदित्युच्यते, स्थौल्यवदिति तदर्थः ; एतद्देशीया हि
प्रायशः स्थूलनासिकीदरजङ्घा भवन्ति ।

अस्ति चान्यः कुरुवर्षः ; स नूनं मेरुसन्निहितः, ‘शास्तपिष्टवर्ग’-
प्रभृति ‘शुवीर्य्य’-देशान्तः, योऽय मद्यतन-सेण्टपिटर्स्वर्गादिसार्क-
वीरियान्तः । तस्य स्वर्गत्वेन वर्णनञ्च महाभारतरामायणादौ
बहुत्र । तद्यथा महाभारतीयानुशासनपर्वणि— “अहो सह
शरीरेण प्राप्नोऽस्मि परमां गतिम् । उत्तरान् वा कुरुन् पुण्यानघ-
वाप्यमरावतीम्”-इति (५४. १६) । पुनस्तत्रैव— “नैवेशिकं सर्व-
गुणोपपन्नं ददाति वै यस्तु नरो द्विजाय । स्वाध्यायचारित्र्य-
गुणान्विताय तस्यापि लोकाः कुरुपूतरेषु”-इति (५०. ३१.) ।

अथ यदिह ‘मध्यमायां दिशि’-इति, ततो गम्यते कुरुपञ्चा-
लादयद्यत्वार एवैते प्रदेशा स्तदानी मासन् मध्यदेशाः, आर्या-
वर्त्तस्य मध्यभूभागा इति यावत् । तत्र च यच्छ्रुतो वगो
देशः, स एव स्यात् महाभारतादिप्रसिद्धः ‘शिविः’ । किञ्च य
एते ‘ध्रुवायां प्रतिष्ठायाम्’-इति हे पदे तद्द्रविणेषु श्रूयते, ततो
ज्जायते चात्रैव ‘मध्यार्यावर्त्त’ तदानीन्तनुसम्भाजां मासीद्राज-
धानीति । एवञ्च कुरु-पञ्चाल-शिवि सौधीरप्रदेशात्मकमध्यदेशत
एवात्र प्राच्यादयो दिगोभीष्टा इत्यपि नानयगतम् ॥

तदेव मैतरेयकानि हिमवद्दिशिपाशुनिम्नस्य किरातजाति-
निर्गतं किरातनगरं भिषाभीत् आर्यावर्त्तस्यास्य पूर्वप्रत्यन्तः, दक्षि-
णस्यां भरतवर्गोयाधिकृतं मत्वद्राज्यं मय्यामीदार्यावर्त्तांस्तर्गतम्,
पश्चिमस्यां गिरिशिखरीयामसीमानां प्राचुर्यवर्णनात् गाभार-

देशादिभ्यः परस्तादप्यासीदार्यवास इति गम्यते, उत्तरस्यान्सूत्तर-
 कुरूणा मजीयत्वेन वर्णनात् ततोऽर्वागिवासीदार्यावर्त्तात्तरसीमिति च
 प्रतीयत एवेति । एकत्र चात्र श्रुतम्—“त एतेऽन्धाः पुण्ड्राः शवराः
 पुलिन्दा मूतिवा इत्युदन्त्या बहवो भवन्तीति” (७. ३. ६) ।
 तत्र ‘एते’-इति इदं शब्दव्यवहारादैतरेयकालेऽप्यासन्निमा जातय
 इति, ‘उदन्त्याः’-इत्युक्ते प्रत्यन्तवासीनोऽनार्या इति च गम्यते ।
 तथाचैषां देशाना मनार्यभूत्वाभिधानादेया मन्तःस्थिताः प्रदेशा
 एवासन् तदानी मार्यभूमय इति सुवचम् । अन्धजातयोऽधुना
 दक्षिणात्येषु प्रसिद्धा, पुण्ड्र इति त्विदानीं ‘दीनाजपुर’-इति प्रत्न-
 तत्त्वानुसन्धित्तवो वदन्ति, एवं शवरपुलिन्दमूतिवाः विन्ध्यगिरि-
 वासिनो स्लेच्छजातिविशेषास्त्वद्यापि प्रायः प्रसिद्धा एव । तदेवं
 न तदाप्येव आर्यावर्त्तः प्राच्या मतिविस्तृत इत्येवास्माकम् ॥

अथ श्रूयते छैतद् विदेघमाथवास्थानं शतपथे १ का० ३ प्र०
 ३ भा० १०-१८ क० “विदेघो ह माथयोऽग्निं वैश्वानरं मुखे
 बभार ०—० स इमाः सर्वा नदीरति ददाह सदानीरेत्युत्तराद्
 गिरेर्निर्द्दाविति ताप् हैव नातिददाह, ताप् ह स्म तां पुरा ब्राह्मणा
 न तरन्त्यनतिदग्धाग्निना वैश्वानरेषेति” । तत एतर्हि प्राचीनं बहवो
 ब्राह्मणास्तद्वाज्ञेत्तरं मिवांसं स्त्रापितरः मिवास्त्रदित मग्निना वैश्वान-
 नरेषेति । तद् एतर्हि चैत्रतरं मिव ०—० सैषाप्येतर्हि कौशल-
 विदेहानां मर्यादा, ते हि माथवाः ०—० स मे मुखान्निरपादीति”
 -इति । एतस्मादाख्यानात् व्यक्त मभिगम्यते, विदेहनामर्मथिल-
 जनपदस्थानतिप्राचीनार्यभूत्वम् । परं न तदापि दक्षिणमगधस्वार्या-
 वर्त्तत्वं सम्पन्नं मन्यामहे वयम् ; अनतिप्राचीनपातञ्जलमहाभाष्य-
 वर्णितार्यावर्त्तत्वं च एतोपि दक्षिणमगधत् प्रत्यगैवार्यावर्त्तत्वप्रतीतेः ।

अपोह शतपथे (१२. ८. ३. ३.) “बह्विक. प्रातिपीयः शुश्राव”-इति श्रवणात् पश्चिमस्यां तावदप्यासीद् वाह्नीकस्यार्यावर्त्तत्व मिति च स्त्रीकार्यम् । पाणिन्यागमेऽपि आयुधजीविवाचि-पश्वादिगणे पठितो बह्वीकः (पा० सू० ५. ३. ११७.) । “कम्बोजाङ्गुक्”-इति (पा० सू० ४. १. १७५.) कम्बोजग्रहणश्च दृश्यते । तत्र सिन्धादिगणेऽपि पठितः कम्बोजः (पा० सू० ४. ३. ८३.) । गणपाठोऽपि पाणिनिनैव कृत इति सिद्धान्तितं भगवता पतञ्जलिना (१. १. ३४.) । महाभारतेऽपि वर्णितौ कम्बोजवाह्नीकौ (द्रो० प० ११७, १५५ अ०) ।

अथ भगवता यास्केनापि “कम्बोजाः कम्बलभोजाः कमनीयभोजा वा ; कम्बलः कमनीयो भवति”-इति कम्बोजशब्दो निरुक्तः (२. १. ४.) । “प्रकृतय एवैकेषु भाष्यन्ते विकृतय एवैकेषु”-इत्याद्युक्ता तदुदाहरणाय प्रोक्तं चैतत्—“श्रवतिर्गतिकर्मा कम्बोजेष्वेव भाष्यते ०—० विकार मस्यायेषु भाष्यन्ते श्रव इति ; दातिलवगार्णे प्राच्येषु, दात्र सुदीच्येषु”-इति (२. १. ३, ४.) । पातञ्जले महाभाष्ये पश्यगया मप्येव मेव ।

अपि तत्र पातञ्जले आर्यावर्त्तस्यास्य चतुष्मीमनिरूपण मेवं कृतम् ।— “कः पुनरार्यावर्त्तः ? प्राग्गोदगात्, प्रत्यक् कालकवणात् दक्षिणेन हिमवन्तम्, उत्तरेण पारिपात्रम्”-इति (२. ४. १०.) । अत्राह तट्टीकाकारः कौथंडः—“आदर्गदयः पर्वतयिज्ञेयाः”-इत्येव । “जनपदतदवध्योश्च (पा० सू० ४. २. १२५.)”-इतिघुत्रस्योदाहरणभूतं यदिद मादर्गक इति पदं लभ्यते, इतो ज्ञायते अस्यादर्गनामा कश्चित् सीमपर्वत इति । सोऽयं मादर्गः स्यादज्ञानपर्वतः ; तत्पदनिरुक्तितस्तथैवावगते । स चेदानीं

सुलैमानित्युच्यते । स हि शतपथब्राह्मणश्रुतश्वेतगिरिरेव दक्षि-
णांशः । एवञ्च पतञ्जलिकालेऽपि स एव श्वेतगिरिरेवासीदार्या-
वर्त्तस्य पश्चिमसीमेत्यनुमान मपि न स्यादसङ्गतम् । तदानीन्त-
नार्यावर्त्तस्य पूर्वसीमभूतं कालकवनं तु स्यात् धर्मारण्यतः प्राग्-
विद्यमानं दक्षिणमगधस्य प्रत्यक् स्थितं बकासुर-(बकर)-प्रदेशीयं
ताडकवनम् । पुरासीत् तं हि कालयवनं नाम्निधितम् ; तत्रभूत्येव तस्य
कालवनं कालकवनं वेति च नामं सम्मन्त्रम् । हरिवंशोल्लिखितस्य
विष्णुपुराणोक्तस्य च (५. २२. ५.) तस्य कालयवनस्य मगध-
राजजरासिन्धुमित्रत्वेन वर्षनात् कालवनमगधयोः सामीप्यानुमानं
स्याच्च सङ्गतम् । अत एव प्राच्यमगधस्य अनार्यवासत्वेनोद्धेखोऽपि
तस्यैतस्य पतञ्जलेः सङ्गच्छते । तथाहि— “हृम्मतिः सुराष्ट्रेषु,
रंहतिः प्राच्यमगधेषु ; गमि मेव त्वार्याः प्रयुञ्जते”—इति
(म० भा० पञ्चशा०) । तदेवं तदापि सौराष्ट्रजनपदस्य, तथे-
दानीं पटनेत्यादिप्रसिद्धानां प्राच्यमगधीयकुसुमपुरादीनाञ्च आर्या-
वर्त्तसीमतो वहिःस्थितिरासीदित्यत्र नास्ति संशयलेशोऽपीति ।

अथात्र भगवान् मनुस्वाह— “आ समुद्रात्, वै पूर्वादा
समुद्राच्च पश्चिमात् । तयोरेवान्तरं गिर्यैरार्यावर्त्तं विदुर्बुधाः”
—इति (२. २२.) । ‘तयोः गिर्योः’ पूर्वोपात्तयोः हिमवद्विन्ध्ययोः ।
तदित्यं पूर्वापरसमुद्रव्याप्ये प्रदेशो मनोः सम्मतः । तत्र पूर्वेः स्यात्
गङ्गासागरसङ्गमः ; अपरस्तु सिन्धुसागरसङ्गमः । स एव आर्यावर्त्तः
ब्रह्मावर्त्तप्रदेशो ब्रह्मर्षिदेशो मध्यदेशो यज्ञिय देशश्चेति चतुर्विधत्वेन
वर्णितस्तेन तत्रान्तभूमीनां स्तेच्छभूत्वमुररीकृतञ्च । तथाश्चा—

“सरस्वतीद्वयद्वयोर्देवनद्योर्यदन्तरम् ।

तं देवनिर्मितं देशं ब्रह्मावर्त्तं प्रचक्षते ॥

कुरुक्षेत्रञ्च मळ्याञ्च पञ्चालाः शूरसेनकाः ।

एष ब्रह्मर्षिदेशो वै ब्राह्मावर्त्तादिनन्तरः ॥

हिमवद्विन्ध्ययोर्मध्यं यत् प्राग् विनशनादपि ।

प्रत्यगैव प्रयागाच्च मध्यदेशः प्रकीर्त्तितः ॥

कृष्णसारसु चरति सृगो यत्र स्वभावतः ।

स ज्ञेयो यज्ञियो देशो स्नेच्छदेशस्त्वतः पर”-इति

(म० २३० १७, १८, २१, २३श्लो०) ।

अत्र हि ब्रह्मावर्त्त-ब्रह्मर्षि-मध्यदेशसु ‘यज्ञियाः’ यज्ञकार्याङ्ग-भूमय एव, तत्र कास्ति विचारणा; निर्दिष्टेभ्य एभ्यो बहिरपि आर्यावर्त्तान्तर्गताः सिन्धुसौवीरकाश्यादयो देशा अपि यन्नानुष्ठानाङ्ग-भूमय इति ‘यज्ञियदेशाः’ उच्यन्ते । एतन्नाचार्यावर्त्ताद् बहिःस्थिताः “किराता यस्यान्ते, पश्चिमे यवनाः श्रुताः । आन्धा दक्षिणतो वीर ! तुरस्कास्वपि चोत्तर”-इति (वा० पु० १३. ४०), एवमादिकाः खीराशान् तुरस्क पूर्ववङ्गोत्तरवङ्गान्ध्रप्रदेशादयोऽस्यार्या-तर्त्तस्य प्रान्तभूमयः सर्वाः एव स्नेच्छदेशाः ; किञ्चार्यावर्त्तान्तर्गता दक्षिणवङ्गप्राच्यमगधादयोऽपि कृष्णसारसृगहीनत्वेनायज्ञियत्वात् स्नेच्छदेशा एव ।

तत्त्वतस्तु “तयोरेवान्तरं गिर्यां”-इति मनुक्तेः पूर्वस्थां यावत्स्येव विन्ध्यगिरेः प्रसृतिस्तावानेव यज्ञिय आर्यावर्त्तः स्वीकार्यः, ततो बहिरार्यावर्त्तत्वेऽपि न त्वस्ति यज्ञियत्व मिति स्नेच्छभूत्व मेव । अत एवाङ्गवङ्गकनिङ्गेषु सौराष्ट्रमगधेषु च गमननिषेधः सङ्गच्छते ; सूचितत्वेतत्तत्र मनुनेव “एतान् द्विजातयो देवान् संश्रयेरन् प्रयत्नतः”-इति (२, २४.) । ‘एतान्’ ब्रह्मावर्त्तादीनित्यर्थः । तथेषु देशेषु पुग नामन् ब्राह्मणा इति प्रवादोऽप्युपपद्येत । एत-

ह्यपि प्राच्यमगधेषु पटनाप्रभृतिषु, अहमदेशेषु भागलपुरादिषु चान्यत आगताः शाकलक्षीपिवाङ्मनाः, तथा वज्रेश्वर कान्यकुब्जादागता एव ब्राह्मणा राट्टि-वारेन्द्र-वैदिका इति ख्याता वसन्ति, कलिङ्गसौराष्ट्रयोरप्येवम् ।

कलिङ्गप्रदेशागम्यत्वं तु पाणिनिस्त्व-तदवार्त्तिक-तन्महाभाष्येभ्यश्चावगम्यते । तथाहि— अस्ति पाणिनिरेकं सूत्रं “परोचे लिट्”—इति (१. २. ११४), अत्र चास्ति कात्यायनवार्त्तिकमिदम्— “अत्यन्तापह्नवे च”—इति, लिट् वक्तव्य इति शेषः, उदाहरणञ्चास्य दर्शितं पतञ्जलिना— “नो कलिङ्गान् जगाम”—इति विहितं च तत् कैयटेन— “न केवलं तद्देशस्य भोजनादेरपह्नवो यावत् तद्देशगमनादेरपि”—इत्यादि । एष च कलिङ्गप्रदेशोऽयम्यार्यावर्त्ताहहिरेव संस्थितो मेदिनीपुरादारभ्य तैलङ्गदेशान्तं यावद् विस्तृतः । पुरा आसीदय मुक्कलिङ्ग-मध्यकलिङ्ग-कलिङ्गेति त्रिधा विभक्त इति त्रिकलिङ्गनामा । त्रैलिङ्गनाम तु तत एव समुद्भूतम्, अप्युक्कलिङ्गनामत एवोक्कलनामप्रसिद्धिरित्याहुरैतिहासिकाः । अतएव थीचेत्रे वर्षविचाराभावस्तद्दोषनिवृत्तये चोत्तरत्र समये केनचिदुक्कलखण्डप्रणयनचेति सम्भाव्यते ।

अथामरमिंहोऽपि प्राच्योदित्यमध्यन्त्रेच्छेति चतुर्विभक्तं भार्यावर्त्तदेशसंस्थानमङ्गोक्तयत् । तद्यथा— “आर्यावर्त्तः पुष्यभूमिर्मध्यं विन्ध्यहिमालयोः”—इति (२. १. ८.) । तत्र “शरावत्यास्तु योऽवधिः । देशः प्राग्दक्षिणः प्राच्य उदीच्यः पश्चिमोत्तरः । प्रत्यन्तो भ्लेच्छदेशः स्यान्मध्यदेशस्तु मध्यमः इति (२. १. ६, ७.) । प्राक्सहितो दक्षिणो देशः ‘प्राग्दक्षिणः’, एवं पश्चिमसहित उत्तरदेशः ‘पश्चिमोत्तरः’, अन्तं प्रति गतः ‘प्रत्यन्तः’ सीमान्त-

प्रदेश इति तदर्थः । तदित्य ममरसिंहकाले 'शरावती'-नाम-
नद्येवासीत् प्राच्योदीच्ययोः सीमिति गम्यते । अत एवोक्तं
काशिकाहत्तौ (पा० सू० १. १. ७५.)—

“प्रागुदञ्चौ विभजते हंसः क्षीरोदके यथा ।

विदुषां शब्दसिद्धयर्थं सा नः पातु शरावती”—इति ।

अथात्र युरोपीयभ्रातरः केचन सम्भवदन्ते । श्रूयते हि ऋक्-
संहितायाम्— “अनु प्रद्वस्योकसो हुवे”—इति (१. ३०. ६.),
तेनावगम्यते सारस्वतप्रदेशीयार्याणां मादिपुरुषाणां वास आसीत्
पुरा क्वचिदन्यत्रैवेति । तन्नार्याणां मादिनिकेतन मस्थीवासिया-
खण्डस्य मध्यभागस्थितयोर्वेलुर्त्ताग्मुश्ताग्पर्वतयोः पश्चिमपार्श्व-
गताधित्यका भूमिः, तत एव भारतीयाः पारसिकाः शर्मण्यादयश्च
विकीर्णा भारतादिष्विति ।

वयं मत्र ब्रूमः ;—भारतीयपारसिकशर्मण्यादीनां मार्यमूलत्वे-
नैकजातिप्रभवत्वन्तु स्यात् स्वीकार्यम् , किन्त्विहोपनिवेशिका वयं
मिति नैव मन्तव्यं मस्माकम् ; स्वदेशस्त्वज्ञान्यादिदोषत्रयप्रसङ्गात्,
तेषां तन्मतपोषकप्रमाणहेतूनां मतिर्दोषव्याप्तेति ।

ते त्रयो दोषाः खल्वेति—नैव देशोऽस्माकं पैटकोऽपि तु यथा-
भवद्यवनानां अधिकृतोऽयं चेलखडीयानाम् , तथैव पुरास्मत्पूर्व-
पुरुषैरत्रत्याननार्यान् विजित्य बलाद् गृहीत इति । एतेनास्मिन्
देशेऽस्माकं मूलस्त्वं कदापि नास्ति , प्रत्युत यथा पूर्वं यवनानां
जयलब्धं स्त्वं सम्पद्य मद्य चेलखडीयानाम्, तथैवैकदाऽस्माकं मपि
वभूवेत्येवेति प्रथमो दोषः । तदनु सम्पद्यत एवास्माकं यहुद्यादीनां
मिषोपनिवेशवामित्वं मिति द्वितीयो दोषः । स्वार्थानुगोधतः

स्वावासकण्ठकभूतानां मितद्देशीयमूलस्वत्ववता मनार्याणां मुच्छेदन-
 ज्ञेति तृतीयः । यदि हि तेषां तन्मत मस्माकं नृत मित्यभिमतं
 स्यात् , तर्ह्येते त्रयोऽपि दोषा गलेकुठारन्यायेन मन्तव्या एव स्युः ।
 न च तथा । प्रत्युत दृश्यते हि न कश्चित् स्वावासभूमिधतरङ्गुल-
 भूमिस्वत्व मपि त्यक्तुं मुक्तहृते, तद्वयं मिहार्यावर्त्तं चिरं मासृष्टे-
 निर्वसन्तोऽपि तद्विरुद्धप्रबलप्रमाणं मन्तरा कथद्वारं नाम पैटकं
 स्वत्वं मुस्तुजन्तोऽत्र दोषभावं क्षमामहे ? अपि राजशासनतोऽन्वाभा-
 वादितो विपुलार्थार्जनसृष्टहासन्नाडनादितो वा ये केचनार्या
 अनार्याश्च स्वदेशाद् बहिर्भूता श्रीपनिवेशिकत्वमापन्ना आपद्यन्ते
 वाद्यापि, असु तेषां तथात्वमदोषाय; अतथाविधानां मस्माकं विषये
 तेषां तथाविधजल्पनं कथं न नो हृदयं व्यथयेत् ? एवं दुर्बलानां
 माद्यानार्याणां प्राणादिसम्पीडनेनैवास्मत्पूर्वपुरुषां इह वासुस्थान
 मालेभिर इत्यनृत मपि यद्युतायेत, तर्ह्येप तत्कालङ्कप्रवादः कथं न
 भवेद् दोषायेति च हृदयवर्द्धः सुधीभिरेवाकलनीयम् ॥

सन्ति चात्र तेषां तन्मतपोषका येऽष्टायनुमानहेतवो लिखिताः,
 तेष्वेकोऽपि न विचारसह इत्यस्माकम् । तद्यथा—

(१) 'एशियाखण्डतः प्रोपिता एवार्याः कालेन सर्वत्र यूरोप-
 खण्डादौ बभुवुः कृतवास्तव्याः'—इत्येव मस्यैकः प्रवादः, अतोऽव-
 गम्यते नूनं मासौदार्याणां मादिवासः प्रथमं मेशियाखण्डमध्य-
 भूभाग इति तेषां तथाविधानुमानस्याद्यहेतुवर्णनम् । अत्र ब्रूमः—
 जागर्त्तुं स प्रवादस्तेन किम्, तथा स्त्रीकारेऽपि न भवेदस्माकं
 भूस्वत्वनाशः; आर्यावर्त्तस्यास्य चेशियाखण्डीयभूभागत्वात्,—
 निरवसिताश्चास्माद् विश्वामित्रपिपुत्रादयः । तथाहि—“त एतोऽश्वा
 पुण्ड्राः शवराः पुलिन्दा मूर्तिवा इत्युदन्त्या बहवो भवन्ति वैश्या-

मित्रा दस्यूनां भूयिष्ठाः”-इति ऐ० ब्रा० ७. ३. ६ । अत एव
त्वग्दोषदुष्टा भर्तृपरित्वक्ता अत्रिसुता विदुष्यपालैव श्रीकदेशीया
अपेलो देवतेति मभाष्यते । तदत्र ऋ० मं० ८. ८१ सूक्तव्याख्यान-
परं शाव्यायनब्राह्मणं द्रष्टव्यम् ।

(२) भारतीयपारसिकेण्ड्रीयादीनां विभिन्नजातित्वेऽपि
भाषासौसादृश्यं दरीदृश्यते, विशेषतः सर्वास्त्रेव भाषासु गीतर्तु-
नामैकविधमेव प्रायः, तस्माच्चावगम्यते सर्वेषामेवैषामेकवंश-
प्रभवत्वं गीतप्रधानंवासित्वञ्चेति तेषां तादृशानुमानप्रवृत्तौ द्वितीय-
हेतुवर्णनम् । अत्र ब्रूमः— अस्त्रेषामेकवंशप्रभवत्वम्, अपि
स्त्रीकार्यं च स्यात् पुरासीदेषां सर्वेषामेव हिमप्रधानैकदेशवासि-
त्वञ्च ; तेन किम् ? गीतप्रधाने तस्मिन् सुवामुप्रदेशे हि तेषामुक्त-
मर्षजातिमूलार्याणां वासस्त्रीकारेऽपि किमेतन्नोपपद्यते ? उप-
पद्यत इति चेत् कृतं कल्पनाकल्पितसुदूरजन्मजल्पनयेति । अपि पार-
सिकावेस्ताग्रन्थस्य ‘विन्दिदाद्’-प्रकरणीयाद्याध्याये ‘हरख् इति’-
नामकस्यैकस्याभ्युदयगान्निनो नगरस्य यद् वर्णनं दृश्यते, तन्नून
मेतस्य सारस्वतप्रदेशस्यैव ; ‘सरस्वती’-शब्दस्यैव हि पारसिक-
भाषायां ‘हरख् इति’-शब्दद्वारः सर्वसम्मतः, सिद्धान्तितश्च तथा
क्लार्कमहोदयेनापि (१८६२ खू. सु. व्या. ५६-५८ पृ०) ।

(३) तत्रैव ‘अवेस्ता’-ग्रन्थस्य ‘विन्दिदाद्’-प्रकरणे देशवर्णनप्रसङ्गे
‘येर्यनम्वेजे’-नामा कश्चिज्जनपदोऽपि वर्णितो दृश्यते । हिमर्तु-
प्रधानश्च स इति चोद्धिष्ठितं तत्र । स एष जनपदः पारसिकानां
मादिवासाध्यः, स्यात्, स्त्रीक्रियते च तथा तेः पारसिकैः ।
भारतीयपारसिकयोर्वदनमण्डलसारूप्यात् भाषासादृश्यात्, अत्रि-
पूजकत्वमाभ्यासैकप्रभत्वं व्यज्यत एवेति सर्वमूलार्याणां मेवा-

वासभूमिः स्यात् स 'ऐर्यनम्वेजो' जेनपदं इति तत्र तृतीय-
हेतुवर्णनम् । अत्र ब्रूमः— अस्तु पारसिकानां मार्यवंशसमुत्पन्न-
त्वेनाम्नद्गाढत्वम्, स्याच्च स्त्रीकार्ये तेषां मादिपुरुषाणां मौर्यनम्वे-
जोवासित्वम्; न तथाप्यस्माकं तद्देशमूलत्वं भवेदुररीकार्यम्;
राजाद्यादिभिरध्मद्देशतो विताडितानां तदादिपुरुषमात्राणां तथात्व-
सम्भवात् । एकवंशप्रभवानां मपि हि पूर्वपुरुषाणां नानाहेतुतो
नानादेशवासित्वं सम्भवत्येव, सम्भवति च तत्र केषाञ्चित् स्वदेश-
वासित्व मपीति सुवच मेव । अपि वा राजतरङ्गिणीवर्णितः 'आर्या-
णक'-देश एव 'ऐर्यनम्वेजो'-इति पारसिकानामभागासीत्,
स च स्यात् केषाञ्चिदार्याणां वासभूमिः, पारसिकानाञ्चेषां
तेभ्य एवोत्पत्तिः स्त्रीकार्येति सर्वं भवदातम् । स च देशः काश्मीरा-
दुत्तरो हिमप्रधानोऽध्यार्यावर्तान्तर्गत एव । तथाहि—

“तुपारवर्षेर्बहुलैस्त्वमकाण्डनिपातिभिः ।

आर्याणकाभिधे देशे विपन्नं केचिद्रूचिरे”-इति (४. ३६७.) ।

वस्तुतस्तु ऐर्यनम्वेजोनाम नगरं नाद्य क्वचिदपि केनाप्युप-
सभ्यते, पुरा क्वासीत् तस्य विद्यमानतेत्यपि नाद्य यावत् सुनिर्णी-
तम्; तदलं खपुष्पपर्शालोचनयेति ।

(४) अस्ति चैव मपि प्रवादः— यीकरोमकजाति-पूर्वपुरुषाः
पूर्वात्तरदेशतः प्रोयिता इताल्यादौ न्यवात्सुरिति । सा एष प्रवाद-
स्तदेव सङ्गच्छेत, यदि नामासियाखण्डस्य मध्यभूमिरेव तेषां माद्या-
र्याणां निकेतनं मन्येतेति तत्र चतुर्थहेतुवर्णनम् । अत्र ब्रूमः—
पूर्ववर्णितः सुवास्वादिप्रदेशोऽपीताल्यादिभ्यः किञ्चिदुत्तरपूर्वगत
एवेत्यतस्तप्रवादोपपत्तिरुभयत्र समानैवेति ।

(५) हिमालयस्योत्तरभागस्य पवित्रतमत्वेन लोकातीतमहिमा-

न्वितत्वेन स्वर्गरूपत्वेन चेदानीन्तनाना भार्याणां स्त्रीकारात् तादृश-
स्थानस्यैतदादिपुरुषाणां वासभूत्वं सम्भाव्यत इति तत्र पञ्चमहेतुवर्ण-
नम् । अत्र ब्रूमः— हिमवद्दक्षिणभागस्था आर्याः तपस्साधनादिकं
चिकीर्षवथिर मेव हिमवदुत्तरभागं गत्वा कृतकृत्या भवन्ति, इत
एव तस्य पवित्रतमत्वेन वर्णनम् ; न त्वादिपिढवासनिबन्धन मिति ।
लोकातीतमहिमान्वितत्वन्तु उत्तराणां कुरुणा मजेयत्वादियवणत
एव । हिमवत्पृष्ठस्य स्वर्गरूपत्वं तु पौराणिकम् , उत्तरशब्दमात्रं
तद्दीजम् । तदिदं स्फुटं प्रतिपादयिष्यामीऽष्टमे , इह चोत्तरत्र
किञ्चिदिति ।

(६) श्रूयते हि कौपीतकब्राह्मणे— “उदीच्यां दिशि प्रजात-
तरा वागुद्यते, उदञ्च उ एव यन्ति वाचं शिञ्चितुं, यो वा तत
आगच्छति, तस्य वा शश्रूपन्ति इति ह स्मार्हेपा हि याचो दिक्
प्रजाता”—इति (१. ७. ६.) । तदेवं कौपीतकब्राह्मणग्रन्थ-
प्रयत्नराचार्यस्य हिमवद्दक्षिणखण्डस्यत्वेऽपि तदादिपुरुषाणां हिम-
वदुत्तरखण्डयामित्वेनैपोत्तरदिक्मुक्तिः सहजहत इति तत्र पञ्च-
हेतुवर्णनम् । अत्र ब्रूमः— ऐतरेये च ब्राह्मणे समान्नातैतदर्थिका
श्रुतिः ; ऐतरेयकाले कुरुपञ्चानगिषिसौवीराणां मध्यदेशत्वं पूर्वं
वर्णितम् (४२ पृ०) । मध्यदेशापेक्षयोद्याननगरस्योत्तरत्वं सर्व-
यक्षुप्तमन्तमेव । एष एयोद्यानदेशो राजतरङ्गिण्या मुज्जा-
नदा इत्युक्तः ; तस्यास्य विद्यानियामत्वेन मुतिरन्यथापि । स एव
काग्नीरमन्त्रिहित उद्याननामजनपदोऽश्वेष्टो विद्यानिलय इति कथं
धावेन हिमवतोऽप्युत्तर मिति ।

(७) श्रूयते हि— “तोकं पुष्ये म तनयं गतं हिमाः”—इति
(ऋ० मं० १. ६. ८४.) आगीमन्त्रः । तदत्र विवेचनीयम् ,

हिमर्त्तुतोऽब्दपरिगणनं तु तत्रैवोपपद्येत, यत्र प्रदेशे हिमप्रपात-
स्यातिशयं विद्यते सदेव; नात्र तयोपलभ्यते; अपि त्वासिया-
मश्वभूभागस्थो बेलुर्ताग्मुश्ताग्पर्वतयोरन्तरालप्रदेशस्तु नूनं तादृश
इति तेषां तत्र प्रबलोऽयं हेतुः सप्तमः । अत्र ब्रूमः— “यदि हि
हिमर्त्तुवाचिहिमशब्देनाब्दपरिगणनश्रवणात् हिमशब्दस्याब्दवाचि-
त्वेन व्यवहाराद्वा स्यादन्नात्पूर्वपुरुषाणां हिमर्त्तुप्रधानदेशवासित्वानु-
मानम्, तर्हि शरदृतुवाचिशरच्छब्देनाब्दपरिगणनश्रवणात् शर-
च्छब्दस्याब्दवाचित्वेन व्यवहाराद्वा किं न स्यात् तेषां शरदृतुप्रधान-
देशवासित्वानुमानम् ? अस्ति तथापि श्रवणं बहुष्वेव । तद्यथा—

“तिस्रो यदग्ने शरदस्त्वा मिदु”-इति ऋ० सं० १. १२. ७२ ।

“शतं मिदु शरदो अन्ति देवाः”-इति ऋ० सं० १. १४. ६० ।

“शतं नो रास्व शरदो०--०ऽश्यामायूष्मि”-ऋ० सं० २. ३. २७ ।

“अस्मै शतं शरदो जीवसे धाः”-इति ऋ० सं० ३. ३. ३५ ।

“पतिर्जीवातिशरदः शतम्”-इति च ऋ० सं० १०. ८६. ३६ ।

वस्तुतस्त्वार्याणां न कदापि हिमर्त्तुमात्रभोगीकस्त्व भासीत्,
न च कदापि शरदृतुमात्रभोगीकस्त्वम्; अपि नाम “शर-
च्छ्रुता अस्या मोषधयो भवन्ति, शीर्णा आप इति वा”-इति
यास्कीतोः (४. ४. ४.), शृणाति हिनस्ति प्राणिनः इति शरच्छब्द-
व्युत्पत्त्या शरदृतोरस्वास्थ्यकारित्वं भासीदार्याचार्यसम्मत मिति
तस्यतीरब्दान्धत्वं समानि तैरिति प्रतीयते । सति चैवं तस्याब्दा-
न्तावयवत्वे, हिमर्तीरब्दाश्रयवत्वं सुतरां सम्भवम् । अत एवाब्द-
गणनाप्रसङ्गे शरच्छब्दहिमशब्दयोरन्यतरस्य प्रयोगो बहुत्र श्रूयते
वेदे, सङ्गच्छते च तयोः शब्दयोगीण्या ह्यत्वाब्दवाचित्वं मपीति ।

(८) अपि श्रूयते—“उत्तरं गिरि मति दुद्राव”-इति (शत०

त्रा० १. ८. १.) । 'उत्तरं गिरिं' हिमालयम् 'अति' अतिक्रम्य
 उल्लङ्घ्य 'दुद्राव' द्रुतगमनं कृतवानिति च तस्य तत्सम्मतोऽर्थः ।
 तदस्मादपि वचनात् हिमालय उल्लङ्घ्य इहागमनं सुव्यक्त मिति तेषां
 तादृशानुमानेऽष्टमो हेतुः । अत्र ब्रूमः— तस्याः श्रुतेराद्यन्तपर्या-
 लोचनया अतिशब्दार्थालोचनया चैतद्विपरीत एवार्थः प्रतीयते ।
 तथाहि— "स श्रीघ उल्लिखते नाव मापेदे । तं स मख्य उपन्या पुश्रुवे ।
 तस्य शृङ्गे नाव. पायं प्रति सुमोच । तेनैत सुत्तरं गिरि मति-
 दुद्राव । स होवाच । अपीपरं वै त्वा । वृत्ते नावं प्रतिबध्नीष्व ।
 त तु त्वा मा गिरौ सन्त सुदक मन्तश्चैकीत् । यावद्यावदुदकं
 समवायात् तावत्तावदन्ववसर्पासीति । स ह तावत्तावदन्ववससर्पं
 तदप्येतदेवोत्तरस्य गिरेर्मनोरन्ववसर्पणम्"—इति पूर्णं तच्छतपथ-
 वचनम् । तदेतत्पर्यालोचनया गम्यते— कदाप्येकदा सम्भूतेऽत्र
 जनप्रावनेऽस्मादेवार्थावर्त्तीयसमुद्रादुल्लिखितस्य जनौघस्य हिमालय-
 शृङ्गाधिरोहणम्, उपग्रान्ते च तदुपद्रवे ततः क्रमादभिसर्पणञ्चेत्ये-
 वेति सत्यमतानुकूलैवेपा श्रुतिः । अत एव 'अतिदुद्राव'-इति
 पदस्य 'अधिजगाम'-इत्यर्थः कृतस्तज्ञाप्यकृता हरिस्वामिना ।
 वेदार्थनिर्णयायैव यास्करणीति निरुक्ते त्वभिपूजितेऽर्थेऽतिशब्दो
 निर्णीतः— "अति सु इत्वभिपूजिते"—इति (१. १. ५) ।
 'अतिधनः'-इति, 'सुमाघ्नः'-इति च तदुदाहरणद्वयम् । अति-
 शयोऽप्यर्थोऽप्यस्त्यतेर्थास्कीयः । अत एव "अतिमृत्यु मेति"—इत्यादीं
 (श्वेता० उ० ६. १५.) अतिशयोऽर्थ एव प्रतीयते, नोल्लङ्घनार्थः ।
 "अतिशक्तिक्रमेण च"—इति पाणिनिस्वप्स्य (१. ४. ५०.)
 व्याख्याया ह्यस्यैव प्रानेन्द्रसरस्वती— "अतिक्रमणमुचितादधिकं
 स्यानुठानम्"—इति । प्रकृती अतिरुल्लङ्घनार्थत्वस्वीकारेऽपि हिमा-

नयोत्तरवासिनां तेषां दृष्ट्यास्य हिमालयस्य उत्तरगिरित्वं कथं सम्भवेन्नामिति च तैरेव विचारणीयं स्वयं मिति दिक् ॥

एव मन्मत्पूर्वपुरुषाः खल्वाप्तन् पुरा सुमेरुप्रदेशवासिन एवेति वालसिद्धान्तोऽपि 'वालसिद्धान्तः । तथाहि—

उत्तरमेरुप्रदेश, एवाम्मत्पूर्वपुरुषाणां माद्यार्याणां मासीद् वास्तव्यभूरिति प्रमाणयितुं तेन निष्प्रमाणीऽपि वागाडस्वरो बह्व-पन्यस्तः ; तत्र तु प्रमाणपरतन्वाणां भौन मेव श्रेयः ; ततो यानि तु श्रुतिवचनादीनि प्रमाणत्वेनोपन्यस्तानि, तत्रेदं प्रथमं मन्यामहे वयम्— “अमी य ऋचा निहितास उच्चा ,

नक्तं ददृथे कुहचिद् दिव्युः ।

अदब्धानि वरुणस्य व्रतानि ,

विचाकशच्चन्द्रमा नक्त मिति ॥”—इति ऋ० १. २४. १० ।

स्यादस्यैषोऽर्थस्तत्सम्मतः—‘अमी’ ‘ये’ ‘ऋचाः’ मत्पर्ययः ‘उच्चा’ उच्चैः शिरःप्रदेशे ‘निहितासः’ स्थापिताः, सृष्टिकर्त्तेति शेषः । ते ‘नक्तं’ रात्रौ ‘ददृथे’ दृश्यन्ते, ‘दिव्युः’ ‘कुहचित्’ ‘दिव्युः’ गच्छेद्युः, न दृश्यन्त इति यावत् । ‘चन्द्रमाः’ अपि ‘नक्तम्’ एव ‘विचाकशत्’ प्रदीप्यमानः ‘एति’ दृश्यत इति भावः । तदेवमादीनि ‘वरुणस्य’ राज्ञः ‘अदब्धानि’ कथं मध्यविनाश्यानि ‘व्रतानि’ कर्माणि, ज्ञेयानीति । एवञ्च शिरःप्रदेशे सप्तर्षिमण्डलावस्थानं गम्यते, तच्च सुमेरावेवीप-पद्यते ; अत एतादृशं न्वद्रष्टुणा माद्यार्यर्षीणां मासीत् पुरा तत्रैवा-वास इति तदभिप्रायः । वयन्तु ब्रूमः— यास्मत्पते ऋचा इति पदेनेह सर्वेषां, मेव नक्षत्राणां ग्रहणं मिष्टम् (नि० ३. २०) ; सर्वेषां मेव तेषां रात्रावेव द्योतमानत्वात् सुमङ्गच्छत एव चात्र

यास्कस्य तन्मतम् । अपि सुमेरुप्रदेशतो नक्षत्राणि उच्चैर्दृश्य-
मानानि, इतोऽपि उच्चैरेव दृश्यमानानि, कुमेरुतोऽपि तानि उच्चै-
रेव दृश्यमानानीति तेषां सुच्चैः सर्वत्र प्रत्यक्षम्, किं सुमेरुत
एव । न ह्युच्चैःपदेन मस्तुकोपरि वर्त्तमानं भ्रास्यमानं वा गम्यते ।
यद्युच्येत गतपथप्राप्तये (२. १. २. ४.) षट्क्षगण्ड सप्तर्षिवाचको-
ऽपि श्रुत इति ; तत्रापि नो न चतिः । “उत्तरम्, उच्चततरम्”
—इत्यादिनैरुक्तवचनात् (२. ३. २) उच्चैश्चनिवन्धन मेवोत्तरनाम-
व्यपदेश इत्यवगमात् उच्चैरित्यस्येह सप्तर्षिपक्षे उत्तरस्या मित्येवार्थः
पर्यवस्यति ; श्रुतञ्च तथा तत्रैव गतपथे तदनुपदम्— “उत्तरा हि
सप्तर्षय उद्यन्ति”—इति ।

वस्तुत एव मन्त्रो वरुणविज्ञानपरमस्ततो वरुणकर्मपरिचायक
एव प्रधानतः ; तदस्माद् वरुणपदार्थबोधाय विनीयत एवैतद्
वानविजृम्भितं समन्तात् । तथाहि— “रात्रिर्यरुणः”—इतिश्रुतेः
(ऐ० ब्रा० ४. २. ४.) वरुणस्य रात्रिदेवत्वम्, निघण्टो हादशा
दित्यनामोप्रक्रमे वरुणशब्दपाठात् सूर्यविशेषत्वञ्च, “शिना पावक
चक्षमा०—० पश्यन् जन्मानि सूर्य”—इतिस्मोदाहृतश्रुतिव्याख्यानेन
भगवता यास्केनापि हि प्रतिपादितञ्च तदेव (१३. ३. ८.) ; एवं
हि रात्रिकालिकोऽधःस्य सूर्य एव वरुण इति प्रतिपद्यते । एव
वरुणार्थस्वीकारेणैवोपपद्यते वरुणराजकर्तृकः सप्तर्षिप्रभृतीनां
चन्द्रमसश्च प्रकाशः । परं न चेत्तद् वचः सद्गच्छते मेरुप्रदेश-
वासिनाम्, तत्र सूर्यविशेषस्य वरुणस्य तदधःस्यत्वेन चन्द्रम-
प्रभृतीनां प्रकाशकत्वाम्भवात् ; प्रत्युत सूर्यावर्त्तवासिना मेव
सद्गच्छते । तदित्य मेवोऽपि मन्त्रोऽस्मन्मतप्रोपक एव न वेति
सुपीमिरेवाकलनीयम् ।

तद्विहितप्रमाणं मध्येव मेव । तथाहि—

अस्यैक मष्टादशर्षं सूर्यसुत्राम सूक्तम् (ऋ० सं० १०. ८८.) ।

तस्य द्वितीयस्या ऋचः प्रथमार्द्धं एषः—

“स सूर्यः पर्युरु वरांस्येन्द्रा वहत्याद्रथ्येव चक्रा”—इति ।

इमं मेव मन्त्रांशं भवत्वन्वयं सुमेरोराद्यार्यावासभूत्वं प्रमाणयितुं चेष्टितं तेन । तदुक्तम्— मस्तकोपरि रथचक्राकारेण नक्षत्राणां भ्रमणं तत्रत्यानां मेव सम्भवतीति । वसुतस्तन्मन्त्रस्य व्याख्यानालोचनतो न तादृङ्गतच्छायपि गम्यते ; प्रत्युत तन्मन्त्रविपरीतं यत् सत्यं तदेव प्रमाणितं भवति । तद्यथा— ‘इन्द्रः’ परमैश्वर्यादिगुणयुक्तः ‘सः’ ‘सूर्यः’ ‘उरु’ उरी विस्तीर्णान्तरिक्षे ‘वरांसि’ पृथिव्यादिग्रहोपग्रहमण्डलानि ‘भाव-
हत्यात्’ सदैव आवर्त्तयति । तत्र दृष्टान्तः— ‘रथा चक्रा इव’ यथा अक्षः मध्यस्थः सन् रथसम्बन्धीनि चक्राणि भ्रामयति, इतस्ततोविचित्रपतनतस्तानि रक्षयति च, तद्वदिति । एतेन मध्यस्थित-
सूर्याकर्षणशक्तिः सर्वेषां ग्रहोपग्रहाणां मितस्ततोविचित्रपतन-
राहित्यं भ्रमणश्चेति विज्ञानं सुपदिष्टं भवति । वाल्मते तु तेषां मस्तकोपरि सूर्यस्याविद्यमानत्वादक्षरूपत्वेन सूर्यस्य मध्यस्थितित्वं कथं सहञ्चेतेति पक्षपातशून्याः सुधिय एव विभावयन्तु । सुव्यक्तं मपि श्रुतं मन्त्ररूपेण सूर्यस्य स्थितिबर्णनं तदुत्तरम्—

“यो अक्षेणेव चक्रिया शचीभिर्

विश्वक् तस्तन्म पृथिवी सुत द्याम्”—इति ।

अस्यार्थः ।—‘यः’ सूर्यः ‘शचीभिः’ आकर्षणशक्त्याभिः ‘पृथिवीम्’ स्वनीचैःस्थितां भूमिम्, ग्रहमण्डलनिष्ठाहभागगता मिति भावः ; ‘उत’ अपि ‘द्याम्’ स्वोच्चैःस्थितां सुतरां द्युस्थाम्, ग्रहमण्डलोर्ध्व-

भागगता मिति भावः; 'विष्वक्' सर्वतः 'तस्तम्भ' स्तम्भं वर्त्तते । तस्तम्भेति "छन्दसि सङ्खुङ्लिट्"—इति सार्वकालिको लिट् । तादृशस्तम्भनेन श्रद्धाया मितस्ततः पतनजन्यं कक्षाच्यवनं वारितं भवति । अत्र दृष्टान्तः— "अक्षेणैव चक्रिया"—इति । 'चक्रिया' चक्रियौ, चक्रगतौ निम्नोर्ध्वान्तौ यथा 'अक्षेण' स्तम्भौ दृश्येते लोके, तद्वदिति ॥

तत्तृतीयप्रमाणन्तु स्वसिद्धान्ताघातमेव न सङ्गते, किम्पुनः सत्व-सिद्धान्ताघातम् । तथाहि— यदिदं श्रूयते सप्तविधसोमयागेषु अग्निष्टोमादिषु प्रातरनुवाकविधायैतरेयके— "प्रातर्वै स तं देवेभ्यो ऽन्वव्रवीत्"—इत्यादि (२. २. ५.) । एतया श्रुत्या प्रातरनुवाक-पाठस्य प्रातरेय कालो व्यक्तीकृतः । ततस्त्रादुत्तरत्र प्रातरनुवाकस्य सङ्गाविधौ श्रूयते— "सहस्र मनूष्यं स्वर्गकामस्य"—इत्यादि पश्चान्तरत्वेन । स एषः सहस्रस्यै पाठपक्षः प्रातःकाले कथं मिष्टार्यावर्त्तं सङ्गच्छेत ? सुमेरुप्रदेशे तु सङ्गच्छते ; तत्रोपसो मास-हयव्यापित्वात् । तदित्य भुपसि सहस्रस्यैनां पाठविधानं गमयत्ये वायार्याणां दीर्घोपसो सुमेरौ तदानीं मासीद् वास इति ।

अत्र ब्रूमः—नैपः प्रातरनुवाकविधिः क्वचिद्व्यङ्ग्यतायां श्रुतः, अपि श्रूयते ब्राह्मणे त्वैतरेयकादौ, तत् किं मिदं तैतरेयादिकं मपि तत्रैव प्रोक्तम् ? तथा स्वीकारं यदिदं श्रूयतेऽतैतरेये— "ध्रुवायां मध्य-माया प्रतिष्ठायां दिशि ये के च कुरुपञ्चालानां राजान्"—इत्यादि (३८८० २४पं.), तत् कथं सङ्गच्छेत ? किञ्च यदि प्रातरनुवाक-पाठस्य कानां हिमामाप्सो मयेत, तर्हि प्रातस्मरणमाध्यन्दिन-समयतमोयमवसानां कालाः कीदृगा मस्तथा ? संपत्तरसत्रकालस्य कीदृगः ? इत्यादि च तेन निरूपणीयं मेव । अथापरम्, यदि

दीर्घौपसे सुमेरावेव प्रातरनुवाकपाठसम्भव इति मन्येत, तर्हि युधिष्ठिरादिभिर्वाजिरावान्तर्यावर्त्तवासिभिरनुष्ठितेष्वखमेधादिषु प्रातरनुवाकानां पाठो न बभूवेति किं मन्तव्यम् ?

अन्यच्च ; यथा सहस्रवार्षिकसत्रस्यासम्भवता मालक्ष्य मीमांसायां अधिकरणमेकमारचितम्, तथैवेहोपसि सहस्रसङ्ख्याकानां ऋचां पाठोऽसम्भव इति किं नात्र विचारितमित्यपि विचार्यमेवेति।

वस्तुतस्तु “महति रात्र्या अनूच्यः पुरा शकुनिवादात्”-इत्येव विधिः। ‘रात्र्याः’ पूर्वस्यौपवसथाख्यस्य दिनस्य अग्निष्टोमीयपञ्च-नुष्ठानयुक्तस्य या रात्रिः तस्या रात्रेः सम्बन्धिनि शेषे ‘महति’ श्रवतिष्ठमाने सति प्रातरनुवाकाख्यानां ऋचां पाठ आरब्धव्यः, ‘शकुनिवादात्’ शकुनयः पक्षिणः, ते यस्मिन्नुपःकाले प्रवृध्य वदन्ति ध्वनिं कुर्वन्ति, ततः ‘पुरा’ पूर्वं सेव तत्पाठः समाप्य इत्यर्थः। अत्राह सायणः— “एतदुक्तं भवति, यस्मिन् काले आरब्धः प्रातरनुवाकः तमसोपघातात् पुरैव समापयितुं शक्यः स्यात्, तदा आरब्धव्यः”-इति (२. २. ५.)। अवश्यपाठ्य-प्रातरनुवाकस्य सङ्ख्या त्वेकविंशतिरेव (ऐ० ब्रा० २. २. ६.) ; काम्यपाठ्यस्य तु शतादिका सहस्रान्ता। तदत्रावश्यपाठ्यानां ऋचां पाठस्तु प्रातरेव नूनं सम्पद्यत इति प्रातरनुवाकनामकारणमुपपद्यते। काम्यपाठ्यानां शतादीनां ऋचां पाठस्तत्रोपस्यसम्भव इत्येव श्रुतं तत्र तदुत्तरम्— “अपरिमितमनूच्यम्”-इति (२. २. ७.)। “शतं महस्रमित्यादि सङ्ख्यापरिमाणं परित्यज्य मध्वरात्रादूर्ध्वं सुपकस्य सूर्योदयात् प्राचीनकाले यावतीरनुवक्तुं शक्तिरस्ति तावतीरनुव्यात्”-इति च तत्र सायणभाष्यम्।

वस्तुनस्त्वस्ति च प्रातरनुवाकस्य गर्भदियापाठ्यात्वश्रुतिः—

“उदित आदित्ये प्रातरनुवाक मनुब्रूयात् ; सर्वं ह्येवैतदहर्दिवाकीर्त्तं भवति”—इति (ऐ० ब्रा० ४. ३. ४.) । काम्ये बहुमङ्गलार्थां पाठपक्षे एतदेव स्याच्छरणम् ; नित्यपाठ्यानां प्रातरनुवाकार्थां मन्वत्सप्तह्यात्वेन प्रातःपाठस्य भवश्चम्भाषित्वात् प्रातरनुवाक इति नामधेयस्यान्वर्थतापि नानुपपन्नेति सर्वं भवदातम् ॥

उपोदीर्घत्वश्रवणपरं तदीयचतुर्थप्रमाणं मध्यकिञ्चित्करम् । तथाहि— “स उपः परिपस्त्रजे”—इति (ऋ० सं० ८. ४१. ३.) मन्वे श्रूयते “तस्य वेनीरनु व्रतमुपस्त्रिस्त्री भवर्हयव्रभन्ताम्”—इति । तदिह उपसस्त्रित्वश्रवणात् दीर्घत्वं गम्यते, तच्च सुमेरावेव सङ्गच्छत इति तदीयम् । तत्त्वतस्त्रिह वरुणविज्ञानोपदेशके मन्वे नोपसस्त्रित्वमभिहितम्, प्रत्युत ‘तस्य’ वरुणस्य ‘व्रतम्’ कर्म ‘भनु-सृत्’ ‘उपः’ कालः ‘तिस्रः वेनीः’ त्रिविधाः जरायुजाजरायुजो-द्विजाः ‘वेनीः’ प्रजाः ‘भवर्हयत्’ वर्हयति इत्येवोपदिष्टम् । अन्यत्रान्यत्र च “प्रजा इ तिस्रो अत्याय मीयुः”—इत्यादी (ऋ० सं० ८. १०१. १४.) प्रजानां त्रिविधत्वं श्रुतमेवेति द्रष्टव्यम् । ‘भवर्हयत् + नभन्ताम्—इतिपदद्वयसन्धिजन्यम् भवर्हयव्रभन्ता मिति रूपम् ; अपिवा व्यत्ययकृतं बहुवचनम् ।

उपसो दीर्घत्वप्रमाणात् सेन यदिय स्युदाहृता— “कियात्वा यत् समया भवति”—इति (सं० १. ११३. १७.), सैषा उपोविज्ञान-सूक्तान्तर्गता उपसोऽनन्तत्वं वेदयति, न तु प्रादेशिकदीर्घत्वम् ।

तथोपसः पञ्चविभागत्वाभ्यानेन दीर्घत्वं सूचयितुं तस्य यत् तैत्तिरीयानुवाकस्योद्धारणम् (सं० ७. २. २०.), तदपि निरर्थकम् ; नाहगविभागस्याव्याख्यावर्त्तः स्युपयोग इति ।

किचेहेदमपि विवेच्यम्,— सुमेरुप्रदेशीयोपसो दीर्घत्वं

किं मायावत्तवासिना मस्माकं दृष्ट्या प्रतिपाद्यते, उत तद्वत्याना मिति । इहत्याना मिति चेत्, तेन कथं सिध्येत् तत्राचार्याणां वासः ? अथ तद्वत्यानां तादृशमन्वक्तृत्वं प्रमेय मिति चेत्, तदपि नोपपद्यते; दीर्घत्वं ह्यापेक्षिकं भवतीति न तत् उपोऽन्तरदर्शन-विरहादपि सङ्गच्छते ! तत् किं मतेन उपोदीर्घत्वप्रकाशकमन्त्रा-न्वेपणेनेति धीपणावता तेनैव स्वयं विवेच्य मिति ॥

यदिदं श्रूयते—“तानीदृहानि बहुलान्यासन् या प्राचीन मुदिता सूर्यस्य”—इति (ऋ० मं० ७. ७६. ३.), तदितः खलू-पसः कतिदिनव्यापित्वं गम्यते स्फुट मिति तेषा माचार्याणां सुमेरुवासित्वे पञ्चमं प्रमाण मित्याह । अस्माकं तु नात्र श्रुती तिल-कोद्भाषित मर्थतिलकं प्रतीयते, प्रतीयते तु अङ्गा मानस्यम् ; तदिहाग्नेपग्नेसुप्रीमन्तो भूमिदेवा एव प्रमाणम् ॥

उपःशब्दस्थानेकत्र बहुवचनान्तप्रयोगोऽप्यत्रास्यैकं प्रमाणम् ; तदिदं पठं स्यात् । तद्यथा तैत्तिरीयब्राह्मणे मन्त्रः—

“इमा एव ता उपसो याः प्रथमा व्यौच्छन् ।

ता देव्यः कुर्वते पञ्चरूपा । शश्वतीर्नावृष्ट्यन्ति ।

न गमन्त्यन्तम्”—इति (२. ५. ६. ११.) ।

तत्त्वतस्तत्परदर्शितो ह्येव मन्त्रः पुनर्जन्मविषयो न तूपसो देव्यं भावेदयति ; तत् पश्यत्वेनत्पूर्वमन्त्रायेतौ—

“पूर्वं देवा अपरेणानुपगच्छन्मभिः । जन्मान्यवरैः पराणि ।

वेदानि देवा अथ मग्नीति माम् ।

अहं हित्वा शरीरं जरसः परस्तात्”—इत्येकः ,

अथापरः—“प्राणापानी चक्षुः श्रोत्रम् । वाचं मनसि सम्भृताम् ।

हित्वा शरीरं जरसः परस्तात् । आ भूतिं भूतिं वय मग्नवापहं”

-इत्यतस्मृतीय एवैष य पूर्व प्रदर्शित । तथा च पूर्वजन्मनि दृष्टा एवेमा उपस इत्येष तत्फलितार्थ सम्पद्यते । एवञ्च न कथ मध्येष मन्त्र सुमेरुप्रदेशीयोपसो बहुदिनव्यापित्वे प्रमाण भवितु महतीति स्फुटम् । किञ्च तत्रत्योपसो बहुदिनव्यापित्वे तत्रत्याना कथ भवेदधिगन्तव्य मित्वपि विचार्य मेव ॥

यदप्युक्त सूर्यस्य उपसथ सुमेरुतो दक्षिणोदयदर्शनादेव "पुत्र शरति दक्षिणाया (ऋ० स० ३ ५८ १)" -इति दक्षिणापुत्रत्व व्यपदेशोपीति । तच्चेतत् सप्तम प्रमाण मपि मज्जमानस्य यह मानलणावलम्बन मियाकिश्चिक्करम् । उत्तर = जर्दस्य सूर्य , दक्षिणा = अध स्या पृथिवी , इत्येव सर्वत्र ज्ञेयम् । सुमेरु वासिना तु येय दिग्भाक् पथिमा , सैव स्याद् दक्षिणा , यस्या दिग् सूर्योदयस्तस्या एव प्राक्तनियमात् । पुर , पुरस्तात् , प्राक् , पूषेत्वभिन्नायां , सूर्योदयाद्गान्धन्यन एवात्र भवत्यस्माक दिग् व्यवहार प्राक्पत्यगुदगर्वाग्मितीति । श्रुतिसिद्ध (ऐ० ब्रा० १. २ ३) युक्तिगम्यञ्चेतत् कि तेन स्वमतप्रतिपादनव्यग्रतया विस्मृत मिति विचारयन्तु धीमन्त एव ॥

अहो चित्र मिदम् । "सप्तर्षिहस्तावचितावगोपानधोविषस्तान्" -इति कुमारसम्भवश्लोकोऽपि तेन स्वमतप्रमाणत्वेनोपन्यस्त , तत कि मद्युगीयस्य "अस्युत्तरस्या दिशि देवतात्मा हिमालयो नाम नगाधिराज" -इतिवादिन कान्दिदासस्यापि सुमेरुस्वत्व मन्तव्यम् ? तदिद् तदीय मष्टम प्रमाण मस्मानतीव विस्मापयती त्यत्र मौनावलम्बन मेव श्रेय ॥

"दीर्घतमा मामतेय" -इत्येतद्गुह्यी 'दीर्घतमा' -इति सञ्ज्ञा पद मपि स्वमतप्रमाण समानि तेन । तदिद् तदीय नवम

प्रमाणम् । तत्रतो वेदार्यमीमांसैकप्रयोजनस्य मीमांसादर्शनस्य मते दीर्घतमा इति हि प्रावाहणिरिति वत् कल्पितं नाम ;— यः खलु ममताप्रसृतः, स नूनं दीर्घतमास्तात्र कः सन्देहः । द्रष्टव्य-
शेषं सिद्धान्तो मी० द० १. १. २८-३२ सूत्रभाष्ये ॥

यदपि निर्णीतम्,— वैदिकमन्त्रेषु 'नवग्वा'-इतिपदस्वारस्यात् नवमासात्मको वर्षः, 'दशग्वा'-इतिपदस्वारस्याद् दशमात्मको वर्षश्च गम्यते ; तादृशवर्षो नाम्नाप्रदेशेष्विति नूनं सुमेरुप्रदेशीय एवैवं वर्षो वर्णित इति स्वीकार्यं मित्य मपि सिध्यति तस्यार्यादिवासभूत्व मिति । तद्विदं दशमं प्रमाण मपि निर्वाज मेव । अत्र हि बह्व्यः पृच्छाः समुत्थीयन्ते । तद्यथा— सुमेरुप्रदेशे किं मद्यापि नव-
मासात्मकोऽष्टः प्रचलितो विद्यते ? उत दशमासात्मकः ? आद्येत् दशग्वगब्दस्य का गतिः ? द्वितीयचेदाद्यस्य का गतिः ? उभयविध एवाब्दस्तत्राद्यापि भवतीति चेत्, कथं तयोरेकत्र समावेशः ? यथास्मद्देशेष्वत्र भूभ्रमणजन्य मष्टपरिगणनं भवति तथा तत्र तत् किन्निवन्धनम् ? अस्मदष्ट एव तेषां मेकदिनम्, तादृशकति-
दिनात्मकः को मासः ? तादृशकतिमासात्मकश्चाष्टः ? तादृश-
कत्यष्टस्यापि च तेषां जीवनम् ? श्रुतिसिद्धं गतायुष्टश्च तेषां कथ-
द्वार सुपपद्यत इति ।

इहापर मपि विवेच्य मस्ति,—यथा नवग्वा पदं-नवमासात्मक-
वर्षवाचकम्, दशग्वा पदं दशमासात्मकवर्षवाचकं चेति स मन्यते,
तथैव गतग्विपदं किं गतमासात्मकवर्षवाचकं मन्तव्यम् ?
श्रूयते तु गतग्विपद मपि । तद्यथा—

“अनेघिदन्तो चद्विषोऽग्रावक्तः गतग्विनः ।

विवक्षणा अनेहमः”—इति पर० धं० प. ४५. ११ ।

“घा न इन्द्रो गतस्विनम्”—इति च ऋ० मं० टं० ६०. ६ ।

वस्तुतस्त्वेवमादिषु स्वमतपोपकत्वदर्शनं तस्य भूतं पाण्डुः
रोगिणां मर्षत्र पीतदर्शनं मिषैवेति मन्यामहे वयम् ॥

यच्च सिद्धान्तितं तेन,—वैदिकमन्त्रादिषु देवयानगद्दतः सूर्यस्य
सुमेरुयानं सुत्तरायणं भवगम्यते, पितृयानगद्दतश्च सूर्यस्य कुमेरु-
गमनं दक्षिणायनम् ; तथा च सुमेरुप्रदेशेषु देवयानेऽहः सम्पद्यते,
पितृयाने च रात्रिरतो देवयानपितृयानगद्दान्वितमन्त्राणां तत्रैव
रचना सम्पन्नेति तत्रार्थादिषामध्येदं मेकादयं प्रमाणं मिति । एतच्च
सर्वे स्यात् प्रेक्षावतां परीक्षणसह मेव । तथैवम्,— मध्यभूभागत
एव हि उत्तरायणदक्षिणायने परिदर्शनीये, उत्तरदक्षिणकेन्द्रभू-
वासिनान्तु नैते समधिगम्ये ; तत् किमु देवयानपितृयानगद्दार्धतो
दिवानिशित्यादिसमुद्गावनादिविचारेष्वेति । यद्युच्चैत इहत्या एव-
र्षयो देवयानपितृयानगद्दान्वितमन्त्रद्रष्टारो बभूवुरिति स्त्रीका-
र्येऽपि देवयानार्थेषु सुमेरुगमनमार्गः, सुमेरोश्च देवस्थानत्वकथन
मायेपूर्वपुरुषावासनिबन्धनगौरवसूचकं मिति, एतदप्यसङ्गतम् ;
अतपयत्रास्त्रणादौ (१४. ८. १.) देवयानपितृयानगद्दयोरपर-
विधार्थप्रतीतेः, सुमेरोर्देवस्थानत्वे स्वीकृतेऽपि तत्रास्त्रदादिपुरुषाणां
वासस्य हेतूपलाभाभावाच्चेति सूक्ष्मधिया ध्यातव्यम् ।

वस्तुतस्तु ‘देवाः’ द्युस्थाः अग्निप्रभृतयो ‘यान्ति’ गच्छन्ति,
येन मार्गेषु, स एव भूमण्डलादिस्त्रमणमार्गो देवयानाख्यः ; तथा
‘देवाः’ द्युस्थाः रश्मयः पृथिव्यादौ गच्छन्ति, यैर्मार्गैस्तेषां
सुतरां देवयानसञ्ज्ञा ; तैरेव मार्गैः पृथिव्यादिशनेश्वरान्तनिवा-
सिनो विनिर्मुक्तस्यूलदेहा जीवा रश्मिभिराकृष्यमाणा द्युलोकं
गच्छन्ति । तथैव पितृस्थानानां चन्द्रमण्डलादीनां भ्रमणमार्गं

एव पिठयानम्, अपि अन्तरिक्षस्थं यमनामवायुविशेषाधिकृतं चन्द्रलोक मपरं वा तत्सन्निहितं पिठल्लोकं त्यक्तस्यूलदेहा अश्वि-
रादिमहाया गच्छन्ति येन, स एव मार्गः पिठयानास्थः । तिलको-
दाहृतमन्त्राभ्याश्चैव मेव बुद्धते । तत्र प्रथम एषः—

“अतारिष तमसस्मार मस्य प्रति वां स्तोमो अश्विनावधायि ।
एह यातं पथिभिर्देवयानैर्विद्यामिषं हजनं जीरदानुम्”—इति

ऋ० सं० १. १८३. ६ ।

अस्यार्थः— हे ‘अश्विनौ’ प्रातरुद्यमानप्रथमयुग्मदेवौ ! ‘देव-
यानैः पथिभिः’ द्युस्थैः स्वमार्गैः ‘इह’ पृथिव्याम् ‘आयातम्’ उद-
यताम् । तथा चेह युवयोरुदयात् ‘अस्य तमसः’ रात्रिजन्यान्व-
कारस्य ‘पारम्’ पर्यन्तम् ‘अतारिष’ उत्तीर्णाः स्मः । ‘वां प्रति’
‘स्तोमः’ कृतज्ञतासूचकं स्तोत्रम् अस्माभिः ‘अधायि’ । ‘इयम्’
अन्नम्, ‘हजनं’ मनोबलम्, ‘जीरदानुं’ जरान्तव्यापिनं सुदीर्घं
जीवनञ्च ‘विद्याम’ लभेम, वय मिति । एवञ्चाश्विनोरुदयकाले
जाघतः स्तोत्रगानं कुर्वतोऽन्वादीनि अवश्यम्भावीनीति समर्थैर्जनै-
स्तथा कर्त्तव्य मित्युपदेशः फलितः ।

अथापरः ऋ० सं० १. २. १८० पूर्वाहर्षः—

“परं मृत्यो अनु परेहि पत्यां यस्ते स्व इतरो देवयानात्”—इति ।

अस्यार्थः— हे ‘मृत्यो !’ ‘ते’ देवयानात् इतरः यः स्वः’
पत्याः, ‘तं’ ‘पत्यां’ पत्यानम् ‘अनु’-सत्य ‘परेहि’ इति । अत्र
मृत्युर्माध्यमिको वायुविशेषः, आन्तरिक्षो मार्ग एव पिठयानास्थ-
स्तस्य स्वकीयः । यथा भूस्थाना मग्निः राजा, द्युस्थानां सूर्यः,
तथैव मध्यस्थानां पितृणां मृत्युर्यमो वा राजेति । यायजूकानां
स्वर्गगामिनां पितृणा मश्विरादिमाहाद्येन पिठयान मेव गरगन् ।

संहिताया मन्यत्राम्यत्र चैवं श्रुतम् । तद्यथा ऋ० १०. २. ७--
 “पत्या मनु प्र विद्वान् पित्र्याणं द्युमदग्ने समिधानो वि भाहि”
 हे ‘अग्ने !’ ‘पित्र्याणं विद्वान्’ त्वं ‘ममिधानः’ सन् ‘द्युमत’
 यथा स्यात्, तथा ‘प्रविभाहि’ इति तत्सङ्घेपार्थः । एतेनाग्निशिखानां
 पित्र्यानगामित्वम्, तदनु अनुष्ठितयागानां त्वक्तृपार्थिवदेहा-
 नाञ्चेति ध्वनितम् ॥

श्रुतं हि तैत्तिरीयब्राह्मणे— “एकं वा एतद् देवाना महः
 यत् संवत्सरः”—इति (१. ८. २२. २.) । अध्येतकूलकं स्यादे-
 तन्ननुवचनम् (१. ६०.)—

“देवे रात्र्यहनी वर्षे प्रविभागस्तयोः पुनः ।

अहस्तत्रोदगयनं रात्रिः स्याद् दक्षिणायनम्”—इति ।

तदेवमादिवचनानि तूपपद्यन्ते सुमेरावेवेत्यतः स एव देवलौको
 मन्तव्यः । अत एव महाभारतीयनपर्वणि—

“उदीचीं दीपयन्नेष दिशं तिष्ठति वीर्यवान् ।

महामेरुर्महाभागः शिवो ब्रह्मविदां गतिः”

—इत्यादिकथा च वर्णिता (१६३अ० १२श्लो०) ।

तानीमान्येव वचनान्यवलम्ब्य प्रथमं सुमेरोर्देवनिलयत्वं सर्वसम्प्रत-
 मिति प्रमाणयितुं चेष्टितं तेन, ततस्तत्रार्थपिष्टपुरुषाणां वामं
 आसीदित्यत एव देवनिलयत्वेन स मेरुर्वर्णित इति सिद्धान्तितं
 निराबाधमिवेति ।

अहो वत ! तस्यैष सिद्धान्तोऽपि दरिद्राणां मनोरथ
 इवैव प्रतिभात्यस्माकम् । न हि श्रुत्युक्तस्य देवाना मित्यस्य
 सुमेरुवासिना मित्यर्थावगतौ किञ्चिन्मान भस्ति ; अस्ति च
 ततोऽन्यत्र । मनुसंहितायान्तु अस्मत्संवत्सरकालमितं भवति देवाना

महरित्युल्लिखित मिति तु सत्यम्, परं न तत्र सुमेरीर्गन्धोऽप्यस्तीत्यपि नासत्यम् । एवं महाभारतादीं सुमेरुवासिनां देवत्वं वर्णित मिति च सत्यम्, पर मिहापि न तेषां देवानां मासस्व-यनवत्सरमानान्धभिहितानीत्यपि नासत्यम् । ज्ञातव्यानि तु सुमेरु-प्रदेशीयदेवशब्दवाच्यानां तानि च भवन्ति कथम्भूतानि ? आयुःपरिमाणञ्च तेषां तदद्दमानतो भवति कीदृश मित्यपि ज्ञेय मेव । अप्येवं “शतायुर्वं पुरुषः”—इत्यादिश्रुतिसिद्धं शतायुर्दं तरप्रदेशवासिनां तद्देशीयाद्दमानेनैव भवति चेत् कथं न तत्र श्रुतिविरोधः सम्पद्यते ? वेदेषु हि यच्छ्रूयते मानवानां पूर्णायुः शतवर्षाणीति तन्नून मद्देशीयाहोरात्रमानत एवेति सर्वं मेवैतच्चिन्त्य मेव । किञ्च यथा सुमेरुप्रदेशेषु “द्वैधे, रात्र्यहनी वर्षम्”—इति मनुर्वचन सुपपद्यते, तथैव कुमेरावपि किं नोपपद्यते इत्यपि विचार्यम् । विचारितेषु चैतेषु सुमेरोराठार्यावासत्वनिर्णयाय तेन प्रदर्शितं प्रमाणपारायणं क्षुतो न जलमध्यगतलवणघोदवद् विलीयेतेत्यपि ध्येयम् ।

महाभारतादी यद् वर्णितं सुमेरोर्देवलीकत्वम्, तत्त्वापेक्षिक मिति चेह वर्णयिष्याम एवाहमे । वस्तुतो यथेह सौरजगति भूलोकास्तस्त्रिलोकदुलोकविभागास्तथैवास्मच्छरीरष्वपि मन्यन्त एव शरीरविद्विरस्मद्देशीयैः । एव मग्निवायुसूर्यग्न्योतिषां प्रधानतो भूरादीनि स्थानानीति स्त्रीकारकारिणोऽपि वय मिहैकत्र भुञ्जेव किं तेषां विद्यमानतां न स्त्रीकुर्महे ? भुवि तेषा मस्त्वत्त्वस्य कथा तु दुरे आस्ताम्, भौमपदार्थेष्वस्मच्छरीरादिषु च सर्वत्रैव तेषां वयाणा मेव देवानां सत्ता स्त्रीकुर्महे एव । तदेवं यथास्य सौरजगत ऊर्ध्वभागे स्वर्गस्थितिः स्त्रीक्रियते, तथैवास्यां पृथिव्या मपि

वद्गादिदेशत ऊर्ध्वस्थाः काश्मीरादयो वङ्गादिदेशीयानां स्वर्गाः, तत ऊर्ध्वस्थाः कौन्तास-गन्धमादन-रायणद्वाद-मानससरोवरादयः काश्मी-
रीयादीना मपि स्वर्गाः, ततोऽपि ऊर्ध्वस्थाः सुवीर्यादिप्रदेशाः शान्त-
पितृवर्गादयश्च रायणद्वाददियासिना मपि स्वर्गाः, तेभ्योऽप्यूर्ध्वतनः
सुमेरुप्रदेशस्तु सर्वभूवासिनां स्वर्ग एवेत्यत्र कः संशयः । अपि
हि पृथिव्या उत्तरकेन्द्रस्योपरिभागे ध्रुवस्य संस्थानदर्शनात् तत्केन्द्र-
भागस्योर्ध्वत्वम्, तत एव तस्योत्तर इति व्यपदेशश्चेति सिद्धान्तः
सर्ववैदिकसम्मतः । अत एव महाभारते उदीचां देवनिलयो
वर्णितः, अपाचां यमनिलयश्च, एव मन्यत्रान्यत्र च । तदित्यं
सुमेरुप्रदेशस्य तस्य स्वीकृतेऽप्यापेक्षिकदेवनिकेतनत्वे न सिध्यति
तत्राचार्यावास इति ध्रुवम् ॥

यदपि स्वमतपोपिकेत्युद्धृता मत्कृता सामटीपन्थेका तेना-
युष्मता, तदपि तथैव । पश्यतु तावत्,—अस्ति सामोत्तरा-
मन्त्रः “समानो अध्वा स्वस्तोः”—इति (सा० स० ८. ३. १४. ३.),
श्रुतञ्चात्र ‘सुमेके’—इति पदम्; विवरणहन्माधवाचार्येण तद्व्याख्या-
यां ‘संवत्सरे दक्षिणायने रात्रेर्वै वृद्धिः, ‘उत्तरायणे त्वङ्कः’—इत्य-
लेखि, मयैषैव पङ्क्तिस्तत्र स्वकीयटीपन्थां प्रकाशिता । सुमेरु-
प्रदेशवासिना मेव दक्षिणायने प्रसरति रात्रिः, उत्तरायणे च तथा
दिन मिति तद्वर्णनपरैवैषा ऋगित्याह स श्रीमान् वालगङ्गाधरः ।
तच्चतस्वेतदार्यावर्त्तीययोरेवाहोरात्रमानयोर्वर्द्धनकालप्रकाशने एव
तस्याः पङ्क्तेस्तात्पर्यम् ; दक्षिणायने हि वर्द्धत एवेह रात्रिमानम्,
तथोत्तरायणे च दिवामान मिति । किञ्चात्रैव मन्त्रे यच्छ्रूयते
‘ममानो अध्वा स्वस्तोः’—इति, भगिनीरूपयोः रात्रुगयसोः सञ्चर-
मार्ग एक एव, येनाकाशमार्गेषोपा निर्गच्छति तेनैव रात्रिरपीति

तदथः । तदेव मिदं स्वप्रहृष्टाश्रुतपूर्वरत्नोद्धारणाय वेदाविस्तादि-
जलधिप्लवमानस्याश्रयहीनस्य तस्य कुशकाशायलम्बनं सर्वथा
निरर्थकं भवेति किमु तत्रास्ति शोच्यं मिति दिक् ॥

अथैवम् “अनु प्रत्नस्यौकसो हुवे (१. ३०. ८.)”—इत्यादि-
श्रुतिगम्य भार्याणां प्रत्नीकस्त्वं कतमस्य प्रदेशस्य स्यान्नन्वय मिति
चेत्, अत्रोत्तरन्तु “स चार्यावासः पूर्वं तावत् हिमवत्पृष्ठस्य दक्षिण-
भागे सुवासुप्रदेशे एवासीत्”—इत्यादिनोक्तं मिवैव द्रष्टव्यम् (२२५०
१८५०) । अपि “अनु प्रत्नस्यौकसो हुवे”—इत्यृक्यवणमात्रेण किं
सर्वथा भार्याणां मादिवासोऽन्यत्र कचिदासीदित्यनुमानं स्यात्
सङ्गतम्, किं सु स्यात् तन्नन्वद्रष्टुरेवेति च विवेच्यम् । अस्मा-
भिस्तूक्तं पुरस्तात् ‘जङ्गवप्रदेशस्य पुराणौकस्त्वाम्नाममिदं व्यक्तिगतं
न तु सार्वजनीन मिति च वेदितव्य मिति (२५ ५० २३५०) ।
तथा चास्य मन्त्रस्य द्रष्टुः शनःशेषस्यैव पूर्वावास आसीद् जाङ्गव्या,
मूले जङ्गनाद्याधिपत्ये (ऐ० ब्रा० ७. ३. ६.) जङ्गसुन्यायम-
कान्तारे ; तत एव हरियन्द्रपुत्रो रोहितः तं क्रीत्वा सारस्वतप्रदेश
मानीतवान् । तत्राख्यानं भैतरेयके ७. ३. १—६ श्रुतम् ।
जङ्गोऽस्तदाश्रमारण्यं त्वद्यापि जाङ्गवप्रदेश इति गङ्गाप्रभवे हिम-
पत्पृष्ठे प्रसिद्धम् । तत एव जाङ्गवप्रदेशात् गङ्गायाः प्रकायदर्श-
नाद् गङ्गायाद्यापरं नाम जाङ्गवीति । तदित्यम् “अनु
प्रत्नस्यौकसो हुवे”—इति श्रुतिः सिद्धान्तपक्षेऽपि सुसङ्गच्छत एव ।
अपिवा हिमवत्पृष्ठस्यौकानामनदीतीरभूमय एव प्रत्नीकसः ;
तत्र चासीत् केषाञ्चिदार्याणां पुरा वास इत्यपि सुवच मिति ॥

इदानीं सैपार्यावर्त्तभूमिः पश्चिमत उत्तरतश्च क्रमात् सङ्गृहिता
दक्षिणस्याम्नायः पूर्वस्यदेव, पूर्वस्यान्तु बहुहृदिहतेत्युत्कल-राट्-

गौड़-वङ्ग-नरक-प्रदेशा अप्यध्यायावत्तन्तिर्गताः पुण्ड्रभूमय एव
गण्यन्ते ; अतोऽत्रत्यवाङ्माद्याद्याय यूरोपादीनां त्वेच्छदेशत्वं मत्त्वा
तत्र गन्तुं न हृदयेनोत्सङ्गन्ते ! कालो हि बलवत्तर इति ॥

अथाय प्रसङ्गत इदं मप्यत्र वक्तव्यं मस्ति,— वैदिककाल-
विदितार्यावर्त्तीयार्यानायमात्राणां शिक्षणाद्याभ्युदयिकार्थं मेवैषा
त्रयी विद्या प्रादुर्भूता, न त्वन्यदेशीयानाम् ; अत्रैतद्देशीयनगनगर-
नदीयामसीममात्राणां वर्णनश्रुतेः । यदि हि सर्वदेशीयमानवानां
हितायैवैषोपदिष्टा स्यात् , तर्हि नूनं मिह सर्वदेशीयभूधरादीना
मप्युल्लेखो दृश्येतेति । किञ्च यदि पार्थिवसर्वदेशायैवैषेति स्यान्नन्त-
व्या, तर्हि मङ्गलादिसर्वग्रहोपग्रहस्थितजीवाद्यर्थताप्यस्याः किं न
मन्तव्या ? अपि नाम, यथास्य सौरजगतो हितार्थताऽस्यास्त्रयी-
विद्यायाः , किञ्च तथा ऽपरेषा मपि अगन्तसौरजगता मिति
च भवेद् ध्येयम् । अत इदं पुनर्ब्रूमः— वैदिककालिका-
र्यावर्त्तप्रभववंशीया आर्या आपन्नार्यभावाच्च येऽस्मिन्नार्यावर्त्ते वा
दाक्षिणात्ये वान्यत्रान्यत्र वा यत्र कुत्रचिदासते , तेषा मेव सर्वेषा
मैहिकामुषिकाभ्युदयायैवैषा त्रयी विद्या, नान्यार्थेति । सूचित-
श्चेतदिह (१७ पृ० १७पं०) पुरस्तादपीति सङ्क्षेपः ॥

अथ प्रकृतं मनुसरामः । एतस्मिन्नेवार्यावर्त्तेऽस्यैतरेयस्यासीद्
वासं इति स्त्रीकृतेऽपि, तदानीन्तनार्यावर्त्तस्वरूपेऽभिज्ञातेऽपि, कतम-
स्मिन् प्रदेशे स उवासेति निर्णयोऽसम्भव इव प्रतिभात्यस्माकम् ;
वक्ष्यमाणप्रकारेणास्य पाणिन्यास्कादिभ्योऽतिप्राचीनत्वनिर्णयात् ।
एव मपि तत्र कृतेऽतियत्नेऽवगम्यते स्यादैरावतीतटसन्निहिते क्वचित्
प्रदेशे इति । श्रुतं ह्यत्रैकत्र ऐरावतीपारदृष्टान्तः— “यथा सैरावती
नार्व पारकामाः समारोहेयुः”—इति (६, ४, ५,) । इह ‘सा’ इति

द्वितीयैकवचनस्य सौ रूपम्, ता मित्यर्थः । सायणेन तु सेरावती/मित्येकं पदं नाव मित्यस्य विशेषणं कृतम्, समुद्र मित्यध्याहृतञ्च । तत्र रोचतेऽस्मभ्यम् ; अकृतेऽध्याहारेऽपि सम्पन्नेऽर्थेऽध्याहारस्यानौचित्यात्, समुद्रस्यैवं सर्वदैव नावा तरणं सर्वदेशीयानां सर्वेषा मनुपलम्भाद् दृष्टान्तयोग्यत्वाभावाच्चेति । सैषा नदी संहिताकाले परुष्णोति प्रसिद्धासीत्, तदुक्तं निरुक्तकारेण “इमं मे गङ्गे”-इति मन्त्रस्य व्याख्यानावसरे “इरावतीं परुष्णीत्याहुः”-इति (८. ३. ५.) । तदेव मन्त्रैवार्यावत्ते इरावत्या नद्याः सन्निधी कस्मिंश्चिज्जनपदे स विरराज महिदास ऐतरेय इति सिद्धम् ॥

(४)

अथ कः कालोऽस्यैतरेयस्येति विचार्यम् । श्रूयते हि ऋक्मंहितायां चतुर्दशसं सूक्तं मिदम्— “प्रैते वदन्तु प्र वयं वदामः”-इति (१०. ८४. १—१४.) । तदिदं सर्वचरुनामजनपदे अर्बुदनामर्षिणा दृष्टम् । तदाहैतरेयः— “दिवा ह वै सर्वचरौ सत्रं निपेदुः, ते ह पाप्मानं नापजघ्नरे । तान् होवाचार्बुदः काद्रवेयः सर्पं ऋषिर्मन्त्रकृत्”-इति (६. १. १.) । तस्मिन् सर्वचरौ अर्बुदोदामर्षिणी, नामैका प्रपदासीत् । प्रपद = जलप्रपातो निर्भरो वा । ऐतरेयकालेऽपि सा प्रपदासीत् प्रसिद्धा । तदुक्तं तदुत्तरम्— “तडाप्येतर्ह्यर्बुदोदासर्पणी नाम प्रपदस्ति”-इति । सैषा प्रपत् यास्ककालात् पुरेवाभवद् विलुप्तेति गम्यते, अन्यथा तदानीन्तनं तन्नाम निरुच्येतेव तेज, यथा विषागः । तथाहि— “अर्जिकीये शृणोद्या सुपोमया”

-इति (ऋ० मं० १०. ७५. ६.) ऋगंगव्याख्यावसरे निरुक्तं तेन—
 “आर्जीकीयां विपाडित्याहुः ०—० पूर्व मासीदुरुञ्जिरा”—इति
 (निरु० ८. ३. ५.) । तदेवम्, यास्कसमये या नदी विपाडिति
 प्रसिद्धा, मैवासीत् तन्मन्वकाले आर्जीकीया, ततः पुरा उरु-
 ञ्जिरेति च व्यक्तम् । एव मेकस्या एव नद्याः कालभेदात् त्रिधा
 प्रसिद्धिर्दर्शिता ; नात्र तथा अर्बुदोदामर्षखास्तात्कालिकं नामा-
 दिकं किमप्युक्तम् ; इतोऽवगम्यते ततः पुरैव सा विलुप्ता, विभिन्न
 नामहेतुतोऽपरिचेया वाभूदिति । तथा चाय मैतरेयो निरुक्त-
 क्ततोऽस्माद् यास्मात् पूर्वतनः । उपलभ्यते चेत् ऐतरेयतोऽपि
 वङ्गनि वचनान्युक्तानि यास्केनेति । तथाथा— “यस्यै देवतायै
 ऋविर्गृहीतं श्यात् तं मनसा ध्यायेत् वपट् करिष्यन्निति ह विज्ञा-
 यते”—इति निरु० ८. ३. ७ ; एतस्त्वान्नात मैतरेये ३. १. ८ ।

भगवता पाणिनिमुनिना यथाय मितराशब्दः शुभ्रादिगण
 पठितः (४. १. ११३.), यतः सम्पद्यते इतराया अपत्यं पुमानैतरेय
 इति ; गणकारश्च पाणिनिरेवेति ध्वनितं पूर्वापरावरेतिसूत्रभाष्ये ;
 अतोऽवगम्यते अय मैतरेयः पाणिनितोऽपि पूर्वतन इति ।
 अपि नडादिगणे (पा० सू० ३. १. ८८.) आश्वलायनशब्द-
 मूलस्य अश्वलशब्दस्य पाठाच्चावगम्यते तदेव ; आश्वलायनाच्चायं
 पूर्वतनइतिमिहान्तात् । सूत्रितञ्चैतत् “छन्दोगीक्यिकयाञ्जिक-
 वहुधनटाञ्ज् अयः”—इति (पा० ४. ३. १३८.) । अनेनैव
 सूत्रेण छन्दोगानां धर्मं आन्वायो वेत्त्यर्थं सिध्यति छान्दोग्य मिति
 पदम् ; तथा च छान्दोग्यात् परभवत्वं पाणिनेर्नूनं मन्त्रध्वम् .
 श्रूयते च तत्र छान्दोग्ये “तद्विद्वानाह महीदाम ऐतरेयः”—इति
 (५. १६. ७.) । इतोऽप्यसन्दिग्ध मस्य पाणिनिपूर्वजत्वम् ।

कल्पकदाखलायनोऽपि नून मेतस्मादेतरेयात् परतनः ; तत्र बहुत्र ऐतरेयनामस्मृतेः । तद्यथा — “अन्तरेण इविधी विशु सुपांश्चैतरयिणः”-इति आश्व० शौ० सू० १. ३. १२. पुनः ३. ६. ३, १०. १. १३ इत्यादीनि च ।

पञ्चशाकलशाखाप्रवक्तृभ्यः शिगिराद्याश्चलायनान्तेभ्यः पञ्चभ्य-
धाय मैतरेयः पूर्वतनः ; इहोद्धतमन्त्राणां तत्रादर्शनात् । तदिदं
मनुपदं प्रतिपादयिष्यामः शाखाविचारप्रसङ्गे ।

एतेन यत् सिद्धान्तितं केनचित् पाद्यात्वेन विदुषा—“इहैतरेये
‘पारिहितस्य जनमेजयस्य’-इति-(७. ५. १.)-श्रवणात् स्यादय
मैतरेयो जनमेजयाश्च राज्ञः परभवः”-इति, तन्नून सपास्तम् ।
वस्तुत एतन्नामश्रुतित एव अर्जुनपौत्रस्य परित्तिन्नाम बभूव, वभूव
च तथा तत्पुत्रनाम जनमेजय इत्येव स्यात् सर्वसाममञ्जस्य मिति ।

अथ यदत्र श्रूयते (३. ४. ५.)—

“तदेपाभियज्ञगाथा गीयते—

यदस्य पूर्वं मपरं तदस्य यदस्यापरं तदस्य पूर्वम् ।

अहेरिव सर्पणं शाकलस्य न विजानन्ति यतरत् परस्तादिति”
-इति । तदेतेनास्य शाकलाचार्यात् परभवत्वं स्पष्टम् । एष
च शाकलः शकलस्यानन्तरापत्यं नूनम् ; गोत्रे तु “गर्गा-
दिभ्यो यञ् (पा० ४. १. १०५)”-इत्येतेनैव भाव्यम्, तथाच
सम्पद्यते शकलस्य गोत्रापत्यं पुमान् शाकल्य इति । सुद्रिते
ऐतरेयारण्यकभाष्ये (३. २. १.) यद् दृश्यते ‘शकलस्य पुत्रः
शाकल्यः’-इति, तस्यात् गोत्रविवक्षयैव ; अनन्तरापत्यविवक्षया
यज्ञोऽग्रहृत्तेः । अपि वा सुद्रागोधकप्रमादत एव तत्र तथा पाठः
सम्भवः ; ‘शकलस्य पौत्रः’-इति, ‘शाकलस्य पुत्रः’-इति, ‘शाक-

लस्य गोत्रः'-इति वा स्यात् तत्रत्यपाठो विशुद्धः । ये तु शाकल्य-
 शिष्याः शिशिरादयः, ते चासन् शाकला एवोच्यमानाः ; ह्यतिशेषि
 विवक्षिते "गोत्रे लुगचि"-इति (.पा० ४. १. ८८.) गोत्रप्रत्ययस्य
 यञो लुग्विधानाद् । परं नात्र यज्ञगाथायां तेषा मन्यतमस्य
 नामग्रहणं सम्भाव्यते ; कथं हि स्यादैतरेयतोऽतिप्राचीनगाथायाम्
 ऐतरेयोत्तरभवस्य शाकलस्य नामग्रहण मिति । तेषा मैतरेयपर-
 भवत्वं त्विहैवोपरिष्ठादुपपादयित्वाः ।

"अपत्यं पौत्रप्रभृति गोत्रम्"-इति (४. १. १६२.) पाणि-
 न्युपदेशात् शकलस्य गोत्रापत्यत्वं तु शकलपौत्रस्य, शकलप्रपौत्रस्य,
 शकलाच्छततमाधिकपुरुषस्य च स्वीकार्यं मेव ; तदेवं शकलगोत्र
 इति विवक्षिताः सर्व एव पुरुषाः शाकल्य इत्याख्याता भवन्ति ।
 अत एव बहुक्प्रातिशाख्ये 'शाकल्यस्य'-इत्येतन्मात्रोक्तिः प्रसि-
 दस्य पदकारस्यैव शाकल्यस्य बोधः स्यादिति क्वचित् 'स्यविरस्य
 शाकल्यस्य'-इत्युक्तम् (१अ० २प० ८व०), क्वचित् (१. ४. १.)
 'शाकल्यपितुः'-इत्युक्तम् , क्वचिन्निर्विशेषणञ्च 'व्याङ्गिशाकल्य-
 गार्ग्याः'-इति (३. १. ३.) । तदत्र व्याङ्गिशाकल्यगार्ग्या इत्य-
 व्रातिप्रसिद्धस्य पदकारस्य शाकल्यस्य ग्रहणं भवति, शाकल्यपिते-
 त्युक्त्वा धास्यैव ग्रहण मित्यते, स्यविरविशेषणविशिष्टसु ततोऽपि
 प्राचीनः कश्चिद् बुद्धते । एवं यत् श्रूयते शतपथब्राह्मणे—“अथ
 हैमं विदग्धः शाकल्यः पप्रच्छ कति देवा याज्ञवल्केरिति"-इत्यादिं
 (१४. ६. ८. १.), सोऽयं याज्ञवल्करसंभसामयिकः शाकल्योऽन्य
 एव । अद्यप्रचलितायाः शाकलान्यतमाया आश्वलायन्याः शाखायाः
 प्रवहुराश्वलायनस्याचार्य्याभावदपरः शाकल्यः । त इमे सर्व एव
 शाकल्यः प्रदर्शितगाथान्नातशाकल्यात् परतनाः प्रतीयन्ते ।

तत्र खविरात् शाकल्यात्, विशेषणग्रन्थात् शाकल्याच्च नूनमयं परभवः; एतदारण्यके तदुभयोरेव नामश्रवणात् । तथाहि—“अथ शाकल्यस्य”-इत्यादि ३आ० १अ० २ख०, ततः “प्राणो वंश इति खविरः शाकल्यः ३आ० २अ० १ख०”-इति । किञ्चात्रैवारण्यके (३. १. ३.) श्रूयते—“प्रथिव्यायतनं निर्भुजम्, दिव्यायतनं प्रदण्डम्, अन्तरिक्षायतनं सुभय मन्तरेण”-इति, ततस्तन्निर्भुजादिस्वरूपबोधनाय च श्रुतं मिदम्—“यदि सन्धिं विवर्त्तयति, तन्निर्भुजस्य रूपम्; अथ यच्छुद्धे अक्षरे अभिव्याहरति, तत् प्रदण्डस्य; अथ उ एवोभय मन्तरेणोभयं व्याप्तं भवति”-इति । ‘निर्भुजशब्दः संहितावाची, प्रदण्डशब्दः पदवाची, उभयमन्तरेणित्यनेन क्रमो विवक्ष्यते’-इति चाह तद्भाष्ये सायणः । तदेवं पदपाठप्रादुर्भावात् क्रमपाठप्रादुर्भावाच्च परतनोऽयं मत्र कोऽस्ति संशयः । पदकारस्त्वेकः शाकल्य एव । तथाहि “वने न वायो”-इति निगमव्याख्यानावसरे निर्णीतं मिदं भगवता यास्केन—“वेति च य इति च चकार शाकल्यः”-इत्यादि (६. ५. ५.) । क्रमप्रवृत्तात्वमवदुः ‘वाभ्रव्यः’ । तथाहि बहुक्प्रातिशाख्यम्—“इति प्रवाभ्रव्य उवाच च क्रमम्”-इति (२अ० ५प० ६व० २श्लो०) ।

तदित्य मेघ महिदास पितरेयोऽद्यप्रचलितशाखाप्रवहः शाकलाश्वलाशनस्थाचार्यात् शाकल्यात् प्राक्तनोऽपि पदसंहिताप्रवहः शाकल्यात् परतनः; अपीह (७. २. ११.) यदिदं श्रूयते—“पूर्वा पूर्णमासी सुपयसेदिति पैश्व सुत्तरा मिति कौपीतकम्”-इति, तदाभ्यां पैह्वाकौपीतकाभ्यां मपि परभव इति च सिद्धम् ॥

(५)

अथेदानीं विचार्य मस्ति, कीदृशान्यासन् तदानीन्तनाचार-
व्यवहारविज्ञानानीति । तत्र प्रथमं तावत् तेषां माचारानालोच-
यितुं प्रवृत्ता वयं बहूनां माचारपार्थक्यानां मूलं जातिपार्थक्यं सुपल-
भामहे, अतस्तज्जातिपार्थक्यं मेव प्रथमं समासतो वर्णयामः—

यथा गोत्वोद्भूतमनुष्यत्वादयो जातयो निसर्गजा इति आकृति-
ग्रहणा भवन्ति, न तथा ब्राह्मणत्वादयः ; ब्राह्मणत्वादयस्तु सामा-
जिकानाम् ऐहिकाभ्युदयिककार्यव्यवहारसौकर्याध्यात्माद्युन्नति-
सिद्धयर्थः पूर्वं गुणकर्मानुसारतः पूर्वसामाजिकैः कल्पिताः । तदे-
तदिहापि श्रुतम्— “देवविशः कल्पयितव्या इत्याहुस्ताः कल्पय-
माना अनु मनुष्यविशः कल्पन्त इति”—इत्यादि १. २. ३. । तथा
चाध्ययन मध्यापनं यजनं व्रतं स्तवनं मुद्गानं ब्रह्मण्यं मन्त्रणादानं
सुपदेशदानादिकञ्चेति मुख्यानि मुखकर्माणि च तेषां समाजेषु
पलभ्यन्ते, तेषां मेव ब्राह्मणजातिः कल्पिता । चतुर्यादीनां
मध्येवं बलादिप्रकाशकवाह्यादिभिरौपम्यं तत्तज्जातिकल्पनावीजम् ।
तदेव श्रुतं ऋक्मंहितायाम् १०. ८०. १२—

“ब्राह्मणोऽस्य मुखं मासीद् वाह्यं राजन्यः कृतः ।

ऊरु तदस्य यद् वैश्याः पद्भ्यां शूद्रो अजायत”—इति ।

एवञ्च प्राचीनतमजातिविभागाः त्रीणि विभागा एव गम्यन्ते । अतः
एव देवतिर्यङ्मुद्गिच्छन्दःस्तोममन्त्राणां मपि सर्वेषां जाति-
विभागाः समाह्वताः । तद्यथा देवानाम्—

“ब्रह्म वै देवानां हृदयतिः”—इति तै० सं० २. २. ८. १ ।

एवमादिषु ब्रह्मशब्दार्थो ब्राह्मणः ; तथाहि—

“ब्रह्म हि ब्राह्मणः”—इति च श० ब्रा० ५. १. १. ११ ।

“अग्ने ! महाए असि ब्राह्मण ! भारत !”—इति तै० ब्रा० ३. ५. ३।

अन्यत्रान्यत्र च—“ब्रह्म ह्यग्निः”—इति श० ब्रा० १. ५. १. ११।

“ब्रह्म वै बृहस्पतिः”—इति श० ब्रा० ३. ८. १. ११।

“तच्छ्रेयोरूप मत्वसृजत चतुः, यान्येतानि देवता चत्वाणि ; इन्द्रो वरुणः सीमो रुद्रः पर्जन्यो यमो सत्युरीशान इति०—० म विंश मसृजत, यान्येतानि देवजातानि गणश्च आख्यायन्ते ; यस्वी रुद्रा आदित्या विश्वेदेवा मरुत इति०—० स शौद्रं वर्णं मसृजत पूषणम्”—इति श० ब्रा० १४. ४. २. २३, २४, २५।

तिरथां जातिविभागो यथा—

“ब्रह्म वा अजः”, “चतुः वा अश्वः”, “वैश्वश्च शूद्रञ्चानु रासभः”—इत्यादि श० ब्रा० ६. ४. ४. १२—१५।

उद्भिदां जातिविभागो यथा—

“ब्रह्म वै पनागः”—इति श० ब्रा० १. १. १. ४।

“चतुः वा एतदोपधीनां यद्दुर्वा ; चतुः राजन्यः” ऐ० ८. २. ४।
स्तोममन्त्राणां जातिविभागो यथा—

“ब्रह्म वै स्तोमानां त्रिहत्, चतुः पञ्चदशः, ०—०

विंशः सप्तदशः, शौद्रो वर्ण एकविंशः”—इति ऐ० ८. १. ४।

त्रिहत्पञ्चदशसप्तदशैकविंशाः सामवेदीयस्तोममन्त्राः।

छन्दसां जातिविभागो यथा—

“गायत्रच्छन्दसा (ब्राह्मणः)”, “त्रिष्टुभच्छन्दसा (शतृषः)”

—इत्यादियन्यो द्रष्टव्यः ऐ० ७. ४. ५, ६।

तैत्तिरीयसंहितायाः श्लोकैश्च स्तोमदेयताण्युद्गामामनुष्प-
पशूनां श्रेणीविभाग आम्नातो द्रष्टव्यः (७. १. ६-८.)। तथा
त्रिहत्स्तोम-अग्निदेव-गायत्री-छन्दो-रथसारगाम-भाष्ये ॥७७

पशूनां मुख्यत्वेनेकत्र्यणीत्वम्, पञ्चदशस्तोम-इन्द्रदेव-त्रिष्टुप्कन्दो-
 हृहसाम-राजन्यमनुष्य-मिषपशूनां बलवत्त्वेनैकत्र्यणीत्वम्, सप्तदश-
 स्तोम-विश्वदेवदेव-जगतीच्छन्दो-वैश्वसाम-वैश्वमनुष्य-गोपशूनां बहु-
 त्वेनावसाधकत्वेन चैकत्र्यणीत्वम्, एकविंशस्तोम-अनुष्टुप्कन्दो
 वैराजसाम-शूद्रमनुष्य-वाजिपशूनां पादोपजीवित्वेनैकत्र्यणीत्वञ्चेति
 मुख्यम् । एषु च स्तोमच्छन्दस्साम्नां पादोपजीवित्वं त्वचरसङ्घा-
 नुगतत्वाद् बोध्यमिति ।

तदेवं यद्यपि गुणकर्मानुसारतो ब्राह्मणाद्या जातयः कल्पिता
 इति स्पष्टम्, तथापि पशुजिज्जमनुष्येषु सम्प्रति ता जन्मानु-
 सारिण्य एव मन्यमाना भवन्ति । यथा मिष्टाम्बवीजतो मिष्टा-
 म्नाणा मेव फलनं प्रायो नैसर्गिकम्, तथैव ब्राह्मणवीर्यादि-
 जातानां ब्राह्मणादित्वमवश्यम्भावीत्येव तत्र हेतुः । एवमपि यथा
 चैत्रादिदोषतो वसुगुणान्यथाभावोऽपि दृश्यते, तथैव ब्राह्मणाद्यी-
 रसजाता अप्यब्राह्मणादयो भवन्तीत्यपि नादृष्टचरम् । अत एव
 “जातो नार्या मनार्यायाम्”—इत्याद्यपि स्मृतं मन्वादिभिः, इह
 चोद्धृतं तत् पुरस्तात् (१७ पृ. ८ पं०) ।

अथ तेषां ब्राह्मणादिचतुर्वर्णानां स्वभावादय इहैतरेये यथा
 वर्णितास्ते चेह क्रमात् प्रदर्श्यन्ते । तत्र स्वभावाः—

ब्राह्मणानाम्— आदायित्वम्, आपायित्वम्, अवसायित्वम्,
 यथाकामप्रयाप्यत्वञ्चेति चत्वारो धर्मा विशिष्यतो लक्षिताः ।
 ‘आदायी’ आदानं ग्रहणम्, प्रतिग्रहादिना जीविकादीना मादान-
 कारी । ‘आपायी’ अपायस्व्यागः, दानादिना धेनादीनां त्याग-
 कारी । ‘अवभायी’ अवसायः सिद्धान्तः, विद्यावलेन सर्वतत्त्वानां
 निययकारी । ‘यथाकामप्रयाप्य’ प्रयाणं युहाय प्रस्थानम्, तत्र

राजादिभिः सेनानायकत्वादिना प्रेर्यः 'प्रयाप्यः', काम मनतिक्रम्य यथाकामम्, स्वकामनानुरूप मिति यावत् ; तदेवं राज्यरक्षणा-
द्यर्थं युद्धाय प्रयाण मिच्छेत् राज्ञा प्रेषणीयो 'यथाकामप्रयाप्यः' ।
तदेतदिह ७. ५. ३ द्रष्टव्यम् । क्षत्रियाणान्तु—बलप्रतिष्ठा, आश्रित-
रक्षणम्, सर्वोपकारित्वम्, तेजस्विन्त्वम्, यशस्वित्वञ्चासीद्
वर्णनीयम् । वैश्यानां खलु—अन्यस्य बलिक्तृत्वम्, अन्यस्य
आश्रयत्वम्, यथाकामजेयत्वञ्चेति त्रीणि लिङ्गानि । शूद्राणां
हि—अन्यस्य प्रेष्यत्वम्, कामोत्थाप्यत्वम्, यथाकामवध्यत्वञ्चेति
च वर्णितं तत्रैव (७. ५. ५, ६.) । अथ भक्ष्याः—

ब्राह्मणानां बलकरो भक्ष्यः सोमो निर्णीतः, क्षत्रियाणां
न्यग्रोधोदुम्बराश्वत्थद्वन्द्वफलानि बलहेतुभक्ष्याणि निर्णीतानि, तथा
वैश्यानां दध्यैर्वैकं बलकरं भक्ष्यं सूचितम्, 'शूद्राणां त्वाप एव
भक्षिताः सम्यग् बलकरा भयन्तीति च तत्र ७. ५. २—६ ।
अपर मपि—“एता वै प्रजा हुतादा यद् ब्राह्मणा अर्धेता अहु-
तादा यद् राजन्यो वैश्यः शूद्र इति”—इति ७. ४. १ । अथायुधानि—

“एतानि वै ब्राह्मणस्यायुधानि यद्यज्ञायुधानि ; अथैतानि
क्षत्रस्यायुधानि—यदश्वो रथः कवच इषु धन्व”—इति च तत्रैव ।
तानि च यज्ञायुधान्यन्यत्र परिगणितानि—“स्फरथ कपालानि
च, अग्निहोत्रहवणी च शूर्पं च, कृष्याजिमं च, शम्या च, उलूखलं
च मुशलं च, हृपञ्चोपला चैतानि वै दश यज्ञायुधानि”—इति ते०
मं० १. ६. ८. २, ३ । तदानीं मामीदपि क्षत्रियतोऽपि भूयस्त्वं
ब्राह्मणानाम् । तद्यथा—“भूयान् वै ब्राह्मणः क्षत्रियादिति”
—इति ७. ३. ३. ।

शूद्राणां ब्राह्मणद्वन्द्ववपवेशनमप्यासीद्दीपावहम् । तथाहि

“दास्याः पुत्रः कितवो ऽत्राक्षणः कथं नो मध्येऽदीक्षितेति”
 —इत्यादि (२. ३. १.) समालोच्यम् । यज्ञकार्येषु गोदोहना-
 दिषुपि तेषां निषिद्धोऽधिकारः, तथा च तैत्तिरीयकम्— “शूद्र
 एव न दुह्यात्, असतो वा एष सम्भूतो यच्छूद्रः । अहविरेव
 तदित्याहुर्व्यच्छूद्रो दोग्धीति”—इति (ब्रा० १. २: ३.) । अत एव
 तेषां मयज्ञियत्वम् । यज्ञे दीक्षितस्य देवभाव मापन्नस्य यज्ञ-
 मानस्य तैश्यायज्ञियैः सह वाक्यालापोऽपि निषिद्धः शतपथादौ—
 “स वै न सर्वेष्वेव संवदत ; देवान् वा एष उपावर्त्तते यो दीक्षते
 स देवताना मेको भवति ; न वै देवाः सर्वेष्वेव संवदन्ते,—
 वाह्मणेन वैव, राजन्येन वा, वैश्वेन वा (संवदन्ते) ; ते हि
 यज्ञियाः”—इत्यादिना (३. १: १. १०.) । मूर्खाणां सामीप्यमप्या
 सीत्तदानीं क्लेशाचेत्याम्नातम्— “तेभ्यो वै देवा अपैवावीभसन्त
 मनुष्यगन्धात्”—इति ३. ३. ६. । अत्र देवा इति सत्यवादित्वा-
 दिनामदेवत्वानां विदुषा भार्याणां ग्रहणमिष्टम्, मनुष्यगन्धेन
 चानृतभाषणादिमनुष्यधमेवतां मूर्खाणां शूद्राणां मित्येव । तदिदं
 शूद्राणां मयज्ञियत्वम्, मूर्खाणां सामीप्यायोग्यत्वज्ञातिमूर्खत्वक-
 ष्यत्वकदाचारत्वकदाकारत्वादिनिवन्धनमेव ; नान्यथा तान् प्रति
 कृत-दुर्व्यवहारस्य प्रायश्चित्तगासनं विहितं शूचेत । तच्च यथा
 य० धा० सं० २०. १०. १—

यच्छूद्रे यदर्थं यदेनचक्रमा वयं

यदेकस्याधिधर्मणि तस्यावयजनमसि”—इति ।

शूद्राणां मुवत्यर्थं यथायोग्यज्ञानोपदेशविधय विहितः संज्ञिता-
 याम्, प्रदर्शितश्चेद् पुरस्तात् (१०. ६०)—

“यद्येमां वाचं कर्णाणी मायदानि जनेभ्यः ।

‘ब्रह्मराजन्याभ्यां शूद्राय चायाय च स्वाय चारणाय’-इति ।
चतुर्णां भेदवर्णानां हितप्रार्थने साम्यञ्च श्रुतं बहुत्र । तद्यथा
तत्रैव यजुस्संहितायाम् १८. ४८. १—

“रुचं नो धेहि ब्राह्मणेषु, रुचं राजसु नस्कृधि ।

रुचं विश्वेषु शूद्रेषु, मयि धेहि रुचारुचम्”-इति ।

आयर्वषिका अग्र्यामनन्त्येव मेद १८. ७. ८—

“प्रियं मा कृणु देवेषु, प्रियं राजसु मा कृणु ।

प्रियं सर्वस्य पश्यत, उत शूद्र उताये”-इति ।

चतुर्णां वर्णानां सांज्ञानप्रयोगपार्थक्यं मपि श्रुतं मन्यत्र—

“तानि वा एतानि चत्वारि वाचः,— एहीति ब्राह्मणस्य,
आगच्छाद्रवेति वैश्यस्य राजन्वबन्धोय, आधावेति शूद्रस्य”-इति
श० ब्रा० १. १. ४. १२ ।

अन्योन्यकरणहृद्दीनान्योन्यकुशलजिज्ञासारूपः सम्भर्गननामशिष्टा-
चारशासीत् तदापीति च तत्रैव । तथाहि (३. ५. ४. १६, १७)—

“अथाध्वर्युश्च यजमानश्च सम्भृशेति । पूर्वयोर्दक्षिणे ऽध्वर्यु-
र्भवत्यपरयोरुत्तरे यजमानः, सोऽध्वर्युः पृच्छति यजमानं किं मत्वेति
भद्रं मित्याह, तन्नो सहेत्यपात्स्वध्वर्युः । अथापरयोर्दक्षिणे
ऽध्वर्युर्भवति पूर्वयोरुत्तरे यजमानः, स यजमानः पृच्छत्यध्वर्यो-
किं मत्वेति भद्रं मित्याह, तन्न इति यजमानस्तद्यदेव ऽ सम्भृशेति
प्राणानेवैतत् सयुजः कुरुतस्तस्मादिमे प्राणाः परः संविद्रेथ यत्पृष्टो
भद्रं मिति प्रत्याह कल्याणमेवैतन्मानुष्यै ब्वाचो ब्वदति तस्मात् पृष्टो
भद्रं मिति प्रत्याह”-इति । अद्यतनेङ्गलङ्गीयादीनां मध्येवं सम्भ-
र्गनम्, परं तेषान्त्वेककरणहृद्दीनप्रथैव दृश्यते, अस्माकन्तु करहरग्रहण
मित्येव विशेषः । अतएवैवं निरुक्तम्— “प्रगृह्य पाणी देवान् पूज-

यन्ति”-इति (१२. ७. ४.) । “विद्वांसो सै देवाः”-इति त्वसकृदिह वक्तव्यो वैदिकसिद्धान्तः ; तेषां दर्शनमात्रतः स्वपाणिद्वयेन तत्पाणिद्वयस्य ग्रहणमेव प्रथमं पूजनम्, सम्प्रश्रनं नाम सत्कार इति तदर्थः ।

प्रत्युत्थानशिष्टाचारद्यासीत् तदानीम् । तथाहि— “प्रति वै श्रेयांस मायन्तु मुत्तिष्ठन्ति”-इति (२. ३. २.) । ‘श्रेयांस मतिप्रशस्त माचार्यपित्रादिक मायन्तं स्वसम्मुखत्वेन समागच्छन्तं प्रति शिष्यपुत्रादय उत्तिष्ठन्त्येव’-इति तत्र सायणः । मनुसंहिताया मेत देव स्मृतम्— “शय्यासनस्यैवैनं प्रत्युत्थायाभिवादयेत्”-इत्यादि (२. ११६, १२०.) ।

न केवलं प्रत्युत्थानं किन्तु अनुवर्तनमपि विहितम् । तथाहि— “अनु वै श्रेयांस पर्यावर्त्तन्ते”-इति (२. ३. २.) । ‘श्रेयांस माचार्यादिक मनुगम्य शिष्यादयः परितः सञ्चरन्ति’-इति तत्र सायणः ।

वाग्ब्यवहारविषयेऽप्यासन्निरुद्ध बहव उपदेशाः । तद्यथा— “वाक् तु सरस्वती” (३. १. १.), “वाग्धि सरस्वती” (३. १. २.), “वाग्वै सरस्वती” (३. ३. १३.), “वाचो वाव ती स्तनौ, सत्यानृते वाव ते” (४. १. १.), “कोऽहंति मनुष्यः सर्वं सत्यं वदितुम्, सत्यमंजिता वै देवा अनृतमंजिता मनुष्याः” (१. १. ६.), “विदुषा सत्यमेव वदितव्यम्” (५. २. ८.), “एतद् वै मनुष्येषु सत्यं निहितं यच्चक्षुः, तस्मादाचक्ष्णाण माङ्गुरद्रागिति, स यद्यदर्शमित्वाहायास्य अहधाति ; यद्यु वै स्वयं पश्यति न बह्वनाञ्च नान्येषां अहधाति” (१. १. ६.), “अंवल्लेनं सत्यं नैन भनृतं हिनस्ति” (४. १. १.), “विचक्षणपतीं वाचं वदेत्” (१. १. ६.), “असूर्यां ह वा इतगा गिरः” (३. ५. ५.), “मनसा वा इपिता वाग

वदति, यां ह्यन्यमना वाचं वदति असुर्या वै सा वाग्देवजुष्टा (२. १. ५ ; ४. ५.), “यां वै दृप्तो वदति, या मुन्मत्तः, सा वै राक्षसी वाक्” (२. १. ७.) । अत्रच्छेदकावच्छिन्नव्यवच्छिन्नासम्बन्ध-सम्बन्धसम्बन्धान्यायभाषापीदानीन्तनन्यायभाषेतिविदेहवङ्गप्रसिद्धाननु का भाषा, वानरी वा राक्षसी वा, यावनिकी वा ? इत्यप्यत्र स्याच्चिन्तनीयम् ; अपौरुषेयवेदिकग्रन्थेषु, अतिप्राचीनसूत्रकृति-न्यायमीमांसविदान्तादिषु, अनतिप्राचीनेतिहासपुराणतन्त्रवेद्यक-व्योतिषसङ्गीतकाव्यादिषु वा क्वचिदपि तथाविधवाग्जालाच्छत्रो-च्छन्नहेतुनिवेशप्रवेशाप्रतीतेः “वाक् च मनश्च वर्त्तन्थौ ; वाचा च हि मनसाच यज्ञो वर्त्तने ; इयं वै वाग्दी मनः” (५. ५. ८.), “श्रद्धा पत्नी, सत्यं यजमानः, श्रद्धा सत्यं तदित्युत्तमं मिथुनम् ; श्रद्धया सत्येन मिथुनेन स्वर्गालोकान् जयति” (७. २. ८.), “पापस्य वा इमे कर्मणः कर्त्तार आसते ऽपूताये वाचो वदितारी यच्छ्रापणां इमापुत्यापतेभि मेऽन्तर्वेदि मासिपतेति” (५. १. १.), “सोऽन्नवीत् तदहं तुभ्य मेव ददामि य एव सत्य मवादीरिति ; तस्मादेवं विदुषा सत्य मेव वदितव्यम्”—इति (५. २. ८.) च ।

धिवाहबन्धन मपि तेषा मासीदितकरत्वेनाभिप्रेतम् । अत एवैवं श्रूयते— “नापुत्रस्य लोकोऽस्ति”—इति, “ऋण मन्त्रिनसन्-यत्यमृतत्वञ्च गच्छति । पिता, पुत्रस्य जातस्य पश्येच्चेल्लीवतो मुखम्”—इति च ७. ३. १ । पिता एव पत्नीगर्भे प्रविश्य पुत्र-रूपेण पुनः प्रकाश मापद्यत इति च तदेव । तथाहि—“पतिर्जायां प्रविशति गर्भो भूत्वा स मातरम् । तस्मां पुनर्नवो भूत्वा दशमे मासि जायते”—इति । तदेव मुत्पादिते पुत्रे वंशपरम्परया अमृतत्व मेव स्वस्वापादितं भवतीति तेषा मभिप्रायः ।

तत्र चतुर्विधाणां वैश्वशूद्रस्वभावपुत्रनिन्दायाम् का कथा, ब्राह्मणस्वभावपुत्रोऽप्यासीदनीषितः । तथाहि—“ब्राह्मणकल्पस्ते प्रजाया मा जनियत”—इत्यादि (७. ३.) द्रष्टव्यम् । वैश्व-शूद्रस्वभावपुत्रानीषापि तत्रैवाच्चाता ।

तदानीं मेकस्यां तदधिकायां यां जायायां जीविताया मपि जायान्तरपरिग्रहणं नासीद् दोषावहम्, ततश्च जीवत्पत्नीकस्यापि पुंसः क्रमाद् युगपद्वा बहुविधाहो नैवासीदसामाजिकः । तदुक्तं मिह—“यदि ह वा अपि वद्व्य इव जायाः पतिर्वाव तासां मियु-नम्”—इति (३. ५. ३.) । इतोऽपि व्यक्तं मात्रातम्—“एकस्य वद्व्यो जाया भवन्ति”—इति (३. २. १२.) । अपि नासीत् तदानीं मपि जीवत्पतिकायाः स्त्रियाः पत्यन्तरग्रहणाचारः । तदप्युक्तं तत्र उत्तरम्—“नैकस्ये बहवः सह पतयः”—इति । अत्र सहशब्दं श्रुतेर्मृतपतिकायाः त्यक्तपतिकाया या पत्यन्तरग्रहणं न तदानीन्तनाचारविरुद्धं मित्यपि गम्यत एव । किन्तु तथाविधविधवा-वेदनन्वासीत्तीक्ष्णजातिष्वेव प्रचलितं मिति च पुराणैतिहासा-द्याख्यानतोऽवगम्यते, तच्चिदानीं मपि वर्तत एवेत्यस्माकम् । स्वयन्वरसभायां समागतेषु कन्यापाण्डिग्रहणार्थिषु पणजयकारिणे कन्यादानप्रथाप्यासीत्तदापि । तदाह—“प्रजापतिर्वै सोमाय राशे दुहितरं प्रायच्छत् सूर्यां सावित्रीम् ; तस्यै सर्वे देवा वरा प्रागच्छं स्तस्या एतत् सहस्रं बहत्तु मन्याकरोद्, तदेतदाश्विन मित्वाचक्षते—इति (४. २. १.) । तदानीन्तनस्त्रीणां मप्यासीदसाधारण-पाण्डित्यम् । तदग्निहोत्रकालनिर्णायिकाख्यायिकायाम्—“कुमारी गन्धर्वगृहीता वक्ता स्मः”—इत्यादि (५. ५. ४.) ।

तदानीं मपि सुपा श्वशुराज्ञजते स्त्रीयार्याणाम् । तथाहि—

“स्रुया खशुराल्लज्जमाना निलीयमानेति”—इति (३. २. ११. ।
अपि तदाप्यार्याणां सोदर्याणां मपि भगिनीनां भ्रातृजायानुगतत्वं
मेवासीत् । तच्चान्नात मिह यथा—“समानोदर्या खसा ऽन्योदर्याथै
जायाया अनुजीविनी 'जीवति"—इति (३. २. १२.) । तदेवं
सोदर्याया अपि स्वसुरनात्मीयत्वं मन्यकुलंतो लब्धाया अपि जायाया
भात्मीयत्वं पारम्पर्यागत मेवेति स्यात् स्त्रीकार्यम् ।

अवाग्निहोत्रस्य त्वत्कर्त्तव्यतया अपत्नीकस्यापि तत्कर्त्तव्यता
प्रतिपादिता । तथाच— “तदाहुर्वाचापत्नीको ऽग्निहोत्रम्”—
इत्यादि (७. २. ८.) । तस्य ह्यग्निहोत्रस्य दृष्ट मद्दृष्टं फलं
तेरधिगतम्; अत एव तैर्नित्याग्निहोत्रिभिः सद्भिः सदैव स्रस्त्र-
गृहेषु अग्निरक्षणं कर्त्तव्य मिति सिद्धान्तितम् । तदिदं श्रूयते
— “मनुषो दुरोणे”—इति (ऋ० सं० १०. १११. १.),
व्याख्यातश्चेत्तद् यास्तेन 'मनुष्यस्य मनुष्यस्य गृहे (८. २. २.)'
—इति । हिमानीवासिनां तेषां प्राचीनार्याणां हिमपातक्लेशनिवा-
रणाय स्रस्त्रगृहेष्वग्निरक्षणं नून मासीत् सुखाहम्; श्रुतं ह्येवम्
—“अग्निर्हिमस्य भेषजम्”—इति (वा० सं० २३. १०.) । तत्र चाम्नी
विवधसुगन्धादिद्रव्यदानविधानञ्च श्रुत मस्ति । तद्यथा—“कुलाप
मिव ह्येतद् यज्ञे क्रियते यत् पंतुदारवाः परिधयो शुम्भुलूर्णास्तुकाः
सुगन्धितेजनानीति”—इति (१. ५. २.) । तैत्तिरीये त्वत्र
आख्यायिकाख्यान मपि संः ६. २. ८ द्रष्टव्यम् । तेः सुगन्धादिभिः
गृहजातवायुदोषोऽपिप्रशमितो भवतीति च दृष्टम् । यदग्नौ आख्या-
ग्निरपयःपयस्यासात्राथचक्रपुरोडाशसीमाद्याहुतयः प्रदीयन्ते ततस्त-
द्वाप्यप्रसूता वृष्टिधारास्तसद्गुणयुक्ता भवन्त्येवेति तज्जातीयध्यादीनां
भक्षणतः खल्वाज्यादिसागहार एव सम्पद्यतेऽस्माक मिति च दृष्ट

मिव । अदृष्टं तु स्वर्गादि, श्रुतिमानगम्यम् । तदेवं दृष्टादृष्टफल सि-
द्ध्यर्थं मेवासीत् तेषां नित्याग्निहोत्रानुष्ठान मिति प्रतीयते स्फुटम् ।

अग्निहोत्रानुष्ठानाय प्रातःस्नानस्य कर्त्तव्यता चात्र सूचितः ।
तथाहि—“य आहिताग्निर्यदि प्रातरस्नातोऽग्निहोत्रं जुहुयात्,
का तत्र प्रायश्चित्तिरिति”—इत्यादि ७. २. ८ । तत्रैव आग्रयणे-
नानिष्ठा नवान्नप्राशने, पाकपात्रे नष्टे, पवित्रनाशे, हिरण्येऽनुद्दिष्टे
अपहृते च जीवत्यपि, कश्चिद्विदाकीचे स मृत इति श्रुते, जायायाः
स्व-गोर्वा यमसन्तानजननेऽपि प्रायश्चित्तं विहितम् । तथा तत्रैव
सूतकान्नप्राशनकारिणा मपि प्रायश्चित्तं विहितम् । यथा
विहितहीमादिरूपप्रायश्चित्तत एषु तथाविधपापानां भवति सङ्ख्यं
इति च तत्र तत्र सुव्यक्तम् । अग्निहोत्राद्यनुष्ठानाय ततः प्राक् स्नानं
तु विहितम्, न पुनः किञ्चिद् भोजनं तु निषिद्धम् ; प्रत्युत किञ्चिद्
भुञ्जीव कर्माणि कुर्वीतित्येवैहान्यत्र ध्वनितम् । तथाहि—“दृतं
प्राश्य भंसेद् यथा ह वा इद मनो वा रथो वाक्तो वर्त्तत एवं
हैवाक्तो वर्त्तत”—इति ४. २. १ ।

मृतस्य शरीरालाभे पर्णशरीरदाहोऽप्यासीत्तदानीं मपि श्रव-
स्थितः । तदाह—“यदि शरीराणि न विद्येरन्, पर्णशरः
पटिस्त्रीणि च शतान्याह्वय तेषां पुरुषरूपक मिव कृत्वा तस्मिंस्ता
माहतं कुर्युः । अथेनाच्छरीरैराहृतैः संस्पर्शोदासयेयुः ; अध्वर्ह-
शतं काये, सक्थिनी द्विपञ्चाशे च विंशे, चोरु द्विपञ्चाशे, शिपन्तु
शिरस्युपरि दध्यात्”—इति ७. २. १ ।

तदानीन्तनार्याणां देवपितृमानुषार्चनपरताप्यासीत्, तदभावे
‘अनडापुरुषः’—इतिनिन्दाभाजनत्वं तेषां भवत्यभाध्येवेति । तदाह-
“कोऽनडापुरुषः ? इति, न देवान्, पितॄन्, न मनुष्यान्”—इति

(७. २. ८.) । अत्रार्चनीति पदंन्तु शेषयितव्यम् । स्फुट मेतच्छत-
पथे—“एष ह वा अनडापुरुषो यो न देवानर्चति, न पितॄन्,
न मनुष्यान्”—इति (६. ३. १. १४.) । ‘अडा’-इति सत्यनाम
(निघ० ३. १०. ४.), अनडा—असत्यः, तथाचानडापुरुषोऽसत्य-
पुरुषः । एवं हि यः पुरुषो देवान् पितॄन् मनुष्यांश्च नार्चति, अजा
गलस्तनस्यैव तस्य जन्म निरर्थकम्—इति भावः । तदेवं देवाद्यर्चन-
विहीनस्य निन्दावादः सम्भवः । - तदत्र समाप्तौ देवादीनिव
पूर्वं निरूपयामः ।—

देवाः । निवण्डो द्युस्थानभाजनेषु ‘देवाः’-इति षड्विंशं
पदम् । ततो गम्यते द्युलोक एव प्रधानतस्तेषां स्थानम् । ‘देवाः
रश्मय उच्यन्ते’-इति तद्भाष्ये देवराजः । महामुनियास्केनापि
निरुक्ते देवा इत्यस्यैव एवार्थं उल्लिखितः—“रश्मयोऽत्र देवा
उच्यन्ते”—इति (१३. १. १२.) । यास्त्रप्रदर्शित मुदाहरण मेव च
देवराजेन प्रदर्शितम्—“देवानां भद्रा सुमतिर्ऋजूयताम् (ऋ०
सं० १. ८८. २.)”—इति, निघ० ५. ६. २६ । निरु० १२. ४. ५;
१३. १. ११ द्रष्टव्यम् । पार्थिवस्याख्येर्माध्यमिकस्य च विद्युतोऽपि
रश्मिजन्यत्वेन, उत्तमान्नेः सूर्यस्य तु रश्मिजनकत्वेन जन्यजनकयो-
रभेदात् रश्मिभित्तत्वम् । किञ्चास्त्येषां प्रथममध्यमोत्तमानां त्रयाणां
मेवाग्नीनां रश्मिभित्तत्वम्; “त्रयः केशिनः”—इत्यस्य व्याख्याने
सुव्यक्ता सुक्तचैतद् यास्केन—“केशा रश्मयः, तैस्तद्वान् भवति०—०
आदित्य माह, अथाप्येते इतरे ज्योतिषी केशिनी उच्येते, धूमेनाग्नी
रजसा च मध्यमः”—इति (निरु० १२. ३. ६, ७, ८.) । एषा
मेव त्रयाणां भक्तिसाहचर्यादितो बहवो देवा अर्चन्ते । तदपि
व्यक्तं सुक्तं यास्काचार्येण—“तिस्र एव देवता इति नेरुक्ताः०—०”

तासां महाभाग्यादेकैकस्या अपि बहूनि नामधेयानि भवन्ति”
-इत्यादि ७. २. १ ; ३. १० ! “यो देवः सा देवता”-इति च
निरु० ७, ४. २ । विवरिष्यामद्यैतदिहैवोपान्यप्रकरणे ।

पितरः । निघण्टौ अन्तरिक्षस्थानभाजनेषु ‘पितरः’-इति
हादशं पदम् । ततो गम्यते अन्तरिक्षलोक एव प्रधानतस्तेषां
स्थानम् । “पिता, ‘पाता वा पालयिता. वा’-इत्यादिना (निरु०
४. ३. ५.) व्याख्यानः ; जम्”-इति तद्भाष्ये देवराजः । महामुनि-
यास्त्रेण हि— “पितरो व्याख्यातास्तेषां मेपा भवति”-इत्युक्त्वा,

“उदीरता मवर उत् परास

उन्मध्यमाः पितरः सोम्याः ।

अमुं य ईयुरहका ऋतज्ञाम्

तेनोऽवन्तु पितरो ह्वेषु”-इति (१०. १५. १.) ।

एषा ऋगिह उदाहृता । व्याख्याता च सा एवम्— “उदीरता
मवर उदीरतां पर उदीरतां मध्यमाः पितरः सोम्याः सोमसम्या-
दिनस्तेऽसुं ये प्राण मन्वीयुरहका अनमित्राः सत्यज्ञा वा यज्ञज्ञा वा
ते न आगच्छन्तु पितरो ह्वेषु”-इति (निरु० ११. २. ६.) ।

तथाच तस्या ऋच एषोऽर्थः सम्पद्यते— “ह्वेषु” ‘ह्वानेषु’
असदाह्वानेषु ससु “ते” ‘पितरः’ पिह्वगणाः “नः” अस्मान्
“अवन्तु” ‘आगच्छन्तु’ । ते कीदृगाः ? इत्याह— “ये” “अमुं”
‘प्राणम्’ “ईयुः” ‘मन्वीयुः’ प्राप्तवन्तः, पूर्वं प्राणान्विता आसन्निति
‘यावत्’ । तत्र जीवितकाले “अहकाः” ‘अनमित्राः’ सर्वत्र सर्व-
दैव साधुव्यवहारतः अमित्रशून्याः, “ऋतज्ञाः” ‘सत्यज्ञा वा यज्ञज्ञा
वा’ कर्तृतया कारयिष्यतया वा यज्ञानुष्ठानविदः, “सोम्याः”
‘सोम्याः = सोमसम्यादिनः’ च आसन्निति । ते च कतिविधाः ?

इत्याह—“अथ”, “पराम.” ‘परे’, “मध्यमाः” चेति त्रिविधाः । तत्र, ‘परे’ द्युभ्याम्परिचवारिणः, “ये चेभिरस्ये श्रद्धा तप इत्युपासते”—इत्यादिना द्वादशोऽयं (५. १०. १, २.) वर्णिता देवगान्मार्गेण चूर्णनोकं गताः ; ‘मध्यमाः’ द्यावापृथिव्योरन्तरेण स्यायिनः, “य इमे याम इहापूर्णे दत्त मित्नुषामते”—इत्यादिना द्वादशोऽयं (५. १०. १-८.) वर्णिताः पितृयानुमार्गेण चन्द्रनोकं गताः ; ‘पररे’ भूपदस्यान्तरिचवारिणः, “अथैतयोः पयोर्न कतरेषु च”—इत्यादिना द्वादशोऽयं (५. १०. ८.) वर्णिताः पृथिव्या मेव निरन्तरावर्तिनः । तदेषां त्रिविधानां पितृणां मध्ये येष्वरास्येषा ममात्ममार्गाणा ममरुदावर्तित्वेन कश्चिदपि दीर्घकालमिति सञ्चाननाभावात् न पितृनोकस्यत्वम् ; ये परास्येषा मध्यनावर्तित्व-श्रुतेस्तथात्व मेव ; ये तु मध्यमाचन्द्रनोकं पितृनोकं वा गता-स्येषा मेव स्वस्थानम्यत्वेन प्राधान्य मितम् । अतएव अन्तरिचस्थानेष्वेव पठितं पितर इति पदम् । यास्त्रीनाप्युक्तम्—“माध्यमियो यम इत्याहुस्तन्मात्राध्यमिकान् पितृन् मन्यन्ते”—इति (११. २. ५. ६.) । ‘अ हि तेषां राजेति’-इति च तत्र दौर्गी वृत्तिः । “पर-यिषां प्रवतो महोरनु”—इत्यादिस्तदर्थे (षट्० सं० १०. १४, १५) यमस्य पितृराट्त्वं पितृणां स्वरूपस्य सुख्यम् ।

तत्त्वतश्च अन्नरमसाहायेन स्वप्नकद्वेष्टे प्रविष्टो जीवो रितो-ऽन्तःस्थः प्रथमगर्भः सम्पद्यते ; यदेव तद्रेतो योर्नो मित्तं भवति, तदेव तस्य प्रथमं जन्म । ततस्तद्रेतो मातृयोनी द्वितीयगर्भा-कारेण परिणतं भवति ; भूमिष्ठे हि तस्मिन् गर्भे पुत्रपस्य द्वितीयं जन्मेति मस्तव्यम् । ततो मृते च यत् पित्राद्यन्यतमं शरीरं नभते, तदेव तस्य तृतीयं गर्भरूपम् ; ततः पित्राद्यन्यतमलोक-

प्राप्तिरेव तत्तृतीयं जन्मेति मन्यते । तदाहुरेतरैरियणः— “अप-
 क्रामन्तु गर्भिण्यः । पुरुषे ह वा अथ मादितो गर्भो भवति, यदे-
 तद् रेतस्तदेतत्सर्वेभ्योऽङ्गेभ्यस्तेजः सम्भूत मात्मन्येवात्मानं विभक्तिं,
 तद्यदा स्त्रियां सिञ्चत्यथैनं जनयति ; तदस्य प्रथमं जन्म । तत् स्त्रिया
 आत्मभूयं गच्छति, यथा स्वमङ्गन्तथा तस्मादेनां न हिनस्ति, सास्यै-
 त मात्मान मत्र गतं भावयति, सा भावयित्री भावयितव्या भवति,
 तं स्त्री गर्भं विभक्तिं, सोऽथ एवं कुमारं जन्मनोऽधिभावयति, स
 यत्कुमारं जन्मनोऽधिभावयत्यात्मान मेव तद्भावयति एषां लोकानां
 सप्तत्या एवं मन्तता हीमे लोकाः ; तदस्य द्वितीयं जन्म । सो
 ऽस्थाय मात्मा पुण्येभ्यः कर्मभ्यः प्रतिधीयते ; अथास्थाय मितर
 आत्मा कृतकृत्यो वयोगतः प्रैति, स इतः प्रथमेव पुनर्जायते ;
 तदस्य तृतीयं जन्म”—इति (२ आ० ५. १.) ।

गतपथे तु मृत्युप्रकारो मृतस्य तस्य पितृगदिदेहलाभयाम्नातः ।
 तथाहि— “स यत्रायत् शरीरं आत्मावर्ण्यं नीत्य सम्मोह मिव
 न्येत्यथैनं मेते प्राणा अभिसमायन्ति, स एतास्तेजोमात्राः समभ्या-
 ददानो हृदयं मेवान्वषकामति । स यत्रैष चाक्षुषः पुरुषः
 पराद् पर्यावर्ततेऽवारूपज्ञो भवत्येकीभवति न पश्यतीत्याहुरेकी-
 भवति न जिज्ञतीत्याहुरेकीभवति न रमयतीत्याहुरेकीभवति
 न यदतीत्याहुरेकीभवति न शृणोतीत्याहुरेकीभवति न मनुत
 इत्याहुरेकीभवति न स्पृशतीत्याहुरेकीभवति न विजाना-
 तीत्याहुः । तस्य हितस्य हृदयव्याप्यं प्रद्योतते, तेन प्रद्योतेनैव
 आत्मा निष्कामति चक्षुष्टो वा मूर्ध्नि वान्येभ्यो वा शरीरदेहेभ्य-
 स्तमुत्क्रामन्तं प्राणोऽनुत्क्रामति, प्राणं मनूत्क्रामन्तं भवे प्राणा
 अनूत्क्रामन्ति, सञ्ज्ञानं मेयान्वषकामति, स एष ज्ञः सविज्ञानो

भवति ; तं विद्याकर्मणी समन्वारभेते पूर्वप्रज्ञा च । तद्यथा
 दृष्यजलायुका दृष्यस्थान्तं गत्वात्मानं सुपसङ्हरत्येव मेवायं पुरुष
 इदं शरीरं निहत्याविद्यां गमयित्वात्मानं सुपसङ्हरति ।
 तद्यथा पेशस्कारी पेशसो मात्रा सुपादायान्ध्रवतरं कल्याणतरं
 रूपं तनुते एव मेवायं इदं शरीरं निहत्याविद्यां गमयित्वाऽन्ध्र-
 वतरं रूपं तनुते, पितॄं वा गान्धर्वं वा, ब्राह्मं वा प्राजापत्यं वा,
 दैवं वा मानुषं वा न्येभ्यो वा भूतिभ्यः”-इति १४. ७. २. १-५. ।
 अत्र पितॄं गान्धर्वं च मिथो गुणकर्मादितः किञ्चिद्भेदयुक्तं मन्त्रिच-
 लोकगं रूपम् ; ब्राह्मं प्राजापत्यं च तथा मिथः सामान्यभेदयुक्तं
 द्युलोकगं रूपम् ; एवं दैवं मानुषं च विदत्त्वाविदत्त्वभेदमिदं
 मिहत्वं रूपम् । इत्यमपि छान्दोग्याद्युक्तं पितृणां गतित्रैविध्यम्,
 उदीरतामितिमन्त्रान्नातपितृत्रैविध्यञ्चोपपन्नं भवति । तदेवं यास्क-
 व्याख्यातस्योदीरतामितिमन्त्रस्यस्य ‘असुं य ईयुः’-इत्यंशस्य पितृग्रा-
 दन्यतमदेहगतं प्राणं ये अन्वीयुरित्येवार्थः सुष्ठुतर इत्यस्माकम् ।
 पिण्डपितृयज्ञप्रकरणादौ च (य० वा० २. २०-२४. ; श० ब्रा०
 २. ४. ४. १-२४. ; तै० ब्रा० १. ३. १०, २. ६. ३.) पिण्डगण-
 स्वरूपं पर्यालोच्यम् । यमपितृलोके पुनर्निर्णय्याम इहैवान्ध्रप्रकरणे ।
 मनुष्याः । ऐतरेये त्विहेतच्छब्दनिर्वचनमिवं प्रोक्षाम्—“मिदं
 प्रजापते रेतो दुषदिति०—०तस्मादुषं सन्मानुषं मित्याचक्षते
 परोक्षेण”-इति (३. ३. ८.) । “मनुष्याः कस्मात् ? मत्त्वा
 कर्माणि सीव्यन्ति, मनस्यमानेन सृष्टाः, मनस्यतिः पुनर्मनस्वी-
 भावे ; मनोरपत्यम्, मनुषो वा”-इति त्वाह यास्कः (निरु० ३.
 २. १.) । “मनोजातावज्यतौ पुक् च”-इति च पा० ४. १.
 १६१ सूत्रम् । ‘समुदायार्थो जातिः ; मातुषः मनुषः’-इति

तत्र दीक्षितः । तत्रास्मत्सु “पडर्घ्या भवन्ति,—आचार्य ऋत्विक्
 स्रातको राजा विवाह्यः प्रियोऽतिथिरिति”—इति गो० श्रु०
 सू० ४. १० । मातृपित्राचार्याणां पूजनीयत्वं तु तैत्तिरीय-
 (शा० ७. ११.)-मन्वादि-(२. २२५.)-प्रसिद्धम् ॥

अतपयद्वाह्ये त्वेषां देवपितृमनुष्याणां भेकत्वेन विगेषपरिवष
 आन्नात् उपासनाप्रकारश्च । तथाहि—“ततो देवाः; यज्ञोपवीतिनी
 भूत्वा दक्षिणं जान्वाच्योपासीदन् । तानब्रवीत्—यज्ञो वोऽन्नम्,
 अमृतत्वं वः, जग्ं वः, सूर्यो वो ज्योतिरिति । अथैनं पितरः,
 प्राचीनावीतिनः सव्यं जान्वाच्योपासीदन् । तानब्रवीत्—मासि
 मासि वोऽग्निम्, स्वधा वः, मनोजयो वः, चन्द्रमा वो ज्योति-
 रिति । अथैनं मनुष्याः; प्राहता उपस्यं कृत्वोपासीदन् । तान-
 ब्रवीत्—सायम्प्रातर्वोऽग्निम्, प्रजा वो, मृत्युर्वी, ऽग्निर्वी ज्योति-
 रिति”—इति (२. ४. २. १, २, ३.) ।

एषा मेव देवपितृमनुष्याणां मर्चनं कर्त्तव्यत्वेनेहैतरेये समा-
 न्नातम्—“एष ह वा अनहापुरुष इत्यादिना । तत्र हि अग्नि-
 होत्रादिभिः श्रौतेः वैश्वदेवादिभिश्च ऋग्वेदेवानां मर्चनं सम्पद्यते;
 पिण्डपितृयज्ञादिभिः श्रौतेः स्वस्वसूक्तप्रकारैः यद्वयान्नजलादि-
 प्रदानात्मकश्राद्धादिभिर्य पितृणां मर्चनं सम्पद्यते; निष्कपटविनीत-
 भावप्रदर्शभाष्यापालन-ससमादरपक्षापक्षात्वाद्याहारादि-प्रदानैर्मनु-
 ष्याणां मर्चनं सम्पद्यते ।

अतिथिसत्कारविषये गायत्र्येकाम्नाता—“तद् यददो गात्रा
 भवति—अनेनस मेनसा सो ऽभिगस्तादेनस्ततो वापहरादेनः ।
 एकातिथि मय सायं रुषहि विसानि स्तेनो जहारेति”—इति ५. ५.
 ५ । गायैषा नैतद्ग्राह्यप्रवहः कल्पिता, प्रत्युत बहुप्राचीनम्,

अनेनात्र स्मृतित्वेव । तदाह तद्भाष्ये सायणः—‘पुरा कदाचित् सम-
 र्थीणां संवादप्रसङ्गे कश्चित् पुरुषो विसस्तैन्यलक्षण मपवादं प्राप्य
 तत्परिहारार्थं सृषीणा मये शपथं चकार, तदीयशपथोक्तिरूपेयं
 गाथा’—इति । तच्छपथस्वरूपञ्च तत्र तेनैवैवं व्याख्यातम्—
 ‘विसानि पद्ममूलानि, तेषा मपहर्ता (एवं) प्रत्यवायपरम्परां
 प्राप्नोतु ;— पापरहिते पुरुषे विसस्तैन्य मपवादं कृतवतो यः
 प्रत्यवायः, पापिनः पुरुषस्य सम्बन्धि पापं स्वीकुर्वतो यः प्रत्य-
 वायः, सायङ्काले गृहे समागच्छत एकातिथेर्वैदेशिकस्यारोधने.
 यः प्रत्यवायः, सेयं प्रत्यवायपरम्परा विसस्तैन्ये सति मम भूयादि-
 त्वेवं शपथः’—इति । अस्माकं ‘त्वस्या गाथाया ऋतुरोऽर्थात्तरः
 प्रतिभाति । तद्यथा— यः कश्चित् ‘अनेनसम्’ अपापम् आरोप्य-
 मानपापशून्यं जनम्, ‘एनसा’ आरोप्यमानेन पापेन ‘अभिगस्तात्’
 निन्देत्, ‘सः’ निन्दकः ‘एनस्ततः’ स्वभावजातपापिनः तस्य
 निन्दितस्य यत् कि मपि स्वभावजम् ‘एनः’ पापम् अस्ति, तदेव
 ‘अपहरात्’ अपहरणं कुर्यात् । सन्ति हि सर्वेषा मेव मानवानां
 स्वभावजानि पापानि । तदप्याहातैव—“व्यतिपक्त इव वै पुरुषः
 पाप्मना”—इति (४. १. ४. । इत्थं गाथापूर्वर्द्धिनं वृथापवादकीर्त्तनं
 निषिद्धम्, अथापरर्द्धिनातिथिविसुखीकरणं निषिध्यते— यः
 कश्चिद् ‘सायं’ काले समागतम् ‘एकातिथिं’ सर्वातिथिलक्षणसम्पन्न
 मत एव प्रधानातिथिम्, एकसङ्ख्यामात्र मतिथिं वा ‘अपरुणदि’
 स्वागतासनाद्यपानादिक मदत्त्वा विसुखीकरोति, ‘सः’ ‘स्तेनः’
 चौरः सन् ‘विसानि’ मृणालानि, तद्गतानीव शूद्रमत्स्यरूपाणि तद-
 तिथिशरीरस्थानि सायुनामजीवनहेत्वङ्गव्यनानि ‘अपजहार’
 तज्जीवनापहरणपातकभाग् भवतीति भावः ।

तत्कर्मकारयितार मपरं वा चाटुहृत्त्यादिभिस्तोषयन्नास्त्विज्यं लभते, तादृशेन तेन कृतं तत् कर्म 'जग्धं' भक्षितं, मुखमध्ये प्रविष्ट मिव दूषितं भवति । यो हि समाजाधिपत्येन ग्रामप्रभुत्वेन वापरेण केनापि वा हेतुना यजमानादेर्भोति मुत्पादयन्नास्त्विज्यं लभते, तादृशेन तेन कृतं तत् कर्म 'गीर्णं' गिलितं, गलाधःकृत मिव दूषितं भवति । यस्तु विद्वानपि पापकर्मा भवति, तत्कृतं यत् किञ्चन कर्म तत् सर्वं 'वान्तं' उद्गीर्णं, कर्दित मिव घृष्टं भवति देवानाम् । तदेव-विधानां त्रिविधानां ऋत्विजो वरणाय यजमानो मनसि आशा मपि न कुर्यादिति । मुखस्यास्त्विज्यदूषणन्तूक्त मिहान्यत्रापि— "त ऋत्विजो यजमानं कर्त्वं मन्वस्य वित्त मादाय द्रवन्ति, मनेव-विदो याजयन्ति"—इति ८. २. ७ ।

अथ व्यवहारः ।— राज्ञां पुरोहितस्यावश्यकता चात्र बहुधा प्रत्यायिता । तद्यथा — "न ह वा अपुरोहितस्य राज्ञो देवा अन्न मदन्ति, तस्माद्राजा यक्षमाणं ब्राह्मणं पुरो दधीत, देवा मेऽन्न मदन्ति"—इति ८. ५. १ । इत्थं ब्राह्मणजातेरेव पुरोहितत्व मिति च ज्ञापितम् । एतद्वचनोपक्रमे अक्तञ्चान्नातम्— "ब्राह्मणः पुरोहितः"—इति । राजन्यवैश्ययोः पुरोहितापेक्षेण दीक्षावेदनञ्च विहितम्— "पुरोहितस्थापेक्षेण दीक्षा मावेदयेयुः, पुरोहितस्था-पेक्षेण प्रवरं प्रहणीरन्"—इति (७. ४. ७.) । इतो वैश्याना मपि पुरोहितापेक्षा सूचिता । बुद्धिमत्तमाना भार्याणां पुरो-हितविधेः कथा तु दूरे आस्ताम्, जडाना मपि पृथिव्यादीनां पुरोहिताः सन्तीति च कल्पितम्— "अग्निर्वाव पुरोहितः पृथिवी पुरोधाता, वायुर्वाव पुरोहितो अन्तरिक्षः पुरोधाता, आदित्यो वाव पुरोहितो द्यौः पुरोधाता ; एष वै पुरोहितो य एवं वेद, अथ स

तिरोहितो य एवं न वेद"—इति ८. ५. ४। तदेवं यथा पृथिव्यादिष्वग्न्यादीनां प्राधान्यम्, तथैव यजमानगृहेषु पुरोहितानां प्राधान्यं ध्वनितम्, विहितञ्च पुरोहितानां मतद्विज्ञानवत्त्वम्; ब्राह्मणानां मपि वेषां पृथिव्यादिनिष्ठाग्न्यादिपुरोहितत्वविज्ञानमविदितम्, तादृशा मविदुषां पुरोहितत्वं सुतरां निषिद्धम्। तस्यैतस्यैतदुपसंहारवचनम्— "यो ह वै त्रीन् पुरोहितान् वेद, स ब्राह्मणः पुरोहितः"—इति। एतेन च वचनेन वेदविदा मेव ब्राह्मणानां पुरोहितत्वं व्यवस्थापितम्। "अयुव मार्यस्य राष्ट्रं भवति, नैनं पुरायुषः प्राणो जहाति, आजरमं जीवति, सर्वं मायुरेति, न पुनश्चिरेति, यस्यैवं विद्वान् ब्राह्मणो राष्ट्रगोपः पुरोहितः (८. ५. ३.)"—इत्यादिना पुरोहितानां यजमानमङ्गलकारित्वं बहुधैव प्रपञ्चितम्। "तदप्येतद्विष्णोक्तम्"—इत्युपक्रम्य साहितिकमन्वत्रयप्रमाणेनाप्येतदेव (ऋ० सं० ४. ५०. ७, ८, ९.) दृढीकृतम् (८. ५. ३.)। तत्रैव— "बृहस्पतिर्ह वै देवानां पुरोहितः, त मन्वन्धे मनुष्यराज्ञां पुरोहिताः। बृहस्पतिं यः सुभृतं विभर्त्तीति यदाह, पुरोहितं यं सुभृतं विभर्त्तीत्येव तदाह"—इत्यादि द्रष्टव्यम्। बृहस्पतिशब्देनात्र सूर्यो निरुक्तादिप्रसिद्धः। स यथा वायादिदेवानां पुरोहितः पुरःस्थितः, प्राधान्यभागुपकारी च; मनुष्येषुपि राजपुरोहितास्तथैव भवेयुः; तदत्र संहितावचनमपि प्रमाणमित्याह— "बृहस्पतिं यः सुभृतं विभर्त्तीति (४. ५०. ७.)। "अग्निर्वा एष वैश्वानरः पञ्चमेनिः"—इत्यादिना (८. ५. १.) पुरोहितानां कोपनत्वं संवर्ण्यं, यजमानानां तदुपशमने यद्वत्त्वकर्त्तव्यता चात्र विहिता। तदेतत्सर्वं मालोच्य प्रतीयते, — तदानीन्तनराजपुरोहितानां मसाधारणमभ्यानभाक्त्वं,

राजसु राजगृहेषु च प्राबल्यं विशेषगन्धिप्रसारित्वञ्चासीदिति ।
अपि तेषां मन्वन्तपुरोहितानां मिव कर्मकारयितृत्वं तत्तत्कर्ममन्त्र-
पाठयितृत्वं च न क्षापीह गम्यते, न वा कविदिह ब्राह्मणस्य
पुरोहितापिचा श्रूयत इति च सुधीभिरालोच्य मेव ॥

कर्मकारयितृभ्यो दक्षिणादानस्यातिकर्त्तव्यता चासीत् तदानीं
मपि । तदाह—“दातव्यैव यज्ञे दक्षिणा भवत्यल्पिकापि”—इति
६. ५. ८ । केनापि हेतुना सा परित्यक्ता चेन्न पुनर्ग्रहणीया,
केनापि प्रकारेणागतापि सा आपन्नशतुभावाय कस्मैचन प्रदे-
येति चेद्देष । तथाहि—“न निहत्तदक्षिणां प्रतिगृह्णीयात्”
—इति, यदि त्वेनां प्रतिगृह्णीयात्, अप्रियार्थेनां भ्रातृव्याय
दद्यात्”—इति च ६. ५. ८ । यगोनिष्ठाप्यासीत्तदातिप्रवला ।
तदाह—“यम् ब्राह्मणं मनुचानं यगो नच्छेदिति च आहारण्यं
परित्य दर्मस्तम्बानुदृश्य दक्षिणतो ब्रह्मण्यं सुपवेश्य चतुर्होतृन्
व्याचचीत”—इति ५. ४. ४ । कस्मिंश्चिद् दानादिकर्मणि स्व-
श्रेष्ठताभिमानस्य पापहेतुत्वञ्चाभिमतं तेषाम् । तत एवैव भ्रातृ-
तम्—“यो वै भवति, यः श्रेष्ठतां मश्रुते स किल्बिषं भवति”
—इति १. ३. २ । ‘श्रेष्ठतां प्रयोगपाठवाभिमानम्’—इति सायणः ।

आस्नातश्चेह बहुल इत्यङ्गवादिधनदानप्रशंभागाद्याभिगानम् ।

तथाहि दीप्यन्तिभरतस्य (८. ४. ८.)—

“द्विरख्येन परीतान् कृष्णाञ्छुक्लदती मृगान् ।

मण्यारि भरतोऽददच्छतं वदानि मत्त च”—इत्यादि ।

इह श्रुतस्य मृगशब्दस्य हस्तिपरव्याख्यानं मायणीयम् ; अमु-
नत् तद्यैव मन्त्रव्यम्, परं तत्कृतं बहुशब्दस्य वृन्दमङ्गापरत्वं तु
नास्माभ्यं रोचते ; तादृगदानं ह्यत्यधिकं मित्यसम्भव मिति ।

आत्रेयाङ्गराजदानगाथाश्लोकेषु दासीदानं च श्रुतम् — “दासी-
सहस्राणि ददामि ते”—इति (८, ४, ८,) । एतेन तदानी
मासीदार्यावर्त्तोऽत्र च मनुष्याणां मपि हस्यश्वादीनां मिव क्रय-
विक्रयदानप्रथेति स्मृतम् । अत एव शौनःशेपाख्यानेऽपि श्रुतम्—
“तस्य ह शतं दत्त्वा स त मादाय सोऽरण्याद् ग्राम मेयाय”—इति
(७, ३, ३,) । ‘तस्य’ तस्मै शूनःशेपपित्रे मीयधसयेऽजीगर्त्ताय
‘सः’ हरिश्चन्द्रपुत्रो रीहितः ‘शतं’ बहु, शतमङ्घ्राकं वा सुद्रात्मकं
धनं ‘दत्त्वा’ ‘तम्’ शूनःशेपम् आदायेत्याद्यर्थः । निरुक्ते तु “स्त्रीणां
दानविक्रयातिसर्गा विद्यन्ते, न पुंसः ; पुंसोऽपीत्येके ; शौनःशेपे
दर्शनात्”—इत्युक्तम् (३, १, ४,) ।

एवं पुत्रेषु पितुः स्वेच्छाजनितोऽन्यान्यविधोऽत्याचारोऽप्यासीत्
तदानीं सुदुर्वारः । तद्यथा (७, ३, ५,)—

“अथ विश्वामित्रः पुत्रानामन्त्रयांमास,
मधुच्छन्दाः शृणोतन ऋषभो रेणुरष्टकः

ये के भ्रातरः स्व नासौ व्येठ्याय कल्पध्व मिति”—इति ।

एव मन्यत्रान्यदपि—“ऐतशो ह वै मुनिरग्नेरायुर्ददर्थं ; ०—०
मोऽन्नवीत् पुत्रान् , पुत्रका अग्नेरायुरदर्थं तदभिलपिष्यामि, यत्
किञ्च वदामि तस्मै मा परिगातेति ०—० । तस्याभ्यग्नेरैतशायन
एत्याकाले ऽभिहाय मुख मध्यगृह्लाददृषवः पितेति ; तं होषा-
चापेछानसोऽभूर्यो मे वाचं मवधीः ०—० पापिष्ठां ते प्रजां करोमि
यो मद्य मसक्त्या इति”—इति ६, ५, ७ ।

पुत्राणां पितृदायभाक्त मपीह सूचितम् । तद्यथा— “नाभा-
नेदिष्टं वै मानयं ब्रह्मचर्यं वसन्तं भ्रातरो निरभजन्तसोऽन्नवीदेत्य
किं मद्य मभाक्तेति”—इत्याद्याख्यानं (५, २, ८,) द्रष्टव्यम् ।

वाणिज्याद्यर्थं समुद्रयानारोहणपूर्वकं महासमुद्रे परिप्रवर्तनं चासीत् तदानीं सुप्रचलितम् । अतएव तदृष्टान्ततन्नाम्नात एवम्—
 “यथा समुद्रं प्रप्लवेरन्नेयं ह्यैव ते प्रप्लवन्ते, ये संवत्सरं वा द्वादशाहं वा ऽऽसते”—इति ६, ४, ५ । वनदस्यूना मय्युपद्रुः चासीत्तदानीं मिति चात्र सूचितम् । तद्यथा—“निषादा वा सिडगा वा पाप-
 क्ततो वा वित्तचन्तं पुरुष मरुत्वे गृहीत्वा कर्त्तुं मन्वस्य वित्त मादाय द्रवन्ति”—इति ८, २, ७ । एवं नागरिकयन्त्रिच्छेदकानां मपि दृष्टान्तविधया समुल्लेखीऽत्र श्रुतः—“त मृत्विजो यजमानं कर्त्तुं मन्वस्य वित्त मादाय द्रवन्ति”—इति ८, २, ७ ।

आसीत्तदानीं चैर्य मपि तन्निन्दा च । तद्यथा सायणमते,—
 पुरा कदाचित् सप्तर्षीणां संवादपत्रे कश्चित् पुरुषो विसस्तीन्धलक्षण मपवादं प्राप्य तत्परिहारार्थं मृषीणा मप्रे शपथं चकार, तदीयशपथो-
 क्तिरूपेयं गाथा— “अनेनस मेनसा सोऽभिगस्ताटेनस्ततो वापहरा-
 देनः । एकातिथि मप सायं रुणद्धि, विमानि स्तेनो अप सो जहार”
 -इति (५, ५, ५.) । सायणमते गायथेतया मृषापवादकारिणां साय मतिथिप्रत्याख्यातृणां स्तेनकारिणाञ्च पापविह्वलं ज्ञापितम् ।

एकराट् सार्वभौमोऽप्यासीत्तदानीं संविज्ञातः । ततस्तत्प-
 रिचयोऽत्रैवम्— “अयं समस्तपर्यायी स्यात् सार्वभौमः सार्वायुषः
 भ्रान्तादापरादात् वृथिव्ये समुद्रपर्यन्ताया एकराडिति”—इति
 ८, ४, १ । तथाविधसार्वभौमनरपतेः सर्वेभ्यो मित्रराजिभ्य उप-
 टीकनग्रहणञ्चेहान्नातम्—“सर्वे ह्यैव महाराजा चासुरादित्य इव
 इ अत्र त्रियां प्रतिष्ठितास्तपन्ति, सर्वाभ्यो दिग्भ्यो बलि मावहन्ते”
 -इति ७, ५, ८ । ‘सर्वे’ च ते इमे— कावपेयः तुरः, माहृदेयः
 सोमकः, सार्धयः महृदेवः ; देवाहृधो बभ्रुः, वेदभौ भीम,

गान्धारी नमजित् , अरिन्दम इति विश्रुतः जानकिः क्रतुवित् ,
पेजवनः सुदाशेत्थष्टावैतरेयपूर्वपूर्वजाः सार्वभौमा बभूवु रिति च
तदुपक्रमप्रत्ययः प्रतीयते ।

महाराजस्य प्रियतमभार्यायाः सन्निधौ प्रजाना मावेदनप्रथा-
प्यासीत् तदानीम् ; अत एव इन्द्रस्य प्रियायै वावातायै देवानां
स्वाभिप्रायज्ञापनम् , तस्याश्च इन्द्रं ज्ञापयामीति प्रतिश्रुत्यादिकथा
श्रूयते चात्र— “ते देवा अन्नवन्नियं वा इन्द्रस्य प्रिया जाया वावाता
प्रासहा नाम, अस्या मेवेच्छामहा इति । तथेति तस्या मैच्छन्त ।
सैनानववीत् ,— प्रातर्वः प्रतिवक्तास्मीति”—इति ३. २. ११ ।

राजभ्रातृणां राजसहचरणव्यवहारस्यासीत् । तत एवैव
माभ्रातम्— “ऋतवो वै सोमस्य राज्ञी राजभ्रातरो यथा मनु-
ष्यस्य, तैरेवैनं तक्षहागमयति”—इति १. ३. २ ।

राजधानीपरिरक्षणाय तदभितः प्राकारनिर्माणप्रथाप्यासीत्-
दानीम् । तदाह— “देवासुरा वा एषु लोकिषु समयतन्त, ते वा
असुरा इमानेव लोकान् पुरोऽकुर्वन्त”—इत्यादि १. ४. ६ । ‘पुरो
ऽकुर्वन्त, प्राकारवेष्टितानि नगराणि कृतवन्तः’—इति तत्र सायणः ।
एतदाख्यायिकाया मसुरैः सहोपस्थिते सङ्घामे असुरेभ्यस्त्रिपुररक्षणार्थं
मयोरजतसुवर्णमयप्राकारा निर्मिता देवैरिति सूचितम् । असुरोप-
द्रधतो यज्ञरक्षार्थं मभितोऽग्निप्राकारनिर्माणश्च देवैः कृत मिति च
श्रुत मेतस्या भाष्यायिकायाम्— “देवा वै यज्ञ मतन्वन्त०—०अग्नि-
मयीः पुरस्त्रिपुरं पर्यास्यन्त”—इति २. २. १ । प्रबन्तरैः शत्रुभि-
राक्रान्ते राज्ये तद्रक्षणाय तदानीन्तनप्रजाना मपि परस्परं मन्त्रणा-
करणम् , स्वत एव योधप्रवृत्तिः , परस्पर मैकमत्याय प्रतिष्ठा-
रुढत्वम् , राजगणिरचितगृहादीं पुत्रकनतादीन् संस्थाप्य युद्धेति ।

प्रयाणञ्चेति सर्वं मिह १. ४. ७ द्रष्टव्यम् । प्रियवस्तुदानादिरूपसाम-
 कौशलतो रक्तपात मन्तरेण स्वकार्योद्धारचेष्टाऽप्याहृतासीत् तदानीम्
 (१. ५. १.) । परस्परैकमत्वस्थितये आन्वसंश्रयपूर्विका प्रतिज्ञा-
 पदतिथ तदानीन्तनी प्रशंसनीया । तथाविधं प्रतिज्ञानं हि तानू-
 नम् मिति सर्ववेदेषु विश्रुतम् । तदिदम् ऐ० ब्रा० १. ४. ७,
 श० ब्रा० २. ४. २, तै० सं० १, २, ११, ६. २. २-६ श्रुति-
 शास्त्रेषु विहितं द्रष्टव्यम् । “न सतानूनमिणे द्रोघव्यम्”—इति
 चेह (१. ४. ७.) तदुपसंहारः । ‘सतानूनमिणे’ सहशपथकारिणे
 न द्रोघश्च मिति तदर्थः । शतपथे चैवम्— ३. ४. ४. ८ ।

सेनापत्वनिर्ययः, तस्य च सेनापतेर्भाग्यः गतुसेनाक्रमणो-
 पायश्चेह वर्णितः— “स त्रिथेणिर्भूत्वा त्रयनीकोऽसुरान् युद्धं सुप-
 प्रायद् विजयाय”—इत्यादि (३. ४. १.) । युद्धकाले राजसाहाय्य-
 कारिणां प्रजानां सामन्तानाञ्च प्रसादलाभकथाप्यस्यत्र— “सो-
 ऽश्वेदिमे वै किल मे सचिवा इमे माऽकामयन्त हन्तेमानश्चिन्नुक्य-
 धामजा इति, तानेतस्मिन्नुक्य धामजत्”—इति ३. २. १० । युद्ध-
 जयानन्तरं राज्ञो मर्घादाहद्विषेह सूचिता ; तदत्र “इन्दो वै हवं
 हत्वा”—इत्याद्याख्यायिका द्रष्टव्या (३. २. १०.) । पराजितानां
 मन्तर्हस्तीनानि धनानि समुद्रतीरे प्रोद्यितानि भवन्ति श्लेषपीड
 श्रुतम् (५. २. ६.) । हस्तमुष्टिमध्ये एव गोपनीयं यद् बहुमूल्यं
 रत्नादिकं धनम्, तदेवान्तर्हस्तीनम् । एषश्च तदाप्यामीदेव बहु-
 मूल्यहीरकादीनां व्यवहार इति चाध्यात् प्रतीयते स्फुटम् ॥

प्रायः सर्वसभ्यदेशेषु विश्रुतान एव उपविमोकव्यवहारो-
 ऽप्यामीत् तदानीम् । तथा चान्वायते— “अग्नेर्वानहुद्विर्वान्ये-
 रन्यरथान्तररथान्तरैरुपविमोकं यान्ति”—इति ४. ४. ५ ।

तदिदं श्रुतं सुपविमोकस्वरूपं मद्यतनमिवैव । दूराध्वगमने
एवेदृशोपविमोकस्यावश्यकता चाम्नाता— “दीर्घाच्च उपविमोकं
यायात्”—इति (६. ४. ७.) ।

स्वन्धतो भारवहनाय वीवधस्य व्यवहार आसीत्तदानीं मिति
च प्रतीयते— “वृहस्पृष्टं सधीवधतायै”—इत्येवमादिश्रुतः (८. १.
१.) । ‘उभयतः शिष्यद्वयेन जलकुम्भद्वयं वोढुं यः काष्ठविशेषः
पुरुषाणां संशे ध्रियते, स वीवध इत्युच्यते’—इति तत्र सायणः ।
‘विवधवीवधशब्दौ उभयतो बह्वशिके स्वन्धवाहो काष्ठे वर्तन्ते’—इति
सि० की० (पा० सू० ४. ४. १७.) । वीवधदण्डमु प्रायेण
वंशस्यैव भवति, ततः स इह तेजनीति श्रुतम्— “तेजन्या उभ-
यतोऽन्तयोरप्रस्रंसाय वसो न क्षति”—इति (१. २. ५.) ।

सूच्या स्यूतानां मध्यजनोचिताङ्गरक्षादीनाञ्चासीत्तदापि व्यव-
हारः । श्रुतं ह्येतत्— “सूच्या वासः सन्दधदियाम्”—इति ३. २. ७ ।

एवं तदानीं अपि कर्मठत्वं यमकारित्वं सुयोगित्वञ्चैवासीत्
प्रयंसनीयम्, अलसस्य यमकातरस्योद्योगहीनस्य त्वासीत्त्रिन्दीय-
त्तैव । तत एवैव मिह (७. ३. ३.) श्लोकपञ्चकं भाग्यतम्—

“नानाग्रान्ताय श्रीरस्ति, इति रोहितं शशुमः ।

पापो नृपदरो जनः, इन्द्र इक्षरतः मखा ॥ १ ॥

पुष्यिण्यौ चरतो जङ्घे, भृशुरात्मा फलेषहिः ।

शेरेऽस्य सर्वे पाप्मानः, अमेण प्रपये हताः ॥ २ ॥

शास्ते भग आसीनस्य, ऊर्ध्वस्तिठति तिठतः ।

शेने निषद्यमानस्य, चराति चरतो भयः ॥ ३ ॥

कनिः शयानो भवति, सञ्चिहानमु दापरः ।

उचिहंस्तेता भवति, हतं सम्पद्यते चरन् ॥ ४ ॥

चरन् वै मधु विन्दति, चरन् खादु मुदुम्बरम् ।

सूर्यस्य पञ्चश्रेमाणं, यो न तन्द्रयते चरन् ॥ ५ ॥—इति ।

यद्यप्येते माथारूपाः श्लोका अननैतरेदेण्ह प्रसङ्गत उद्भूता इति नैतरेयकालिकास्तथाप्यैतरेयकालेऽप्येवंविधोपदेशाना मासीदेवादर इत्यपि प्रतीयत एव । श्लोकाना मेपा मर्थास्तु सुगमाः, तथापि प्रथम-चतुर्थयोः किञ्चिद् ब्रूमः ।— यथा घोटकादयो मनुष्याणां वह्नं कुर्वन्तीति मनुष्यवाहा उच्यन्ते, तथेवास्मच्छरीरस्थो लोहित एवान्निं शारीरतापं वहतीत्यग्निवाहत्वेन व्यपदिष्टो वेदे (निघ० १. १५. २.) ; लोहित एव रोहितो वैदिकः । स च सूर्यचन्द्रो-दयकृत इति याहोरात्रजन्य इति वा हारिचन्द्रीयो हरिश्चन्द्रीय इतीहाख्यातः ; रमहृणात् हरिः—सूर्य इति हि सर्ववेदप्रसिद्धः । तथाचाग्निवाहनरूपशोणितधारिणः सर्वानेव पुरुषान् सम्बुद्धय ऋषि गृह्णन् सुपदेश मिति फलितम् । नानेति । ई 'रोहित !' 'इति' वयं 'शुश्रुमः',— 'अनाशान्ताय' आभिसुख्येन आन्त आशान्तः, तद्विपरीतोऽनाशान्तोऽन्तमस्तस्मै 'श्रीः नास्ति' । अथवा नानाविध-कार्येषु आन्तो नानाशान्तस्तस्मै शीरस्तीति । 'वर' तपःकर्म-विद्यादिभिः श्रेष्ठोऽपि 'जनः' 'नृपत्' नरि सीदन्, व्यक्तिविशेष-स्थान्तिः मन् 'पापः' भवति । 'चरतः' भ्रमणकारिणः पुरुषस्य गिरिगिरिनदीग्राममीमादिसङ्घटेषु च सर्वत्रैव 'इन्द्रः' अनुपमै-श्वर्यवान् ईश्वरः 'इत्' एव 'मखा' विद्यते । यः किल नगरे स्वगृहे च रक्षकः, स एव अख्यान्यादावपीति अर्थाद्यर्जनाय भ्रमणगीलस्य कोऽस्ति चिन्ताविषय इति भावः । कन्निरिति । मयंविधकर्त्तव्यकर्मसु 'गयानः' गय्यागतः, अलस इति यावत् । एतदेव कलिमक्षणम् । तदेवं कलियुगे धर्मार्थकाममोक्षान्यर्जन-

कर्मसु आलस्यवाहुष्यं भवतीति निष्पन्नम्, निष्पन्नञ्च यस्मिन्
कस्मिन् वा युगे यदेवालस्यपरतया कर्त्तव्यानुष्ठानावहेत्तनं ज्ञातं
भवेत्, तदेवेदानो कल्यायितः कल्याययो वाह मिति ज्ञेय मिति ।
'सञ्ज्ञिहानः' शय्यां, शयनभावं वा त्यक्तुं प्रवृत्तस्तत्रैवोपविष्टः ।
'उत्तिष्ठन्' शय्यां शयनभावं वा परित्यज्यान्वत्, शय्याया मेव वा
दण्डायमानः । 'चरन्' अननसः कर्म कुर्वन्निति ।

मनुसंहिताया मध्येवमेव युगलक्षणं संस्मृतम् ८ अ० ३०२ श्लो०—

“कलिः प्रसुप्तो भवति, स जायद् द्वापरं युगम् ।

कर्मस्वभ्युद्यतस्त्रेता, विचरंस्तु कृतं युगम्”—इति ।

तथेतदपि प्रतीयते,— कलिर्वाद्यं युगम्, द्वापरं द्वितीयम्,
त्रेता तृतीयम्, चतुर्थन्तु कृत मिति । द्वापरत्रेतेतिनामाश्लग्त-
द्वित्रिशब्दतद्यैव मेव लभ्यते । तथा च कृतादेकपादावनतः काल
उच्यते त्रेतेति, ततो द्विपादावनतो द्वापरम्, ततस्त्रिपादावनत एव
कलियुग मिति । पुनरेकपादाद्युक्त्या द्वापरादीनि युगानि भवन्ती-
त्येव मेव सदेवावर्त्तन्ते युगानि । व्यक्तशेदं श्रुतम्— “विशर्त्तंति
अहनी चक्रियेव”—इति ऋ० सं० १. १८५. १ । प्रकृतिनियमो-
ऽप्यत्रानुकूलः ; न हि कश्चित् कुमारः खल्वेकदैव तारुण्यं यौवनं
चोल्लङ्घय हृषायते, नापि हि कश्चित् शयानोऽसञ्ज्ञिहानोऽनुत्तिष्ठंय
स्यात् कार्यकुशल इति । एव हि कलियुगानन्तरं कृतयुगागमन-
प्रतीक्षणं भवेद्विसर्गेश्वापारानुकूलवेदार्थानभिज्ञाना मेव । तत्त्वतस्तु
कलियुगानन्तरं द्वापरागमनम्, ततो त्रेतागमनम्, ततः कृता-
गमनम् ; चक्रवर्त्तु इत्यभ्यमानेऽस्मिन् जगति पुनः त्रेतागमनम्,
तता द्वापरागमनम्, ततश्च पुनः कलेः प्रादुर्भाय इत्येव वैदिकम्,
क्रमोन्नतिक्रमायनतिविज्ञानमन्वतश्च । क्रमोन्नतिपद्यु प्रदर्शित-

युगश्लोकश्रुतितः सुव्यक्त एव, क्रमावन्तिश्च तन्त्रायात् किञ्च सन्तीर्था
 स्यादित्यत एतद्विपर्ययं सतं वेदविरुद्धं मित्यग्रहेयं मेवाय्याणाम् ।
 अपरं मपि,— यथा वर्षतीं सर्वर्तुसङ्गावः “वर्षा वै सर्वं ऋतवः”—
 इत्युपक्रम्य वर्णितः शतपथे—“यदेव पुरस्ताद् वाति, तद् वसन्तस्य
 रूपम् ; यत् स्नानयति, तद् शीतस्य ; यद् वर्षति, तद् वर्षाणाम् ;
 यद् विद्योतते, तच्छरदः ; यद् उद्योदुद्यच्छाति, तद्देमन्तस्य”—इति
 (२. ३. १. ७.) । तथैवं हि सर्वयुगधर्माणां प्रतियुगाश्रितत्व-
 स्त्रीकारोऽपि नासमञ्जसः इति ॥

अथ तदानीन्तनविज्ञानानि । तत्र,

पृथिव्या गतिहेतुविज्ञानम्, द्यावापृथिवीसम्बन्धविज्ञानम्,
 वृष्टिहेतुविज्ञानम्, उदकानां मतिङ्गासङ्घट्टनभावहेतुविज्ञानम्,
 द्यावापृथिव्योद्भवयोरेव प्रतिष्ठात्वविज्ञानञ्च यथा— “असौ वै
 लोक इमं लोकं मभिपर्यावर्त्तते ततो वै द्यावापृथिवी अभवतां
 न द्यावान्तरिक्षान्तरिक्षाद् भूमिः”—इति ४. ४. ५ । ‘असौ’
 द्युलोकः सूर्यलोक इति यावत्, ‘इमं’ भूमीकम् ‘अभिपर्या-
 वर्त्तते सदैव अभितः परितय ‘आवर्त्तते’ भ्रामयति । ‘ततः’
 तस्माद् ‘वै’ एव ‘द्यावापृथिवी’ द्यावापृथिव्यौ परस्परसम्बन्धे
 ‘अभवताम्’ । ‘अन्तरिक्षात्’ व्यवधानाद् ‘द्यावा’ द्युलोकः ‘न’
 भूमितो विश्विन्नः, तथा ‘भूमिः’ अपि तस्मात् ‘अन्तरिक्षात्’ व्यव-
 धानाद् ‘न’ विश्विन्नः । अतोऽवानुपदं सुक्तम् “इमी वै लोकौ
 सहास्ताम्, तौ व्येताम्”—इत्युपपन्नम् । ‘इमी लोकौ’ ‘सहास्तां वै
 परस्परसम्बन्धायेव विद्येते, ‘तौ’ लोकौ ‘व्येताम्’ विवाहसम्बन्ध-
 युक्तौ स्त्रीपुरुषाविव । एतयोः सम्बन्धनापकहेतुयैवं निर्दिष्ट इदं—
 “नावर्षन् न समतापत् ते पञ्चजना न समजामत”—इति । एतेन

विज्ञायते व्युपर्यायः सूर्य एवात्र वृष्टिहेतुस्तापहेतुचेति । 'पञ्चजनाः' ब्राह्मणक्षत्रियवैश्या इति त्रिविधा आर्याः, दस्युदासाविति द्विविधाः वनार्याविति च पञ्चविधा मनुष्याः । तादृशविवाहस्य पुरोहिताः 'देवाः' रश्मय एवेमे इत्याह— "तौ देवाः समनयंस्ती संयन्तावेतं देव-विवाहं व्यहहेताम्"—इति । काव्योऽथ एषः । तत्रैवं विवाहितयो-स्तयोः स्त्रीपुरुषयोर्मिथः प्रीतिहेतुं निगमयति—“धूमैर्नैवेय ममू जिन्वति, वृष्टासाविमाम्”—इति ४. ४. ५ । 'धूमैर्' रसहेतुवाप्य-रूपेणेत्यर्थः । संहिताया मध्येव माम्नातम् (१. १६४. ५१.)—

“समान मेतदुदक मुञ्चैत्यव चाहभिः ।

भूमिं पर्जन्या जिन्वन्ति दिवं जिन्वन्त्यग्नयः”—इति ।

'अहभिः' रश्मिभिः आकृष्टम् 'एतत् उदकम्' 'उदेति' ऊर्ध्वं मागच्छति, 'अव च' नीचैरपि आगच्छतीत्येव । अत एव 'पर्जन्याः' मेघाः 'भूमिं' 'जिन्वन्ति' प्रीणयन्ति, 'अग्नयः' अग्निजन्यानि धूमोद्भूतवाष्पाणि 'दिवं जिन्वन्ति' । अस्मादेव हेतोरुदकस्य ज्ञासहद्विराहित्यं चिरं तुल्यमित्याह 'समानम्'—इति । अन्ययोदकस्योर्ध्वगमनाभावे क्रमादतिवृद्धिरेव स्यात्, तथा नीचैस्तत्पात मन्तरा क्रमात् समुद्रोऽपि श्येदिति वृष्टिनिदानविज्ञानमुदकसमत्वविज्ञानञ्च । एतयोः प्रतिठारूपत्वमाम्नातं यथा— “द्यावापृथिवी वै प्रतिठे ; इय मेवेह प्रतिठा असावमुत्र”—इति ३. ३. ५ । 'इह' भूलोके, 'इयम्' पृथिवी 'प्रतिठा' प्रतिष्ठानम्, 'अमुत्र' व्युल्लोके 'अर्षो' सूर्यः, प्रतिष्ठेत्येव तदर्थः । इत्थं व्युल्लोकभूलोकयोर्द्वयोरेवाध्याप्रतिष्ठाहेतुत्वं च विज्ञापितम् ।

अथ पृथिवीभ्रमणविज्ञानम्, सूर्योदयास्तमयविज्ञानम्,

अहोरात्रविज्ञानञ्च यथा— “स वा एष न कदाचनास्त मेति नोदेति । तं यदस्त मेतीति मन्यन्ते, अङ्ग एव तदन्त मित्त्वाद्यात्मानं विपर्यस्यते ; रात्री मेवावस्तात् कुरुतेऽहः परस्तात् । अथ यदेनं प्रातरुदेतीति मन्यन्ते, रात्रेरेव तदन्त मित्त्वाद्यात्मानं विपर्यस्यते ; अहरेवावस्तात् कुरुते रात्रीं परस्तात् । स वा एष न कदाचन निम्नोचति, न ह वै कदाचन निम्नोचति”—इति २. ४. ६ । तदेतस्मादास्त्रायात् सूर्यकर्तृकं पृथिव्या भ्रामणादिकं विस्मृतं भवगम्यते । एव मेवाभ्यत्रापि श्रूयते । तद्यथाथर्वणिकानां गोपथे— “एतत् सुशस्ततर मिव भवति,— स वा एष न कदाचनास्त मयति, नोदयति ; तद्यदेनं पश्चादस्त मयतीति मन्यन्ते, अङ्ग एव तदन्तं गत्वाद्यात्मानं विपर्यस्यते ; अहरेवावस्तात् कुरुते रात्रीं परस्तात् । स वा एष न कदाचनास्तमयति, नोदयति । तद्यदेनं पुरस्तादुदयतीति मन्यन्ते, रात्रेरेव तदन्तं गत्वाद्यात्मानं विपर्यस्यते ; रात्रि मेवावस्तात् कुरुते, अहः परस्तात् । स वा एष न कदाचनास्त मयति, नोदयति ; न ह वै कदाचन निम्नोचति”—इति (२. ४. १०.) । छान्दोग्येऽपि ब्राह्मणे एव मेव सूर्यस्योदयास्तमयाभाव आस्त्रातः, विशेषतोऽसहायस्य तस्य मध्यस्थत्वं गतिराहित्यं मपि । तथाहि— “नैवोदेता नास्त मेता, एकस्त एव मध्ये स्याता । तदेतं श्लोकः—

‘न ये तत्र निम्नोचति नोदियाय कदाचन ।

देवास्तेनाहं मत्वेन मा विराधियि ब्रह्मणा’—इति ।

न ह वा अस्मा उदेति, निम्नोचति”—इति (५. ३१. १-३.) ।

अत्र म्यातेति पदं गतिनिवृत्त्यर्थस्य स्थाधातोरिति सूर्यमण्डनस्य गतभावश्च बोधिनः, । अध्यात्मपत्रेऽप्येषा श्रुतिर्व्याख्येया ।

अथ देवताविज्ञानं यथा — “परोक्षप्रिया इव हि देवाः”—इति ३. ३. ८। “न वै देवा अन्योऽन्यस्य गृहे वसन्ति, नस्तु ऋतीर्गृहे वसतीत्याहुः”—इति ५. २. ४। “सत्यसंहिता वे देवाः”—इति च १. १. ६। व्याख्यास्यामथेमाः श्रुतीः सप्तमे प्रकरणे।

अथ सूर्यविज्ञानं यथा — “तेषु हि वा एष। एतदध्याहित-स्तपति”—इति ४. ३. ४। ‘तेषु’ पूर्वोक्तेषु लोकेषु ‘अधि’ मध्ये ‘आहितः’ परमेश्वरेण स्थापितः ‘एषः’ सूर्यः ‘एतत्’ सर्वं जगत् ‘तपति’ इत्यर्थः। तत्रैव मेषां पृथिव्यादिशतैश्चरान्तानां सर्वेषां मेष लोकानां मध्यस्थित एष सूर्यः, सर्वेषां मेषां तापकयेति विज्ञायते। सर्वेषाञ्च लोकानां शिरसा सुपर्व्वेव दृश्यते सूर्य इत्यतस्तस्य सर्वत उत्तरत्व मपि विज्ञायते। तद्यथा — “स वा एष उत्तरो ऽस्मात् सर्वस्माद् भूताद् भविष्यतः, सर्वं मीषेद मतिरोचते यदिदं किञ्च”—इति ४. ३. ४। “उत्तरः = उदततरो भवति”—इति यास्कः (निरु० २. ३. २.)। “विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः”—इति त्वसक्तु समाग्रातम् (ऋ० सं० १०. ८६. १-२३.)। इन्द्रस्तु तत्र सर्वत्रैव सूर्यः। सूर्यकर्तृकं पृथिव्या धारणं तु वेदेषु “दाधर्यं पृथिवी मभितो मयूखैः (ऋ० सं० ७. ८८. ३; वा० सं० ५. १६.)” इत्यादिभिर्भक्तैराम्नात मिव। ‘अमतिः (निघ० ४८)’—इतिपद-निर्घचनप्रसङ्गे (६. ३. ३.) यास्केन द्योप निगम. प्रदर्शितः—

“अभि त्वं देवः सवितार मोख्योः कविक्रतु

मर्घामि सत्यमवः रद्रधा मभि प्रियं मतिन् ।

कक्षा यस्यामतिर्भा अदिद्युतत् सवीमनि

हिरण्यपाप्पिरभिमीत सुक्रतुः क्षपा स्वः ॥”

— इति मा० सं० छ० आ० ५. २. ३, ८;— य० वा० सं० ५.

२५. १, २ ;— तै० सं० १. २. ६. २ ;— अथ० सं० १४. १, २ ।
 'अमतिशब्देनात्मप्रकाशगत मादित्यस्य विज्ञानं मुच्यते ; स हि
 प्रकाशसत्त्वं एव नान्यत्प्रकाशान्तरं मपेक्षत इत्युपपत्तिः'—इति
 तत्र दुर्गाचार्यः । सूर्यस्य तापहेतुत्वेन जीवनहेतुत्वञ्चान्यत्र
 श्रुतम्— "प्राणं तदादित्येन समिन्धे, तस्मादयं सुष्णः प्राणः ; ०—०
 सर्वं तदात्मानं मादित्येन समिन्धे, तस्मादयं सर्वं एवात्कोष्णः ।
 तहेतदेव जीविष्यतश्च मरिष्यतश्च विज्ञानम्— उष्ण एव जीविष्य-
 ष्यतीति मरिष्यन्निति"—इति श्र० ब्रा० ८. ७. २. ११ । 'सूर्यो नो',
 'उदु त्वं', 'चित्रं'—इत्येवमादीनि सौरसूक्तान्यपीहालोचानि ।

अथ चन्द्रविज्ञानं यथा— "एतद्देवसोमं यच्चन्द्रमाः"—
 इति ७. २. १० । देवेन सूर्येण, देवैः सूर्यरश्मिभिर्वा पेयः सोमो
 देवसोमः । 'योऽयं चन्द्रमा अस्ति, एतदेव 'सोमं' देवानां मपेक्षितं
 सोमद्रव्यसदृशं वसु'—इत्यर्थः कृतोऽत्र सायणाचार्येण । "एकया
 प्रतिधा पिबत् सार्कं सरांसि त्रिंशत् । इन्द्रः सोमस्य काण्डका
 (ऋ० सं० ८. ७७. ४.)"—इतिमन्त्रस्य व्याख्यानाय प्रोक्तं मेतद्
 यास्तमुनिना— "एकेन प्रतिधानेन पिबन्ति तान्यत्र सरांस्युच्यन्ते
 त्रिंशदपरपक्षस्याहोरात्रास्त्रिंशत् पूर्वपक्षस्येति नैरुक्ताः, तदा एता-
 दान्द्रमस्य आगामिन्य आपो भवन्ति, रश्मयस्ता अपरपक्षे पिबन्ति"
 —इति (५. २. ६.) । "य मचिति मचितयः पिबन्ति"—इत्यपि
 तत्रैव निगमः । तं पूर्वपक्षे आप्याययन्तीति च प्रमाणितं तत्र
 "यथा देवा अंशु माप्याययन्ति"—इतिनिगमप्रदर्शनेन । निगमा-
 येतौ तैत्तिरीयसंहितायाम् (२. ५. १४. २.), अथर्वसंहितायां
 (७. ७. १. ११.) च पाठभेदतः समाश्राती ; तत्त्वतस्त्रिमास्ये-
 दीयायैव विलुप्तगाम्भीशवित्युक्ताकम् । अन्यत्र चोक्तम्— "सोऽस्यात्रं

तेन न म्रियते, य मच्चिति मच्चितयः पिबन्ति"—इति (निरु० ३. भा० ३८६५०) । 'यम्' 'अच्चिति' सोमम् 'अच्चितयः' रश्मयः 'पिबन्ति', 'सः' सोमः सूर्यस्य 'अन्नम्' भक्ष्यम्, 'तेन' अन्नेन 'न म्रियते' नोपचीयते, सूर्य इति तदर्थः । अत-
पथेऽपि — "सोमो राजा देवाना मन्नं यच्चन्द्रमाः"—इति (२. ३. ४. ७.) । तैत्तिरीयब्राह्मणे च— "सोमो वै चन्द्रमा एव ह वै साक्षात् सोमं भक्षयन्ति"—इति (३. ४. १०.) । "अथाप्यस्यैको रश्मियन्द्रमसं प्रति दीप्यते, तदेतेनोपेक्षितव्यम्, आदित्यतोऽस्य दीप्तिर्भवतीति"—इति च निरु० २. २. २ । "अत्रा ह गोरमन्वत नाम त्वष्टुरपीथ्यम् । इत्या चन्द्रमसो गृहे"—इति (ऋ० सं० १. ८४. १५.) मन्वश्चात्र मानम् । अत एव गां सुपुष्पनामसूर्यरश्मिं धारयतीति गन्धर्वचन्द्रमा उच्यते । तत एवोक्तं मिदं यास्केन—
"सुपुष्पः सूर्यरश्मियन्द्रमा गन्धर्वः (वा० सं० १८. ४०.) इत्यपि निगमो भवति, सोऽपि गौरुच्यते"—इति २. २. २ । अत्र चन्द्रमसि यः कलङ्को दृश्यते, स खलु देवयजनस्यास्य कर्मभूमिर्मर्त्यलोकस्य छायापातसम्भूत इति चास्त्रात् मैतरेयेण— "एतद्वा इय ममुष्यां देवयजन मदधाद् यदेतच्चन्द्रमसि कृष्ण मिव"—इति ४. ४. ५ ।

अथ वायुविज्ञानं यथा— "वायुः प्राणः"—इति ३. १. २, "सविद्वमसूतो ह्येष एतत् पयते"—इति १. २. १, "वायुर्वे यन्ता, वायुना हीदं यत मन्तरिचं न समृच्छति"—इति च ३. ५. ८ । वायोः प्रप्यायकत्ववर्षहेतुत्वे पुरस्ताद् व्याख्याते (५. ५०.) । अत्र "इपे त्वोजं त्वा"—इत्यादिनिगमा अपि पर्थास्त्रीत्याः ।

अथाग्निविज्ञानं यथा— "अग्निर्वे देवाना मधमः"—इति १. १. १ । "अग्निर्वे परिचितग्निर्हीमाः प्रजाः परिसेति, अग्निं हीमाः

प्रजाः परिच्छिनन्ति"—इति ६. ५. ६ । अत्रैव 'पारिच्छितीः शंसति'
 -इति तिसृणां मृचां शंसने विहितम् ; ताः सर्वा एवर्षोऽग्नि-
 विज्ञानपराः । "अग्नेर्वा एतास्तन्वो यदेता देवताः (३. १. ४.)"
 -इत्यादियत्यग्निविज्ञानपर एव । "अग्निर्वै शर्माणि अन्नाद्यानि
 यच्छति, अग्नि मेव तत् कल्पयति, अग्नि मप्येति"—इति २. ५. ८ ।
 "आग्नेयो ह्योपधयः (१. २. १.)"—इत्येवमादिश्रुतयद्येहानुच्योः ।

अथाविविज्ञानं यथा— "अद्भिरभिपिचन्ति ; रेतो वा आपः,
 मरेतस मेधेनं तत् कृत्वा दीक्षयन्ति"—इति (१. ४. ६.), "अमृतं
 वा एतदग्निंल्लोके यदापः"—इति (८. ४. ६.), "आपो वरुणस्य
 पत्रय आसन् , ता अग्नि मभ्यध्यायन् , ताः समभवन् , तस्य रेतः
 परापतत् , तद्विरण्य मभवत्"—इत्यादि चान्यत्र (तै० ब्रा० १. १.
 ३. ८.) । श्रुता चेवा ऋक्, ऋक्संहितायाम् (१. २३. २०.)—

"अप्सु मे सोमो अग्नीदन्तर्विश्वानि भेषजा ।

अग्निश्च विश्वगभुव मापश्च विश्वभेषजीः"—इति ।

इतो प्रायतं सोमाग्निभागमग्निजनेन जातं जल मिति । तथा
 तेषिरीयारण्यकेऽपि— "आपो ज्योतिरसोऽमृतम्"—इति (१०.
 १०.) । इतथायमम्यते,— अप्सु ज्योतिर्भागो रमभागद्येतुभौ
 पिद्येते, अमृतत्वश्चास्तीति । यद्युच्येत, पाद्यात्वविज्ञानत एवैवं
 मभ्यते, तदेतदिह तद् दृष्टैव कल्प्यत इति । अत्र ब्रूमः,— इत्य मेव
 भवति सर्वत्र मर्यादिविभास्तर्हितवस्तूना मुपनमः ;— कान्प्रभायतो
 भृगुर्मेऽन्तर्हितानां हर्म्यवश्वेकारिकरपञ्चरमुद्रादीनां माभोऽप्येव
 मेवामुमभानतो भवति ; न हि तथा मध्यान् पदार्याग्
 र्गुपाकतुं कांऽपि शक्नोति ; तथैव आदिविज्ञानानि यानि तमः-
 कान्प्रभायदितः क्रमाद् नुपनव्यिद्वतामि, तेषां मर्यादा मेकस्य

धा कश्चित् कथं अपि सन्धानं माप्य यदि कश्चित्दाविष्करणे मनो निवेशयेत्, स श्रुतकल्पनाकृदिति कथं मग्राह्यवचनो भवेदिति । तद्यथा, भ्राम्यमानेऽस्मिन्नुत्पत्यवनतिकारे कालचक्रे अथ वा पाद्यात्यविज्ञानप्रभावजा विद्युत्क्रिया दृश्यते, आयास्यति हितमःकाले सैषा भविष्यत्येवान्तर्हिता ; पुनः प्रकाशकाले समुपस्थिते कश्चित् कथं मप्येतदनुसन्धानं सुपगत्यास्याविष्कारं कर्तुंमेषिष्यति चेत्, स किं कल्पनाकृदिति वाच्यो भविष्यतीति ते पाद्यात्यविज्ञानविद एव विचारयन्तु । “असु ज्योतिः प्रतिष्ठितम्”—इति च स्पष्टम् (तै० आ० ८, ८,) । “अपां रमस्य यो रः”— (तै० सं० १, १२, २,)—इत्यादयश्च श्रुतयोऽत्रालोचनीयाः । अपान्नपादिति ज्योतिर्नाम तद्विरुद्धादिकञ्च पर्यालोच्यम् (निघ० ५, ४, ११ ; निरु० १०, २, ५, ६,) । पुरातनाङ्गे ज्योतिःप्रकाशोऽप्युक्त्संहितायां श्रुतः । तद्यथा — “आदित् प्रदस्य रेतसो ज्योतिः पश्यन्ति वासरम् । परो यदिध्यते दिवि”—इति ८, ६, ३० ।

विष्णुविज्ञानं यथा—“विष्णुः परमः”—इति १, १, १ । विष्णोस्त्रिविक्रमणादिकं च स्पष्टं मान्यातं शतपथे— १, ८, ३, ७—१२ । इदं विष्णुर्विक्रमे—०व्यस्कभ्राद्गीदसी । विष्णुरेते दाधार पृथिवी मभितो मयूखैः”—इति च तै० सं० १, २, ११, २, । म एव विष्णुः सूर्य एव । विष्णुधिवरणस्त्रिह पुनः मसमे प्रकरणे विशेषतो वर्णयितव्यं मस्तीतोहालं पक्षधितेन ।

अथ गर्भादिविज्ञानं यथा— “पराञ्चो गर्भा धीयन्ते, पराञ्चः सन्भवति ; ०—० मध्ये गर्भा धृताः ०—० अमुतोऽवाञ्चो गर्भाः प्रजायन्ते”—इति (१, १, १०,) । “रेतस्तत् सिद्धं विकरोति ; मिक्तिर्वा अघेऽथ विक्रतिः ०—८ रेतस्तद् विक्रतं प्रजनयति ; विक्र-

तिर्वा अग्रेऽथ जातिः"—इति (२. ५. ७.) । "न्यूनै वै रेतः सिद्धं
 मध्यं स्त्रिये प्राप्य स्वविष्टं भवति"—इति (६. ३. १.) । "तथा
 गर्भो योन्या मन्तरेव संभवच्छेते, न वै सक्तदेवाये सर्वः सम्भवति,
 एकैकां वा अङ्गं सम्भवतः सम्भवति"—इति (६. ५. ५.) ।
 पड्विधं वै पुरुषः पडङ्ग आत्मान मेष तत् पड्विधं पडङ्गं विकरोति'
 -इति (२. ५. ७.) । "वक्षुः पुरुषस्य प्रथमं सम्भवतः सम्भवति"
 -इति (३. १. २.) । "ज्यायान्सन् गर्भः कनीयांभं सन्तं
 योनिं न हिनस्ति"—इति (५. २. १०.) । "मुक्ता गर्भा जारायो
 जायन्ते—० सहेबोल्वेन कुमारो जायते"—इति (१. १. ३.) ।
 "मुष्टी वै कृत्वा गर्भो अन्तः श्रिते, मुष्टी कृत्वा कुमारो जायते"
 -इति (१. १. ३.) । "कुमारं जातं संवदन्ते प्रतिधारयति वै
 यीवा अथो शिर इति"—इति (३. १. २.) । "कुमारं जातं संव-
 दन्त उप वै शुश्रूषते नि वै ध्यायतीति"—इति (३. १. २.) ।
 "कुमारो जातः पथेव प्रचरति"—इति (३. १. २.) । "कुमारं
 जातं जघन्या वागाविशति"—इति (३. १. २.) । अथाप्यस्यै-
 वारण्यके— "पुरुषे ह वा अथ मादितो गर्भो भवति, यदेतद्रेतस्त
 देतकर्वेभ्योऽङ्गेभ्यस्तेजः सम्भूत मात्मन्येवात्मानं विभर्ति; तद्
 यदा स्त्रियां सिद्धत्वथैनजनयति"—इति (२. ५. १.) । अत्रेवान्ते
 सृतानां जन्तूना भातिवाहिकदेहधारणं पुनर्जन्मविघ्नान्नाम्नातम्—
 "अथास्थाय मितर आत्मा कृतकृत्यो वधीगतः प्रैति स इतः प्रयत्नेव
 पुनर्जायते"—इति । आतिवाहिकदेहधारणन्वयतापि सुव्यक्तम्—
 "तद्यथा दृणजनाधुका दृणस्यान्तं गत्वायात्मान सुपसंहरति"—
 इत्यादि ग० व्रा० १४. ७. २. ४ द्रष्टव्यम् ।

अथ शारीरादिविघ्नानं यथा— "रेतः पुरुषस्य प्रथमं सम्भ-

वतः सम्भवति”-इति (३. १. २.) । “उर्ध्वोः पुरुषस्य भ्रूयांसः प्राणाः”
 -इति (६. ३. ५.) । “प्राणास्त एमेवाधो रेतस्यो मूत्राः पुरीष्य
 इति”-इति, “प्राणो वा अयं सन् नाभेरिति, तस्मान्नाभिस्तामभे-
 नाभित्वम्, प्राण मेवास्मिंस्तद्घाति”-इति (१. ४. ३.) । “पुरा
 नाभ्या अपि शसो वषा सुत्खिव्यात्”-इत्यादीनि वचनानि च (२.
 १. ६.) शारीरतत्त्वबोधकानि । “मुखतो वै प्रजा अत्र मदन्ति०-०
 मध्यतो वै प्रजा अत्रं धिनोति ”-इति (५. १. ३.) । एकं सञ्च-
 च्चुर्द्धा”-इति (२. ४. ८.) । “अन्तर मक्ष्यः कृत्स्नम्०—० वैव
 कनीनिका येन पश्यति”-इति, “अन्तरं कर्णस्य येनैव शृणोति”
 -इति, “अन्तरं नासिकयोः येनैव गन्धान् विजानाति”-इति,
 “अन्तरं मुखस्य जिह्वा-तालु-दन्ताः०—० येनैव वाचं व्याकरोति,
 येन स्वादु चास्वादु च विजानाति”-इति च (५. ४. ३.) । “पाङ्क्तोऽयं
 पुरुषः पञ्चधा विहितो लोमानि त्वङ् मांस मस्थि मज्जा”-इति
 (२. २. ४.) । “पङ्क्तो वै पुरुषः”-इत्यादि च (२. ५. ७.) ।

अथ खाद्यविज्ञानं यथा— “अमृतं वा एतदस्मिंल्लोके शदापः”
 -इति (८. ४. ६.), “रेतो वा आपः”-इति (१. १. ३.),
 “आज्यं वै देवानां सुरभि, घृतं मनुष्याणाम्, आयुतं पितृणां, नष-
 नीतं गर्माणाम्”-इति (१. १. ३.), “इन्द्रयं वा एतस्मिं-
 ल्लोके यद् दधि”-इति (८. ४. ६.), तेजो वा एतद् घृतम्”
 -इति (८. ४. ६.), “यद् घृतं तत् स्त्रियै [त्रियाः] पयो
 ये तण्डुलास्ते पुंसः”-इति (१. १. १.) । “रमो वा एष भोपधि-
 वनप्रतिपु यन्मधु”-इति (८. ४. ६.), “स वा एष पशुरेवान-
 भ्यते यत् पुरोडाशः”-इत्यादि च (२. १. ८.) । विमाना मपि
 खाद्यत्वं तदासीत् प्रगस्तम् । तदिदं ५. ५. ५ द्रष्टव्यम् ।

‘विसानि = पद्मनूलानि’-इति तद्भाष्ये सायणः । अस्मन्मते तु सृणालानीति विशेषः । अन्यच्च पयोविकाराणां दशानां खाद्याना मपि नामान्यान्नातानि— “गौर्वै प्रतिधुक्, तस्यै मृतं, तस्यै गरः, तस्यै दधि, तस्यै मसु, तस्या आतचन, तस्यै गवनीतं, तस्यै घृतं, तस्या आमिच्छा, तस्यै वाजिनम्”-इति श्र० ब्रा० ३. ३. ३ ।

अथ भेषजविज्ञानं यथा— “तेजो वा एतदध्योर्यदाच्छनम्”-इति १. १. ३ । ‘ज्योतिर्वै शुक्लं हिरण्यं, ०—० मृत्युर्वै तमश्चाया, तेनेव तज्ज्योतिषा मृत्युं तमश्चायां तरति”-इति ७. २. ११ । औषधार्थं तद्व्ययोगविधिरप्यन्यत्राग्नातः— “हिरण्मृदा घृतं निष्पिबति, आयुर्वै घृत ममृतं हिरण्यम्, अमृतादेवायुर्निष्पिबति शतमानं भवति”-इति तै० सं० २. ३. ११. ८ । अत्राह तत्सूत्रकारः— “खादिरं पात्रं चतुःस्रज्जि प्रयुनक्ति सौवर्णस्य प्रवर्त्तं शतमानस्य क्वतम्”-इति, “ध्रुवां खादिरं सादयित्वा तस्मिन् प्रवर्त्त मवदधाति”-इति च तत्रैव । ‘प्रवर्त्तः कर्णाभरणं कुण्डलम्-इति, ‘शतमानं पञ्चपलपरिमितम्’-इति, ‘मानशब्दो गुञ्जावीजं ब्रूते’-इति च तत्रैव सा० भा० । वषाया रेतोरूपत्वात्प्राग्नेन रेतोहृद्विकारत्वं श्रुतम्, सुसूक्ष्मसुवर्णपद्ममण्डितां क्लृप्तौषधार्थं तस्या व्यवहारश्चेह ध्वनितः । “सा वा एषा रेत एव यक्ष्मा; प्रैव वै रेतो लीयते, प्रैव वषा लीयते; शुक्लं वै रेतः, शुक्ला यषा; शरीरं वै रेतो शरीरा यषा; यद्द्वै लोहितं यश्मासं तच्छरीरं तस्माद् ब्रूयाद्यावदलोहितं तावत्परिवासयेत् ०—० वषाज्यस्योपसृणाति हिरण्यगल्क आज्यस्योपरिष्टादभिघारयति”-इति (२. २. ४.) । पयस्यायाः कुकुरविपनाशकत्वश्चेह सूचितम्— “आसुग्री वै दीर्घजिह्वी देवानां प्रातस्सवन मवालेट्”-इत्यादिना (२. ३. ४.) ।

ब्राह्मणस्य भिषग्ब्रह्मवसायनिषेधोऽप्यन्यत्र— “ब्राह्मणेन भेषजं न कार्यम् ; अपूतो ह्येषोऽमेध्यो यो भिषक्”—इति तै० सं० ६, ३, ८, २ । भेषजकरणकाले ब्राह्मणस्य तत्रोपवेशनन्तु विहितम्— “उदपात्रं सुपनिधाय, ब्राह्मणं दक्षिणतो निपाद्य, भेषजं कुर्यात्”—इति च तत्रैव (४.) ।

भेषजस्य त्रिधात्व मपि विहितं तत्रैव— “अग्नीं तृतीयम्, अशु तृतीयम्, ब्राह्मणे तृतीयम्”—इति । तृतीयं— तृतीयांशम् ; रोगनिर्हरणसामर्थ्यं मिति यावत् ।

सामान्यरोगनाशाय धीराणां प्रकृतेरानुकूल्याय कालप्रतीक्षणमेव भेषज मिति च सिद्धान्तितं मिह दृश्यते । तथाहि— “अश्विनौ वै देवानां भिषजौ”—इति (१. ४. १.) । अश्विनौ = षड्विंशत्यौ (१२. १. १.) इत्यपि निरुक्तसिद्धान्तः, “विद्वांसो वै देवाः”—इति च श० ब्रा० ३. ७. ३. १० ।

अथ कालविज्ञानम्— “उपस्थामताया मरुण मिवैव प्रभालुपसो रूपम्”—इति ४. २. ३ । “तम इव हि रात्रिर्मृत्युरिव”—इति ४. १. ५ । “हृदगसासाः संवत्सरः”—इति १. १. १ । “त्रयोदशो मासो नानुविद्यते”—इत्यादि ३. १. १ । “पञ्चर्षयो हिमन्तशिगिरयोः समाधेन, तावान्संवत्सरः”—इति १. १. १ । “पञ्च वा ऋतवः संवत्सरस्य, यदु पडेवर्षवः”—इति तु शतपथे ४. ५. ५. १२ । “त्रयो वा ऋतवः संवत्सरस्य”—इति च तत्रैव १४. १. १. २८ । “त्रीणि च ये शतानि षट्षिंश संवत्सरस्याष्टानि”—इति २. २. ७, “मम च वै शतानि विंशतिसं वत्सरस्याष्टोरात्राः”—इति च २. २. ७ ।

अथ दिग्बिज्ञानं यथा— “मथैव (आदित्येनैव) प्राचीं दिग्ं

प्रजानाथान्निना दक्षिणां सोमिन प्रतीचीं सवित्रोदीची मिति ।
 ०—० पुर उदेति पश्चास्त मिति०—०, दक्षिणतोऽग्र ओषधयः
 पचमाना आयन्त्यान्नेय्यो ह्योषधयः०—०, प्रतीच्यो ह्यापो बह्वरः
 स्वन्दन्ते, सौम्या ह्यापः०—०, उत्तरतः पयादयं भूयिष्ठं पवमानः
 पवते, सवित्रप्रसूतौ ह्येष एतत् पवते”-इति १. २. १ ।

अथ देशप्रकृतिविज्ञानं यथा—“उत्तरतः पयादयं भूयिष्ठं
 पवमानः पवते”-इति, दक्षिणतोऽग्र ओषधयः पचमाना आयन्ति”
 -इति, “प्रतीच्योऽह्यापो बह्वरः स्वन्दन्ते”-इति च १. २. १ ।
 प्रत्यङ्घ्रि दीर्घारण्यानि भवन्ति”-इति ३. ४. ६ । प्राच्यो ग्रामता
 बहुलाविष्टा”-इति ३. ४. ६ । प्राच्यां वै दिशि देवाः सोमं
 राजान मक्रीणन्”-इति च १. ३. १ ।

अथ शिल्पविज्ञानं यथा—“देवशिष्यान्नेतेषां वै शिल्पाना
 मनुकृती ह शिल्प मधिगम्यते,— हस्ती कंसो हिरण्य मश्वतरौ-
 रथः शिल्प मिति”-इति १. ३. ५, २. १. २ । अथान्यत्रापि—
 “यद्वै प्रतिरूपं तच्छिल्पम्”-इति (शत० ब्रा० ३. २. १. ५.),
 “एतच्छिल्प मेघ वर्णः”-इत्यादि च तत्रैव (१. १. ४. ३.) ।
 तैत्तिरीयब्राह्मणाम्नातमन्त्रयोस्वन्यविध मपि (२. ७. १५. २, ३.
 ३. २. १.) “दिवः शिल्प भवततम्”-इत्यादि, “येभिः शिल्पैः
 पप्रथाना मष्टहत्”-इत्यादि चेति ।

अथ शब्दार्थविज्ञानं यथा—“यद्वै देवानां नेति तदेपा सो
 म्”-इति ६. ५. १ । शतपथेऽप्येवम्—“यद्वै नेत्यृचि ओ मिति
 तत्”-इति १. १. १. ३० । एतदुदाहरण मेवेद गम्यते—
 “गौतम ! कं त्वं वैश्वानरं वेद्य ? इति, पृथिवी मेव राजन्निति
 होवाच, ओम् इति होवाच”-इति १०. ६. १. ४ । पुनस्तत्रैव

तत उत्तरं देवसङ्घानिर्णयप्रसङ्गे— ११. ६. ३. ४। “ओ३
मित्यृचः प्रतिगर एवं तथेति गाथायाः ; ओ मिति वै दैवं तथेति
मानुषम्”—इति चेतरेये (७. ३. ६.)। “तभ्योऽमितमेभ्यस्त्वयो
वर्णा अजायन्ताकार उकारो मकार इति, तानेकधा समभरत्,
तदेतदो मिति”—इति, “ओ मिति वै स्वर्गो लोकः, ओ मित्यसौ,
योऽसौ तपति”—इति, “ओ मिति प्रणोति”—इति चात्रैव (५. ५.
७.)। “ये वा अनूचानास्ते कवयः”—इति २. १. २, “ये वै ते न
ऋषयः पूर्वं प्रेतास्ते वै कवयस्तानेव तदभ्यतिवदति”—इति च
६. ४. ४। “विश्वस्य ह वै मित्रं विश्वामित्र आस”—इति
६. ४. ४। “हिरण्यकशिपावासीन आचष्टे, हिरण्यकशिपावासीनः
प्रतिगृह्णाति ; यशो वै हिरण्यम्”—इति च ७. ३. ६। गतपथ-
तेत्तिरीयग्रीस्वितोऽधिकतरं शब्दार्थविज्ञानं द्रष्टव्यम् ।

इहोदाहृतेभ्योऽन्यान्यपि बह्वन्याचारव्यवहारविज्ञानवचनानी-
ष्टीपलभ्यन्ते, तानि चालोचनयोग्यानीत्यकथित मपि सिद्धम् ॥

(६)

अथेतद् विचार्य मस्ति, कस्याः शाखाया इदं चेतरेयकं
ब्राह्मणं मिति । तत्रादौ शाखापदार्थो निरूपणीयः, ततः
कति शाखा ऋग्वेदस्य ? , किन्नामिका चाद्य प्रचलितेय मिति
निर्णेतव्यम्, तत्तदेष तुमानुतविचारणा चेति ।

अस्ति बहुषु पुराणेषु शाखाकथा वर्णिता, तत्र च विष्णुभाग-
पत्तयोर्यज्ञोपेण । तद्यथा ऋग्शाखाः निर्णयप्रसङ्गे —

“विभेद प्रथमं विप्र षेल ऋग्वेदपाटपम् ।
 इन्द्रप्रमतये प्रादात् वाष्कनाय च मंहिते ॥
 चतुर्धा स विभेदाय वाष्कलिर्निजसंहिताम् ।
 बोध्यादिभ्यो ददौ ताम्नु शिष्येभ्यः स मङ्गामुनिः ॥
 बोध्याग्निमाठरौ तद्वद् याज्ञवल्करपराशरौ ।
 प्रतिशाखास्तु शाखायास्तस्यास्ते जगद्गुरुर्मुने ॥
 इन्द्रप्रमतिरेकां तु संहितां स्वसुतं ततः ।
 भाण्डुकुक्षिं महात्मानं मेवैषाध्यापयत् तदा ॥
 तस्य शिष्यप्रशिष्येभ्यः पुत्रशिष्यान् क्रमाद् ययौ ।
 वेदमित्रस्तु शाकल्यः संहितां ता मधीतवान् ॥
 चकार संहिताः पञ्च शिष्येभ्यः प्रददौ च ताः ।
 तस्य शिष्यास्तु ये पञ्च तेषां नामानि वै शृणु ॥
 सुहृन्नो गालयश्चैव वाक्यः शालीय एव च ।
 शिगिरः प्रञ्चमथासीत् मैत्रेय सुमङ्गामुनिः ॥
 संहिताभितयं चक्रे शाकपूष्णिरथेतरम् ।
 निरुक्तं मकरोत् तद्वत् वलाकथ महामतिः ॥
 निरुक्तञ्चतुर्थोऽभूद् वेदवेदाङ्गपारगः ।
 इत्येताः प्रतिशाखाभ्योऽप्यनुशाखा द्विजोत्तम ॥
 वाष्कलियापरस्तिस्त्रः संहिताः कृतवान् द्विजः ।
 शिष्यः कान्तायनिर्गार्ग्यस्तुतीयश्च कथाजयः ।
 इत्येते बहूवाः प्रोक्ताः संहिता येः प्रकीर्तिताः ॥”

—इति वि० पु० ३. ४. १६-२५ ।

अथ भागवते १ स्क० ४ अ० २३ श्लो०—

“त एत ऋषयो वेदं स्वं स्वं व्यस्यन्ननेकधा ।

गिष्येः प्रगिष्यैस्तच्छिष्यैर्वेदास्तोगाखिनोऽभयन् ॥”-इति ।
 पुनस्तत्रैवान्यत्र चटक्शाखावर्षनप्रसङ्गे १२ स्क० ६ प्र०—
 “पितः स्वसंहिता सूचे इन्द्रप्रमितये मुनिः ।
 वाक्कलाय च सोऽप्याह गिष्येभ्यः संहितां स्वकाम् ॥
 चतुर्धा व्यस्य बोधाय याज्ञवल्कराय भागव ।
 पराशरायान्निमाठरायेन्द्रप्रमतिराभावान् ॥
 अध्यापयत् संहितां स्वां माण्डुकिय मृषिं कविम् ।
 तच्छिष्यो देवमिष्य सौभार्यादिभ्य ऊचिवान् ॥
 गाकल्यस्तुतः स्वां तु पद्मधा व्यस्य संहिताम् ।
 वात्स्यमुह तथालीयगोखल्यगिगिरेष्वधात् ॥
 जातूकर्णय तच्छिष्यः सनिरुक्तां स्वसंहिताम् ।
 बालाकपेद्गरवेतालविरजिभ्यो ददौ मुनिः ॥
 वाष्कनिः प्रतिगाखाभ्यो बालखिल्याख्यसंहिताम् ।
 चक्रे बालायनिर्भुज्युः काशीरथैव तां दधौ ॥
 बहुधाः संहिता ह्येता एतेर्वैद्वर्षिभिर्धृताः ।
 मृत्वैवं हृन्दसां व्यासं सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥”-इति ।

इत्थं नु गम्यते वेदांगा इति, गाखा इति चाभिप्राये पदे । एवं
 हि यथा भागवतोऽयं द्वादशभिः स्कन्धैर्विभक्तः, पुनस्तत्स्कन्धाद्यप्यह
 भिरध्यायैर्विभक्ताः, तथैव एको वेदः प्रथमं चतुर्धा विभक्तः,
 पुनस्ते चत्वारो भागाय बहुधा विभक्ताः ; स एवैकैको भाग-
 भागः गाखेति व्यपदिश्यते इति । तथा च यथा भागवतीय-प्रत्य-
 ध्यायस्य पाठो भिन्नो विषयस्य विभिन्न एव एवं प्रतिगाखं सन्ता-
 न्नायोऽपि भिन्न उपदेशाद्य विभिन्ना एव ; किञ्च यथा भागवतस्य
 कस्मिन्प्रपञ्चस्मिन्नध्यायेऽतीते न त्वेकस्यापि स्कन्धस्याध्ययनं सम्पद्यते

तथैव कस्या मप्येकस्यां शाखाया मधीतायां नैवैकस्य वेदस्याध्ययनं
भवेत् सम्पाद्य मिति । आह चैतत् समासतः कूर्मपुराणे—

“एकविंशतिभेदेन ऋग्वेदं कृतवान् पुरा ।

शाखानान्तु शतेनाथ यजुर्वेदं मयाकरोत् ।

सामवेदं सहस्रेण शाखानाद्य विभेदतः ।

अथर्वाण मयी वेदं विभेदं नवकेन तु ।

भेदैरष्टादशैर्व्यासः पुराणं कृतवान् प्रभुः”—इति १, ५१ ।

एवञ्च यथा पुराणानि एकव्यक्तिकृतानि अष्टादशसङ्ख्याकानि,
तथैव वेदशाखाः सर्वा अप्येकशक्तिनैव वेदानां खण्डखण्डीकरणेन
सम्पादिता मियः पार्यक्य मापन्ना इत्येवाभिमतं तेषाम् । अत
एवोक्तं वाङ्म-तर्कवाचस्पतिना स्वकृते वाचस्पत्ये— “शाखा वेदैक-
देशे”—इति, “चरणो वेदैकदेशे शाखापरपर्याये ; ‘गोत्रं च
चरणैः सह’ महाभाष्य-का०”—इति च । वाङ्म-विश्वकोपकारा-
दयोऽप्येतच्चरणानुचारा एव । तथाच वेदपरिच्छेदविशिषो वेदांशः
शाखापदार्थे निष्पद्यते, ब्रह्मना मनधिगतवेदानां तत्त्वतो ब्रह्मबन्धूना
मेव मेव विज्ञास्य ।

तदेवं पुराणवर्णितं शाखाविभागमतं प्रेचापतां वेदविदुषां
स्यादुपेक्षणीयम् ; आप्तवचनानुमानप्रत्यक्षतस्तथाप्रतीतिः ।

तथाहि— आन्नात मिदं कौपीतक्वारश्चके वंशत्राङ्गणे—
“अथ वंशो नमो ब्रह्मणि नम आचार्येभ्यो०—० गुणाख्याः ऋद्धा-
यनादन्नाभिरधीतं, गुणाख्यः शाङ्गायनः कहोलात्”—इत्यादि
(१४ अ०) । एतस्यैव कहोलशिष्य-शाङ्गायनपरिध्ययनभेदादितः—
सञ्जाता शाङ्गायनी शाखा ; सेयं ऋक्शाखातीव प्रसिद्धा ।
अहो ! अस्या नामापि न स्मृतं विश्वुभागवतपुराणयोरिति

स्फुटं मिहाप्तवचनानैक्यम् । यद्योक्तं कौर्मं वैयासिक्य एव सर्वाः शाखा इति, तदप्ये तत्तदाप्तवचनविरुद्धम् ।

अपरथाप्याप्तवचनविरोध उपलभ्यते यथा— अस्ति शौनकीया अनुवाकानुक्रमणी, तत्र शाकलवाष्कलशाखयोः प्रथममण्डलगत-क्रमपार्थक्यप्रदर्शनायोक्तम् —

“गौतमादौशिजः कुत्तः परुच्छेपादृपेः परः ।

कुत्ताद् दीर्घतमा इत्येव तु वाष्कलकः क्रमः”—इति (२१.)।

“अथ वाष्कलकेश्य विशेष माद्यमण्डले आह,— उपप्रयन्तो नासत्याभ्याम् अग्निं होतारम् इमं स्तोमं वेदिपद इति वाष्कलकः क्रमः ; उपप्रयन्त इमं स्तोमं नासत्याभ्याम् अग्निं होतारं वेदिपद इति शाकलकः क्रम इत्यर्थः । अथैव मुक्तोरसरमण्डलनवके न क्रम-विपर्यासः”—इति तट्टीका पङ्गुशुशियकृता । एवं हि शाकलवाष्क-लयोः क्वचित् क्वचिन्मन्त्रपाठक्रमान्यत्त्वेऽपि अन्यैकत्वं सुश्रुतम् ।

किं बहुना, महासुनिवेदव्याप्तप्रणीत इति यः प्रसिद्धरण-ध्यूहाख्यः स्वस्यो अन्यः, तत्राप्युक्तम्— “तेषां मध्यायाद्यतुष्यष्टिः”— इत्यादि शाखापरिच्छेदादीनां मेकविध्यम् ; ‘तेषां माश्वलायनादि-शाखानां समानाध्ययनं सूचयति’—इति हि तद्दशाख्यानम् । तदेवं तद्दशविष्णादिपुराणानां शाखाभेदप्रकरणं माप्तवचनानैक्यविरोधा-दितो जलमध्यस्थमसिचोदवत् विलीयत इति सुतरां मभ्युपेयम् ।

सन्ति च प्रदर्शितपौराणिकमतविरोधप्रमाणानि स्मृतिवच-नानि । तद्यथा— “वेदः कृत्स्नीऽधिगन्तव्यः”—इत्यस्ति (२.१६५) मनुशासनम् ; ततदिदं कुरास्त्राध्ययनं तत्रैव सहस्रशाखसामवेदिना मेकस्मिन्नायुपि कथङ्कारं भवेत् सम्पाद्यम् ? विहितञ्च तद-ध्ययनं दादशस्वेकाश्वेपु तत्रैव - “पट्टतिंगदाश्रिकं चयं गुरोस्ते-

वैदिकं व्रतम्"—इति (३. १.) । विष्णुगीतमयाज्ञधत्करसंहिता-
खपि प्रतिवेदं हादगाब्दं ब्रह्मचर्यं विहितम् । "वेदानधीत्य वेदी
वा वेदं वापि यथाक्रमम् । अधिष्ठुतब्रह्मचर्यो गृहस्यात्रम भावसेत्"
—इत्येवमादीनि धवनानि च (म०३. २.) द्रष्टव्यानि । तस्मात् पौरा-
णिकः शाखाभेदो मन्वादिमतविरुद्ध इत्यनुमानञ्च नासङ्गतम् ।

अत्रापि भंगयथेत्, कस्याप्येकस्य वेदस्य कतमयोरपि द्वयोः
शाखयोराद्यन्तपाठदर्शनादेव स विलीयः, विलीयेत च तदा 'वेदांगाः
शाखाः' इति पौराणिकं मतं सूर्योदये यथाशकारः ; प्रत्यक्ष-
दृश्यं श्रेयम् ।

वस्तुतोऽतिगाचीनकाले लिपेरभावात् लिखितपाठकस्य निन्दा-
श्रवणाद्वा वेदानां लिखितपाठ्यत्वाभावादासीदानुश्रविकत्वम् ;
ततः कालभेददेशभेदव्यक्तिभेदादिभिरध्ययनक्रमोच्चारणादिभेदात्
क्रमभेदाः पाठभेदाश्च सम्पन्नाः, तत एवैकेकस्य वेदस्य बहुनामतो
बह्व्यः संहिताः प्रसिद्धिताः, तासु मन्वपाठन्यूनातिरिक्तता
च किञ्चित् सञ्जाता ; आचार्याणां प्रकृतिवैषम्यात् तत्तद्देश-
कालाद्यनुरोधाच्च अनुष्ठेयभेदाः प्रयोगभेदाश्च भवन्निवार्याः ;
तत एव ज्ञाक्षणाबाहुल्यं कल्पबाहुल्यञ्च सुतरां सम्पन्नम् । इदं
मेव शाखाभेदनिदानम् । तदित्येकैकस्य वेदस्य बहुशाखत्वेऽपि
एकैकस्याः शाखाया अध्ययनत एव भवेदधीत एवैकेको वेदः ;
सर्वास्वेव शाखासु मूलसंहितैक्यदर्शनात् ; किञ्चित्पाठन्यूनाति-
रिक्तेन, किञ्चित् पाठक्रमोच्चारणभेदेन, किञ्चिदनुष्ठानपद्धतिभेदा-
दिना च न ह्येवामवत् वास्तविकः संहिताभेदः ।

अतोऽत्र त्वेव भेदावधार्यम्—एष किल वेदशाखाभेदो न
लोककर्तृकः, न च ब्रह्मविष्णुपुराणादिग्रन्थभेदवत्, नापि प्रथमाद्य-

ध्यायभेदतुल्यः ; प्रत्युत भिन्नकालदेशव्यक्तिलिखिताना मेकप्रत्यी-
यानां बहुतरादर्शपुस्तकाना मवश्यभाविन एव पाठभेदादिभावाः,
तथाभूतपाठभेदादिहेतुक एवेति । एव मपि यजुषः कतिपयशाखा-
भिः कतिपयशाखानां महानस्ति प्रभेदः, अत एव तयोर्द्विविधयोः
शाखामनूहयोः शुक्लकण्वत्वेऽसत् प्राचीनाः । तथा च माध्य-
न्दिन्यादीनां यजुःशाखानां शुक्लयजुरिति समाख्या, तैत्तिरीया-
दीनान्तु कण्वयजुरिति । ईदृशासदृशभेदकारणन्तु बहुक्तिवेष्य
मित्यल मिह प्रमद्वकीर्तनाडम्बरेणेति ।

तत्त्वतो न हि वेदशाखा, वृक्षशाखिव ; नापि 'नदीशाखिव ;
प्रत्युताध्येष्टभेदात् सम्प्रदायभेदजन्याध्ययनविशेषरूपैव ; अत एव
शिव्यशाखापरम्परैति वचन मद्यापीह भारते प्रसिद्धम् । चरण-
शब्दोऽपीह न तु पादार्यत्वमूलको भागार्थः , अपि त्याचरणार्थः ;
सन्ति हि शाखास्त्रनुष्ठानाचरणभेद इति शाखावचनः । तदुक्तं
“गोत्रञ्च चरणैः सह”—इत्यस्य (पा० सू० ६. १. ६३.) व्याख्याने
कथं यटेन— ‘चरणशब्दोऽध्ययनवचनः इह तूपचारादध्येष्टपु वर्त्तते’
—इति । ‘शाखाध्येष्टवाची च जातिकार्ये लभते । कठी, बहुची’
—इति च तत्सूत्रीयसिद्धान्तकौमुदी । ‘चरणः शाखाध्येता०—०
कठेन प्रोक्त मधीयाना वा कठी’—इत्येव तद्वशाया तत्वबोधिनी ।
“अनुवादे चरणानाम् (पा० सू० २. ४. ३.)”—इत्यस्य व्याख्यायां
नामैगोऽप्याह— ‘चरणशब्दोऽत्र शाखाध्येष्टपरः’—इति । ‘शाखा-
ध्येष्टवाचिना मित्यर्थः’—इति च तत्त्वबोधिनी । “चरणे ब्रह्म-
चारिणि”—इत्यस्य (पा० सू० ६. ३. ८६.) व्याख्याने ध्यक्त माह
दीक्षितः— “चरणः = शाखा”—इति । ‘तस्य समानत्वं वेदस्य
व्रतस्य वा ममानत्वात् , तस्य तत्त्वञ्च अध्येष्टभेदात् वेदभेदं व्रत-

भेदश्च परिकल्प्या बोध्यन्ते'-इति च तत्र गेखरः । "चरणादध्मा-
न्नाययोः"-इत्यस्य (पा० सू० ४, ३, १२०, वा० ११.) व्याख्यायां
"कठानां धर्मं आन्नायो वा काठकम्, पैषलादक मिति"-इत्याह
पतञ्जलिः । 'आन्नायः सम्प्रदायः'-इति च तत्र नागेशः ।

एवं हि 'चरणं वेदैकदेशे'-इति वाचस्पत्युक्तं नूनं भ्रमविकृ-
न्धितम्, तदुत्तरत्र तस्मिन्निहितं 'गोत्रञ्च चरणैः सह, महाभाष्य-का०'
-इति तत्रमाणसूत्रनञ्च तथैव ; तत्र भाष्ये 'गोत्रञ्च चरणानि च'
-इत्येतावत् एवोक्तेखदुर्गनात् । घातञ्जलमूलिकैव सा वाचस्पत्युक्ति-
रिति भ्रमाद् वाङ्मयविश्वकोपप्रणेतादयोऽप्यत्राभवन् विमुग्धाः ॥

तदत्र पुनरपि ब्रूमोऽध्ययनादिभेद एव शाखाभेदनिदानं न तु
ग्रन्थभेद इति । अत एव एकैकवेदस्यानेकशाखत्वमपि तात्त्विकभेदा-
भावात् श्रीमत्सायणाचार्यस्यैकैकशाखाव्याख्यानेनैव सर्ववेदभाष्य-
कर्त्तृत्वं प्रसिद्धम् ; किञ्चैव मपि कृष्णयजुः-शुक्लप्रजुः-शाखासमूहयो-
र्विशेषपार्थक्यस्यास्तित्वादेव कृष्णयजुस्तैत्तिरीयशाखां व्याख्यायापि न
स कृष्णयजुर्व्याख्याने कृतकृत्यम् इति शुक्लप्रजुःकाण्डशाखा मपि
व्याख्यातवान् । तथा एकशाखाध्ययनेनैकैकवेदाध्ययनं सम्पद्यत
इत्येव "वेदः कृत्स्नोऽधिगतस्यः"-इत्यादीनि मन्वादिबचनानि
च सङ्गच्छन्ते । वेदग्रन्थस्य शाखापरत्वव्याख्यानत्वप्रमाणिकम् ।

एवञ्च यदुक्तं विश्वपुराणभागवतयोः 'विभेद प्रथमं', 'बोधादिभ्यो
ददौ तासु', 'चतुर्धा व्यस्य बोधाय'- इत्येवमादि, तत्सर्वं नूनं
शाखापदार्थज्ञानविहीनत्वावेदकमेव ; विशेषतः कूर्मपुराणोक्ता
शाखाना भट्टादशपुराणतुल्यता तु वर्धन्ति सर्वोपरीति ॥

अहो वत ! वेदवैदिकमतप्रचारार्थोत्तमोऽकृतजीवनेनाद्यतन-
सर्षार्थवर्षणात्मच्छ्रद्धाभाजनेनाचार्यदशानन्दस्वामिनापि शाखानां

वेदव्याख्यानरूपत्वेन वेदभिन्नत्वं पुराणाद्युक्तरूपमित्योभेदवत्त्वञ्च
 मत्तैवालैखि स्वरुतवेदभाष्यभूमिकायाम्— “एकादशशतानि सप्त-
 विंशतिश्च वेदशाखा वेदव्याख्याना अपि वेदानुकूलतयैव प्रमाण
 मर्हन्ति”—इति (२८१५०) । शीघ्रत्वे त्वेतर्हिपिसन्निधौ नूनं पौरा-
 णिकी शाखाभेदकथाप्यपास्तेति मन्यामहे वयम् । यदुक्तं पातञ्जले
 पक्षगायाम्— “एकविंशतिधा बाह्वृच्यम्, एकशत मध्वर्युशाखाः,
 सहस्रवर्णा सामवेदः, नवधाधर्षणो वेदः”—इति । तदेतत्सङ्कलन-
 येवोक्तं स्याद्विदं परिगणन मेकादशशतानीत्यादि, परं तत्रापि
 किञ्चित्पार्थक्यम्रतीयते । अस्तु तत्तथैव, परं महो ! काश्यान्न्दोद्यान-
 विचारे, यत्र वयं मास्म मध्यस्थाः, विशेषतो वादिप्रतिवादिबचसा मनु-
 लेखनेऽहं मेक एवोभयपक्षतो नियुक्तः, तत्र तन्नैव स्वामिनो-
 क्तम्— “सहस्रवर्णा सामवेद इत्यस्य सहस्रं गीत्युपाया इति भावः”
 —इति । वस्तुतः सामवेदस्य गीतिकौशलबहुत्वादेव बहुशाखावत्त्वम्,
 शाखासङ्ख्या तु त्रयोदशैवेत्यस्माकं भवि सभ्यत मेव । इन्त ! का
 नाम संहिता शाखेतिव्यपदेशशून्या तेन महात्मनोररीकृता, यस्याः
 मूलवेदत्वं मत्वा शाखेतिप्रसिद्धाना मन्यामां तद्व्याख्यायन्त्यत्वं
 मन्तव्यमभवेदिति त्वस्माकं मत्तेय मेव । तदत्र सम्भाव्यते,—
 विभिन्नमन्त्रब्राह्मणयोस्तत एव वान्त इति प्रथितयोस्तैत्तिरीय-
 शाखीयसंहिताब्राह्मण्ययोः विशेषतस्तदारण्यकपन्थीयनिखिल-
 खिलकाण्डदर्शनादेव तस्याग्रेप्रेमुपीसम्पन्नस्यापि स्वामिन एव
 भ्रमः सा त इति । अपि वा शाखातत्त्वानभिज्ञेन केनचित्तच्छि-
 येष तत्रैवं स्याद् विनियोगित मिति ॥

अथ ऋग्वेदशाखासङ्गानिर्णयाय यतमानाश्च प्रथमं तयोरेव
 विशुभागतयोः पुगणयोः प्राविशाम, परं तत्रोभयत्र मित्योऽनैक्यं

चरणशूहादिगार्वाङ्गमनकदृग्रत्यधिरोधञ्च संनद्याभीष्टमाधनेऽकृत-
कार्यास्ततः पठेत्थ वात्यपठितां पातञ्जलवचन मियेहाधनम्यामहे ।
तद्वेदम्—“एकविंशतिधा वाघृष्यम्”—इति । पङ्गुर्गण्येण
च वेदार्थदीपिकायां भूमिकायां मेतद्विषयाणि कतिचित्
पदान्युद्धृतानि, तत्र दृश्यते चेत्—“एकविंशत्यध्वयुक्तं ऋग्वेद
मुपवी विदुः”—इति । आह च तत्र तदस्यायाम्—‘अध्या,
गतिः, शाखा इति पर्यायाः’—इति । कौन्तेऽप्येवम् । इतः सुनिर्णीत
ऋग्वेदस्य शाखा एकविंशतिरिति ।

तदेकविंशतिशाखानां सर्वांसां मैत्राभिधानानि त्वद्यानिर्ण-
यानीव ; यावतीनां यथा-यथाधगम्यन्ते, तावतीनां मेव तथा-तथा
व्यक्तीकर्त्तुं यतामहे । —

अस्मि प्राचीनोऽष्टविह्वलिविह्वलिनामा लक्षणद्वयो महामुनि-
व्याडिकृतः । तस्य प्रथमवल्लीगतचतुर्थश्लोक एषः—“शैश्विरीये
समान्नाये व्यडिनैव महर्षिणा । जटाया विह्वतीरष्टौ नृक्षन्ते
नातिविस्तरम्”—इति । अस्य व्याख्यानावांसरे तदीकाकृता कति-
विदितिहासश्लोका उपन्यस्ताः, तमितिहासमुपगत्य व्याख्यायि
च व्याख्यातव्यश्लोकगत एवकारः । तथाहि—“एवकारस्य किम्प-
योजनम् ? अतीच्यते इतिहासः—

शाकल्यस्य शत शिष्या नैष्ठिकब्रह्मचारिणः ।

पञ्च तेषां ऋहस्यास्ते धर्मिष्ठाश्च कुटुम्बिनः ।

शिश्विरी वाष्कलः साह्यो वात्स्यश्चैवाश्वलायनः ।

पञ्चैते शाकलाः शिष्याः शास्त्रभिदप्रवर्त्तकाः ।—इत्यादि ।

ततश्च शिश्विरीवाष्कलसाह्यवात्स्यशास्त्रलायनप्रवर्त्तितासु शाकल-
शाखासु शौनकाचार्याणां सति जटाद्वयविकृतिलक्षणस्य व्याडि-

प्रणीतस्येष्टत्वात् न माण्डूकेयप्रोक्तस्य जटालक्षणेभ्येत्येवाभिप्रायार्थे
एवकारः”-इति । अस्ति सूत्रं पाणिनीयम् — “गोत्रे लुगचि (४.
१. ८६.)”-इति, तेन हि छातेऽणि विचचितेऽव गोत्रमत्वयस्याणो
लुग् कृतं भवति; तथाच सम्पद्यन्ते शाकल्यस्य शिष्याः शिशिरादयः
पञ्चमे शाकलाः । तेषां शाकलानां माग्नायाः = सम्प्रदायाः =
शाखा वा पञ्चैव “शाकलादा (४. ३. १२८.)”-इतिपाणि-
नीयशासनात् शाकलाः शाकलकायोच्यन्ते । तदेव ऋग्वेदस्य
शैशिरीया, वाष्कला, साह्या, वाह्या, आश्वलायनीति पञ्च
शाखानामानि विज्ञायन्ते, ज्ञायते चासां सर्वासां मेव शाकलशाखेति
नामैक्यं भवति । अपि यदुक्तं मनुवाकानुक्रमण्युपक्रमे—

“ऋग्वेदे शैशिरीयायां संहितायां यथाक्रमम् ।

प्रमाणं मनुवाकानां सूक्तेः ऋणुत शाकलाः”-इति ।

अत्र शाकला इति सम्बोधनश्रवणाच्चावगम्यते, तासां पञ्च
शाकलशाखानां मेकतमां शैशिरीया मेवाध्वलम्वा क्रियमाणाप्ये
वानुक्रमणी पञ्चानां मेव शाकलानां हिताय सम्पाद्येति ।

अस्ति चात्र मतान्तरता ;—शाकलस्य शिष्यः अतएव शाकल
इत्येव प्रसिद्ध आसीत् कश्चन एक आचार्यः, तेनाध्यापिता ये पञ्च
शिष्याः शिशिरादयः, तेषां पञ्चानां पञ्च शिष्यसम्प्रदाया एव शैशि-
रीयादयः पञ्च शाखाः सम्प्रदाः, तेः पञ्चभिरधीतानां देशकाल-
पात्रभेदतोऽध्ययनशैलीक्रमोच्चारणभेदात् किञ्चत्पाठन्यूनाधिक्याच्च
पञ्चधात्व मापन्नानां पञ्चानां संहितानां शाकलप्रोक्तत्वेनैव शाकल-
शाखात्वम् । तथा च प्रदर्शितविकृतिवल्लीटीकाकुरुपन्यस्तः ‘शाक-
ल्यस्य शतं शिष्याः’-इति पाठः स्यात् प्रामादिकः, तत्र ‘शाकलस्य
शतं शिष्याः’-इति निर्णयकारपाठेनैव भवितव्यं मिति । अतएवोक्तं

महामुनिश्चाडिना स्वविक्रितिवङ्गारम्भे — “नत्वादी गौनकाचार्यं
गुरुं वेदमहानिधिम् । ०—० । नमामि शाकलाचार्यं शाकल्यं
स्वविरं तथा”-इति । अत्र गौनकस्य गुरुत्वम्, शाकल्यस्य तु परम-
गुरुत्वं व्याख्यातं तंष्ट्रीकांयाम् ।

तदित्यं शाकल्येनाध्यापिता शाकलेनाध्यापिता वा एकैव एषा
ऋक्षंहिता देवकास्तपात्रमेदतः शिशिरादिपञ्चाचार्यकृताध्यापन-
शैलीपाठकसोच्चारणानुष्ठानभेदात् किञ्चित्पाठन्यूनाधिस्याच्च पञ्च-
विधत्वं गता, शैशिरीयादिपञ्चनामभिः शाकलैकनाम्ना च प्रसिद्धा-
द्यापीति सर्वं निरवद्यम् ।

शाखानिर्णायके चरणव्यूहे तूक्तम्— “ऋग्वेदस्य ० ० शाखाः
पञ्च भवन्ति ; आश्वलायनी, शाङ्खायनी, शाकला, बाष्कला माण्डू-
कीया चेति”-इति । इहोक्ता आश्वलायनी तु पूर्वोपात्तातोऽभिन्नेव ;
शाङ्खायनी स्यात् पूर्वोत्थिता साङ्ख्या शाङ्ख्या वेति चरणव्यूह-
टीकाकृष्णहृदासमतन्तु नूनं प्रामादिकम् ; प्रमापयिष्यामी छानु-
पदं शाङ्खान्या अशाकलत्वम् । तत्त्वतः शाङ्खायनी नाम शाखा पूर्व-
प्रदर्शितशैशिरीयादिभ्यः पञ्चम्यो विभिन्ना पञ्चैव । शाकलेति शैशि-
रीयाया ग्रहणं मन्तव्यम् ; तस्याः शाकलाद्यत्वेन तयाव्यवहारो-
पपत्तेः । तद्यथा सामवेदीयार्थिकप्रत्ययोरुभयोरपि छन्दोमयत्व-
साम्येऽपि पूर्वस्यैव छन्द इति व्यवहारः, उत्तरस्य तूत्तरेति । अन्यथा-
त्र बाष्कलायाः आश्वलायन्याश्च शाकलेत्येव, ग्रहणसिद्धे पुनर्ग्रहणस्या-
पार्थता कथं दायेत । बाष्कलापि पूर्वपरिचितैव । माण्डूकीया
त्विहाधिका पूर्वोपात्ताभिः शैशिरीयादिभिः पञ्चभिः अत्रोपात्तया
शाङ्खायन्या च परिगणनया सप्तमी सम्पद्यते । इत्थं ऋग्वेदस्य
सप्तशाखानामान्यदगम्यन्ते, गम्यते च चरणव्यूहकाले शाकलानां

पद्धानां साङ्गा वाक्या चेति हे शांखे विलुप्ते, शाङ्गायनी माण्डू-
केया चेति हे अशाकले तदाप्यविलुप्ते इति । एवञ्च तदानीं मिहो-
पात्ता आश्वलायन्यादयः पञ्चैव शाखाः सम्प्रचलिता आसन् ।
अन्यास्तु पीडग विलोपं गता इति स्यान्नन्तव्यम् ।

देवीपुराणे तु त्रिश्रेणीनां तिस्रणां वा शाखानां मुञ्जेषु दृश्यते
तथाहि तत्र सप्तमोऽध्याये—

“शाखास्तु त्रिविधा भूप ! शाकला यास्कमण्डुकाः”—इति ।

तत्र शाकलास्तु स्युः पूर्वप्रदर्शितनामान एव शैशिरीयाद्याः
पञ्च, मण्डुका अपि स्युर्माण्डूकेयाद्याः कतिचिदस्माभिरज्ञातसर्व-
नामिकाः यास्कशाखा तु स्यान्नवीना निरुक्तकथास्काद्य परभवा
अथवा यास्कगोत्रीयेन केनचित् प्रोक्ता निरुक्तकथास्कपूर्वतनैव, स्याच्च
सा अध्येष्टवाहुल्याद् बहुसङ्गराकापीति सम्प्रति सम्पूर्णतमसाच्छ्रे-
वेत्यत्र नास्माकं वाक् प्रसरति । ‘शाकलायास्कमण्डुकाः’—इति पाठे,
त्रिविधेत्यस्य यदि तिस्र इति भावार्थः स्यात्, यथा ‘एकविंश-
तिधा बाह्वृचम्’—इति (पा० म० भा० १ आ०), तर्हि शाकलेति
सम्प्रति प्रचलिताया ग्रहणं न दोषायहम्, मण्डुकेति माण्डूकेया
एव ग्रहणं भवेत् स्वीकार्यम्, अनन्यविदिता यास्कशाखैवात्राधि-
केति । एवं हि पूर्वकीर्तितसप्तनामभिरेतदनन्यविदितयास्कनाम्नः
सङ्कलनया अष्टशाखानामानि परिज्ञातानि भवन्ति ।

अस्ति चाश्वलायनीयगृह्ये तर्पणप्रकरणे— ‘जानन्ति-वाहवि-
गार्ग्य-गौतम-शाकल्य-वाभ्रव्य-माण्डव्य-माण्डुकेयाः’—इति माण्डू-
केयगणोल्लेखः । ‘कहोलं कौधीतकं पैङ्गं महापैङ्गं सुयज्ञं शाङ्गा-
यनम्’—इति च शाङ्गायनगणोल्लेखः । ‘एतरेयं महौतरेयं शाकलं
सुजातवक्त मीदवाहिं महौदवाहिं सौजामिं शौनक माश्वलायनम्’

-इति चाश्वलायनगणोल्लेखः । तदुक्तं चरणव्यूहटीकायां महि-
 दासेन— 'जगन्निवाहवीत्यारभ्य माण्डूकेया इत्यन्तो माण्डूकेय-
 गणः, × × × शाङ्खायन इत्यन्तः शाङ्खायनगणः, ऐतरेय इत्यारभ्य
 आश्वलायनान्त आश्वलायनगणः'-इति । इत्य मृग्येदस्य प्रधानत-
 स्तिस्त्र एव शाखाः पर्ववमिताः, तासां मेव स्युरनुगाखा इतराः ।
 ता एव मूलशाखाः अनुलक्ष्य देवीपुराणे "शाखानु विविधा
 भूप ! शाकलयास्तमण्डुकाः"-इत्युक्तम् (१३१९०) । तत्रापि
 यास्तस्यानि शाखेति पठितव्यम्, तच्च शाङ्खायनस्यैवैकदेशग्रहणं
 मन्तव्यम्, यास्तपाठस्तु स्याद्विपिकरपाण्डित्यमूलकः । तदेवं
 देवीपुराणे तदानीमाचलिताप्रचलितानां सर्वासां मेव ऋक्शाखानां
 नामग्रहणं सम्भन्न मित्यपि वक्तुं शक्यते ।

अथनते तु शाकला माण्डूकेया चेत्येत एव द्वे प्राचीनतम-
 शाखे ; ऐतरेयारण्यके एतयोरेव द्वयोराचार्यनाम्नीरान्त्रानदर्शनात्,
 अपि शाङ्खायनी स्यान्माण्डूकेयानुशाखा माण्डूकेयमिदंवेति । त
 एत एव द्वे अध्येतभेदात् पाठादिभेदत एकविंशतित्व मापन्ना । तत्र
 चेदानीं माण्डूकेयानां शाङ्खायन्येवैका लुप्तावशिष्टा, शाकलानां
 आश्वलायनीति । अत एवाग्निपुराणे एतयोरेव द्वयोः शाखयो-
 र्नामनिर्देशो विद्यते (२७१ अ० २ श्लो०)—

भेदः शाङ्खायनस्यैक आश्वलायनो द्वितीयः'-इति ।

अथाप्येत एव द्वे शाखे विद्येते । तत्र चाद्या शाङ्खायनी, तस्या
 ब्राह्मणारण्यकपुस्तकानि वङ्गनुपलभ्यन्ते, संहितायास्त्वेक मपि
 चम्पूषे पुस्तकं सुदुर्लभम् । अथवाद्याभिरथापि न दृष्ट मित्येव
 सुवचम् । यद्वात्र आख्यायितिकसमित्यधिकृतगवर्षीमिष्टपुस्तका-
 लये दृश्यतेऽनिर्दिष्टं खण्डितं पुस्तक मेकम्, तस्मात्प्रायः

नून मनाखलायनीयम् ; तदन्ते हृद्देवताग्रन्थवर्णितानां सञ्ज्ञा-
नादिमहानाम्ब्रान्तसूक्तानां विद्यमानत्वात् ; हृद्देवताया ह्यगाकली-
यत्वनिर्णयात् । द्वितीयाष्टकोऽपि स्यादनाखलायन्याः ; तदन्ता-
ध्याये द्वादशवर्गादनन्तर मेको वर्ग आखलायनीतोऽधिक आम्नात
इत्येव तस्यानाखलायनीत्वप्रतीतेः । उद्धृता चैतदीयैका ऋक्-
निरुक्ते (८. १. ५.) निगमत्वेनेति नास्ति च तद्वर्गस्य खेलि-
कत्व मृतः शाखान्तरीयत्व मेवोररीकर्चव्यम् । परन्त्वेतत्पुस्त-
कस्य तयोरेव द्वितीयाष्टमाष्टकयोः षोडशाना मेवाध्यायानां पुष्पि-
कासु 'महानाम्नीशाखायाम्'-इत्यादि लिखित मस्ति, परं नासी-
न्नास्ति च काचिन्महानाम्नीशाखा ; अतः किलेयमेव महानाम्ब्रान्ता
महानाम्नीति च व्यपदिष्टा शाखा, स्याच्छाङ्गायनीति सम्भाव्यते ।

अष्टविक्रतिविवृतौ पञ्चानां शाकलाना मन्थतमा यैका साङ्घेरति
ज्जायते, सैव साङ्गायनी, शाङ्गायनी वेति मन्थते चरणव्यूह-
व्याख्यानकृन्महिदासः, तथा च सम्पद्यते शाङ्गायन्या अपि
शाकलत्वम् । तदिदं नादरणीयम् ; श्रुतिविरोधात् । श्रूयते हि
कौपीतकारण्ये (१४ अ०)— "शाङ्गायनः कहोलात् कौपी-
तकेः", विद्याजन्माप्तवानिति तच्छेषः । तदेवं श्रुतिसिद्धस्य
कौपीतकिवंशस्य शाङ्गायनस्य शाकल्यशित्वं कथन्नामोपपद्येतेति
न च साङ्गायनी नाम काचिच्छाखा मन्तव्या ; तत्रैवारण्येऽसक-
च्छाङ्गायनीनामश्रुतेः । नापि महानाम्ब्रान्तायाः शाङ्गायन्याः
शैशिरीयादिशाकलशाखापाठसाम्यं सुपपद्यते ; "ऋग्वेदान्यो
द्वादशकोऽनुवाकः"-इत्याद्यनुवाकानुक्रमस्युक्तेः । एव मृष्यनुक्रम-
स्यादिभ्यशाखा अशाकलत्वं प्रतीयत एव । अत एव सरस्वपि
शाकलीयदेवतानुक्रमस्यादिग्रन्थेषु शाङ्गायन्यर्थं मेव हृद्देवतानाम-

अथोऽप्यसायीत्यस्माक मभिमत्तम् । अत एव अशाकलीयानां सञ्ज्ञानसूक्तीयानां पञ्चाना सृचा भपि देवतानिरूपण मेवं कर्तं वृहद्देवतायाम् (ऽअ० ८३श्लो०)—

“उगना वरुणश्चेन्द्रधाम्निश्च सविता सुताः ।

सञ्ज्ञानप्रथमस्यान्तु द्वितीयस्था मथाग्निनी ।

द्वितीया चोत्तमे च द्वे आग्निपोऽभिवदन्ति ताः”-इति ।

तदेतत् पञ्चमं सञ्ज्ञानसूक्तं शाकलासु शैशिरीयादिषु नाम्ना-
तम्, अत एव सायणाचार्येणापि न व्याख्यातम्, अध्यापक-
स्याक्षमूलरेणैकस्मिन्नादर्थे दृष्टं भपि खैलिक मित्युपेक्षितञ्च
(ऋ० वे० ६भा० पाठ० ३२५०) । वस्तुतो न चैतत् खैलिकम् ;
तैत्तिरीयाथर्वणयोर्ऋत्तकेनाम्नानात् (तै० सं० २. ४. ४६ ; २.
६. १०. ३ ; तै० ब्रा० ३. ५. ११. १ ; तै० आर० १. ८.
७ ; अथ० सं० ८. ४२. १ ; ३. ८. ६.), निरुक्तेऽप्येतत्पञ्चम्या
ऋची निगमत्वेन ग्रहणाच्च । तथाहि— “अथापि शंघुर्वाहस्यत्व
उच्यते, ‘तच्छंघोरावृषीमहे x x x’-इत्यपि निगमो भवति”-इति
(४. ३. ५.) । सैषा ऋक् सञ्ज्ञानसूक्तस्य पञ्चमी दृश्यते । तदेतत्
सञ्ज्ञानं नाम शाङ्खायन्या उपान्त्यं सूक्तम्, एतदनन्तरं मेव तत्रा-
न्नातं महानाम्नीसूक्तम् । अत एव शाङ्खायनसूत्रेऽस्य सूक्तस्य प्रतीक-
ग्रहणेनैव विधानं कृतम् । तथाहि— “सञ्ज्ञानं सुगनावददिति
सूक्तं उपैरन्निति (२. ६. ३.) । इत इदं भपि सम्भाव्यते— मूलर्-
दृष्टं तदादर्शपुस्तकं पुस्तकांगो या स्यात् शाङ्खायनसंहिताया इति ।

वाष्कलशाखाया मप्यस्ति सञ्ज्ञानसूक्तम्, परं तत् न पञ्च-
मम्, प्रत्युत पञ्चदशमम् ; अपि नोपान्त्यम्, प्रत्युतान्यमित्यवगन्त-
व्यम् । वाष्कला तु शाकलाना मेथान्यतमा, शाकलशाखामंहितासु

'महानाम्नीसूक्तं नाम्नात मित्यत एवैतरेयारख्यके तत् समाम्नातम् ; शाङ्खायनसंहितायास्तु महानाम्नीसूक्तान्माननैव समाप्तिरिति तत्पूर्वाङ्गांतस्य सञ्ज्ञानसूक्तस्य संहितोपान्त्यत्व मितदेव वाष्कलशाङ्खायनसंहितयोः सञ्ज्ञानसूक्तसङ्घावस्थानयोः पार्थक्य मिति ।

अथान्निपुराणोक्ता द्वितीया आश्वलायनी तु शाकलाना मन्यतमेत्युक्तं पुरस्तात् , परिचाययिष्यामथ ता मुपरिष्टादिति ॥

अथ शाकलाना माद्या शैशिरीया दशमण्डलात्मिकेत्यतो 'दाशतयी'-इति व्यपदिश्यते । तदुक्तं मनुवाकानुक्रमण्याम्—
“पञ्चाशीतिर्दाशतयेऽनुवाका दृष्टाः पुराणैर्ऋषिभिर्महात्मभिः ।
यस्मानृग्विद् वेदं चैवाप्यधीते स नाकपृष्ठं भजते ह शश्वत्”-इति

“दाशतये दशमण्डलयोगिनि वेदे । 'सङ्ख्याया अवयवे तथप् (पा० ५, २, ४२.), ततः स्वार्थे ञ्ण”-इति तद्व्याख्याने षड्गुरुशिष्यः । तदत्र मण्डलविभागे प्रतिमण्डल मनुवाकविभागो विद्यते, प्रत्यनुवाकञ्च सूक्तविभागः । तत्तदनुवाकसूक्तसङ्ख्या तत्र ३२—३६-श्लोकेषु निरूपिता । तथा चैवं सम्पद्यते—

म० १, २, ३, ४, ५, ६, ७, ८, ९, १० ।

अनु० २४-४—५—५—६—६—६—१०—७—१२=८५ ।

सु० १८१-४३-६२-४८-८७-७५-१०४-८२-११४-१८१=१०१७ ।

आयते चैतेन बालखिल्यानां सूक्तानां शैशिरीये समाम्नातं नाङ्गीकृत मिति । तानि च सूक्तानि एकादश सन्ति, तेषा मपीह परिगणने १०२८ स्युरिति स्पष्टम् ।

यद्यपि सा शैशिरीया सम्प्रति नोपलभ्यते । परं सुपलभ्यते तु सर्वा एव शौनकीयानुक्रमण्यः शैशिरीया भवत्वैव कृता इति । तथाह्यनुवाकानुक्रमण्या उपक्रमे— “ऋग्वेदे शैशिरीयायाम्”—

इति, उपसंहारे च— “तान् पारणे शाकले गैगिरीये”-इत्युक्तम् ।

सायण्येय मृग्याप्यञ्च ता मवलम्ब्यैव कृतं स्यात् ; तत्रागैगिरीयाणां वालखिल्यसूत्रानां मध्याख्यातत्वात् । अत एव ऐतरेयभाष्ये तेषां वालखिल्यानां क्वचित् खिलत्वेन, क्वचित् ग्रन्थान्तरीयत्वेन, क्वचिच्छाखान्तरीयत्वेन वर्णनं सुपपद्यते सायणस्येति । तथाहि— “खिलेषु समान्नातम्”-इति ६. ४. ८, “वालखिल्यास्ये ग्रन्थे समान्नाताः”-इति ६. ५. २, “तानि वालखिल्यनामके ग्रन्थे भ्रमन्नायन्ते”-इति ६. ४. ८, “सोऽयं प्रगाथः शाखान्तरे द्रष्टव्यः”-इति ३. २. ५ । तदिदं वालखिल्यानां खिलत्वं नूनं मसद्गतम् ; तेषां पदपाठत्रयणात् ; न हि खिलानां पदपाठः कृतः शाकल्येन ;— अधीयतेऽध्याप्यते मुद्रितो मुद्रति च वालखिल्यसूत्रानां मपि पदपाठः सर्वत्र । तदाहं चरणव्यूहसूत्रमहिदासोऽपि— ‘यस्य मन्त्रस्य पदाभावस्तस्य खैलिकत्वं सिद्धम्-इति । ग्रन्थान्तरत्व मपि न सद्गच्छते ; सर्वेषां मेव वेदानां संहितात्वेकैकैवेति कः सम्भवेत्ततोऽन्यो ग्रन्थ इति । शाखान्तरीयत्वकथनेन चाभिगम्यतेऽद्यप्रचलितेयमाश्वलायनी शाखा नैव दृष्टा सायणेन, अपि तद्देशीया मन्त्रा मेव शाखा मवलम्ब्य भाष्यं मारचितम् , तस्यां तु शाखायां वालखिल्यं नाम्नात मिति तद्व्यास्य शाखान्तरीयत्व मभ्युगन्तव्यं मेवेति ।

वालखिल्येकादशसूत्रेषु दशदशादिक्रमादशीत्युचोऽधीयन्ते यथा—
१-११सू० १०-१०-१०-१०-८-७-५-५-४-३-७=८० ऋचः ।

तदाहं सर्वानुक्रमणाम्— “अभि प्र दश प्रस्तुखं प्रागाथं तत्, प्र सुश्रुतं पुष्टिगुः, यथा मनौशुष्टिगुः, यथा मनावायुः, उपमं खाष्टौ मेध्यः, एतत्ते मातरिखा नी विश्व इति त्रैश्वदेवः प्रगाथः, भूरीत् पञ्च कशः प्रस्तुखस्य दानसृतिर्गायत्रं तृतीयापञ्चम्यावतु-

दुभौ, प्रति ते ष्टपधोऽन्याग्निसौरी पङ्क्तिः, युवं देवा चतुष्कं मध्य
धाखिनं त्वेदुभम्, ०—०, इमानि वां सप्त सुपर्ण ऐन्द्रावरुणं जाग-
तम्”-इति ४४. ४०—५६ । सर्वानुक्रमणीकारकात्यायनेनैव मुक्त-
त्वाच्चास्य वालखिल्यकाण्डस्य खैलिकत्वं विध्वस्तम् ; न हि कस्य
चिदपि खिलस्य ऋष्याद्यनुक्रमणं कृतं तेन, किञ्च पञ्चमाष्टकीय-
चतुर्थाध्यायीयत्वेनैव तत्र ग्रहणादस्याश्वलायनशाखीयत्वं व्यक्तम्,
व्यक्तञ्च तदनुक्रमणिकाया अप्याश्वलायनशाखीयत्व मिति ।

ऐतरेयब्राह्मणे त्वेषा मिकादशसूक्तानां प्रथमतोऽष्टाना मिव वाल-
खिल्यनाम्ना विधान मास्त्रातम्, अन्यस्य तु सौपर्ण मिति (६. ४.
८, ९.) । इत्य मपि ज्ञायते, तासां वालखिल्यर्षी सायणीकं खिलत्वं
नून मवास्तवम् ; नापि अन्यान्तरतादरणीया, न हि अन्यान्तरीयर्षी
प्रतीकेन नाममात्रेण वा ग्रहणं युज्यतेऽत्रैतरेयके ; शाखान्तरीयत्वं
च वक्तुं नात्र शक्यते, सति हि तस्मिन् प्रपञ्चीव विधानं क्रियेतैत-
रेयेणेति । तथाप्यस्य शाखान्तरीयत्वेनोपन्यासादृग्भाष्यस्यैवास्य
शाखान्तरीयत्वं प्रतिपन्नम् ; न ह्याश्वलायन्यां वालखिल्यस्याध्ययनं
पश्यतोऽपि तद्भाष्यकारस्योक्तैरुपप्रलापवचनानि सम्भाव्यन्ते ।

एव मपि सायणाचार्येणावलम्बिता शैशिरीया, अन्या वा
काचिच्छाकलशाखा स्यादाश्वलायन्यनुरूपैव प्रायः सर्वत इत्यत्र च
न भवति संशयः ; नान्यथाच सायणीयभाष्ये सर्वानुक्रमणीवचनानि
यथायथं सङ्गच्छेयुरिति ।

अथ द्वितीया, बाष्कला । एतस्या अपि परिचयः शौनकीया-
नुक्रमण्यादिभ्योऽवगम्यते चैवम्— “उप प्र यन्तो (१. ७४.)”-
“नासत्याम् (१. ११६.)”- “अग्निं हीतारम् (१. १२०.)”-
“इमं स्तोमम् (१. ८४.)”- “वेदिपदे (१. १४०.)”-इत्येष

क्रमो वाष्कलस्य प्रथममण्डले निर्दिष्टः । एव मपरण्डलेष्वपि बोध्यम् । तद्यथा— “खादोरभच्चि (८. ४२.)”—इतिसूक्तानन्तरम् “अभि प्र वः सुराधसम् (८. ४६.)”—“प्रसुश्रुतम् (८. ५०.)”—इति सूक्तद्वय मास्त्राय “अग्नि आ याश्चग्निभिः (८. ६०.)”—इत्याम्नातम् । एवं “गौद्वयति”—इत्यनुयाको दशसूक्तात्मकः शैशिरीयायाम्, पञ्चदशसूक्तात्मको वाष्कलायाम् । तथाच “गौद्वयति”—इतिसूक्तादनन्तरं “यथा मनी सांवरणी (८. ५०.)”, “यथा मनी पिवस्वति (८. ५२.)”, “उपमन्त्वा (८. ५३.)”, “एतत्त इन्द्र (८. ५३. ८.)”, “भूरीदिन्द्रस्य (८. ५४.)”—इति पञ्चसूक्ताभ्याम्नाय “आ त्वा गिरो रथीरिव (८. ६५. १.)”—इत्याम्नातम् । एव मन्ते च मण्डले— “मंसमित् (१०. १६१.)”—इतिसूक्तादनन्तरम् “सञ्ज्ञान सुशनावदत्”—इत्यादि, “तच्छंयोराष्टणीमहे”—इत्यन्तं चतुर्वर्गात्मकं पञ्चदशर्चं मेकसूक्तं अधिकं वाष्कलायाम् । तदेवं “समानी वः (१. १६१. ४.)”—इति शैशिरीयाया अन्तिमा ऋक्, “तच्छंयो”—इति तु वाष्कलाया इति भेदः ।

तास्वेताः सञ्ज्ञानसूक्तीयाः पञ्चदशर्चः—

“सञ्ज्ञान सुशना वदत् सञ्ज्ञानं वरुणो वदत् ।

सञ्ज्ञान मिन्द्रश्चाग्निश्च सञ्ज्ञानं सविता वदत् ॥ १ ॥

सञ्ज्ञानं नः स्वेभ्यः सञ्ज्ञान मरणेभ्यः ।

सञ्ज्ञान मग्निना युव मिहास्त्रासु नियच्छतम् ॥ २ ॥

यत् कक्षीवान् संवननः पुत्रो अङ्गिरसां भवेत् ।

तेन नोऽद्य विश्वे देवाः सम्प्रियांस मजीजनन् ॥ ३ ॥

सं वो मनांसि जानतां समाकृतिर्मनागसि ।

असौ यो विमना जनस्त्वं समावर्त्तयामसि ॥ ४ ॥ १६१ः ॥

नैर्हस्तिं सेनादरणं परिवर्त्तं तु यदविः ।

तेनामित्राणां बाहून् हविषा शोधयामसि ॥ ५ ॥

परिवर्त्तान्येषा मिन्द्रः पूषा च संश्रुतः ।

तेषां वो अग्निदग्धानामग्निमूढानामिन्द्रोऽहन्तु वरं वरम् ॥ ६ ॥

एषु नल्यष्टपाजिनं हरिणस्य धियं यथा ।

पर ममित्र मैष त्वर्वाची गौरुपेजतु ॥ ७ ॥ २ वर्गः ॥

प्राध्वराणाम्पते वसो होतर्वरेण्य क्रतो ।

सुभ्यं गायत्र मृच्यते गोकामो अन्नकामः प्रजाकाम उत कश्यपः ॥ ८ ॥

भूतं भविष्यत् प्रस्तौति महं ब्रह्मैक मचरम् बहु ब्रह्मैक मचरम् ॥ ९ ॥

यदचरं भूतक्रमतो विश्वे देवा उपासते ।

महर्षिं मस्य गोप्तारं जमदग्निं मञ्जुर्वत ॥ १० ॥

जमदग्निराप्यायते छन्दोभिश्चतुर्त्तरैः ॥ ११ ॥

राज्ञः सोमस्य भवेण ब्रह्मणा वीर्यावता ।

शिवा नः प्रदिगो दिशः सत्वा नः प्रदिगो दिशः ॥ १२ ॥ ३ वर्गः ॥

अदो यत्तेजो ददृशे शुक्रं ज्योतिः परो गुहा ।

तदृषिः कश्यपः स्तोति सत्त्वं ब्रह्म चराचरं ध्रुवं ब्रह्म चराचरम् ॥ १३ ॥

त्रायुषं जमदग्नेः कश्यपस्य त्रायुषं सगस्त्यस्य त्रायुषम् ।

यद्देवानां त्रायुषं तन्मे असु त्रायुषम् ॥ १४ ॥

तच्छंघोराष्टणीमहे गातुं यज्ञाय गातुं यज्ञपतये ।

दैवीः स्वस्तिरसु नः स्वस्तिर्मानुषेभ्यः ॥ १५ ॥ ४ वर्गः ॥”-इति ।

अथ तृतीया साक्षा, चतुर्थी वाक्या । त एते सम्प्रति न काप्यु-
पलभ्येते, अतएवैतयोः कोऽपि संवादोऽस्माभिर्न ज्ञायत इत्येव
सत्यम् । अथवा विश्वभागवतपुराणयोर्योक्ता मौद्गलीति, भैव स्यात्
साक्षेति ; तयोः पुराणयोः ‘साक्षा’-इत्यस्य स्थाने ‘मौद्गली’-इत्यस्य

पाठप्रतीतिः सभाव्यते साङ्ग्याचार्यस्य मुद्रल इति गोत्रनामिति । अध्यापकस्याचमूलरेण च ऋग्वेदस्य तृतीयभागभूमिकायाम् (१३) पृष्ठे अलेखि एतत्—“फिट्स् एड्वाड् इल् महोदयः काशीतोऽलिखद्विदम् (१५-१-५५.)— ‘सायणाचार्यकृतभाष्यस्य मूलमादर्शपुस्तकं यदासीद् लण्डनस्येण्डियापुस्तकालये मुद्रतभाष्यं नाम, तत् प्रथमाद्यास्तयोऽष्टकाद्यसुर्याष्टकस्याख्याध्यायाद्य त्रयः सन्ति, सन्ति चान्यानि कतिचित् पत्राणि प्रथमसप्तमाष्टकयोः । तदीय-प्रथमाष्टकस्य यावानंशः पाठयोग्यः, तावन्त मेव यथालिपि भवन्तं दर्शयामि । लिखितं चेत् पुस्तकं १४७ × संवत्समायाम्—इति”—इति । तदेतत् पुस्तकं मौद्गल्याः शाखाया एव सायण-भाष्यमिति सुव्यक्तम् ; परं नास्ति सायणस्य मुद्रितभाष्यादन्यद् भाष्यमिति शाकलानां पञ्चशाखानां मौद्गली मेवावलम्ब्य तेनाकारौदं भाष्यमिति सम्पद्यते सुतराम् । तथा चेष्वा मौद्गली दश-तयीत्यपि स्वीकार्यम् ; सायणीयभाष्ये वालखिल्यमन्त्राणां व्याख्यानादर्शनात्, अष्टतव्यां हि वालखिल्याना मवश्यम्भावित्वं स्यादित्युक्तम् ।’ सेयं मौद्गली शाखा सायणाचार्यसमये सायणाचार्यदेशे आसीत् सुप्रचलितेत्येना मेवावलम्ब्य तेनेतत् भाष्यं कृतमिति चोपपद्यते । अथ च स्यात् तद्देशे मौद्गल्या एव शाखाया विद्यमानतेति च नासम्भवम् । अपि नामं शाकलानां पञ्चानामेव प्रायो ग्रन्थपरिच्छेदसाम्यात्, क्रम-पाठादौ चाल्पतारतम्यात्, सर्वपुस्तकपुष्पिकासु नामोक्तेष्वदर्शनाच्चैवं नामविभ्रमोऽनिवार्य एवेति मौद्गल्या आश्वलायनीत्वेन आश्वलायन्याथ मौद्गलीत्वेन ग्रहणं सुसभाव्यमेवेति ।

अथ शाकलानां पञ्चमी, आश्वलायनी नाम । इयमेवाश्वलायनी

शाखा शाकलानां पञ्चानां लुप्तावशिष्टा, अद्यापि सर्वत्राध्ययना-
ध्यापनेः सुप्रचलिता विद्यते । प्रवाद एवात्र प्रथमं प्रमाणम् ; सर्व-
त्रैव हि दाक्षिणात्यादिष्वेवा आश्वलायनीत्येव प्रीद्यते । प्रदर्शिता-
न्निपुराणवचने शाकलाना मस्या एवैकस्या ग्रहण मत्र द्वितीयं
मानम् ; न हि तदानीं मप्यासीत् काचिदन्या शाकलेति । गौड-
राज-लक्ष्मणसेन-प्रदत्तेष्वनधिककालिकेषु ताम्रफलकेषु च “आश्व-
लायनशाखाध्यायिने”—इत्युत्कीर्णं दृश्यते इतीह तृतीयं प्रमाणम् ।
स्कन्दपुराणान्तर्गतश्रीमालखण्डनामग्रन्थस्य सप्ततितमोऽध्याये ऋग्-
वेदस्यैव मेधैकाश्वलायनी शाखा बहुवार मुपन्यस्ता दृश्यते ।
तद्यथा— “अत्र आश्वलायनी शाखा ऋग्वेदस्य, यजुर्वेदस्य माध्य-
न्दिनी, सामवेदस्य कौथुमी, अथर्ववेदस्य स्वान्तरायणीति ; ऋग्-
वेदस्याश्वलायनसूत्रम्, यजुर्वेदस्य कात्यायनम्, सामवेदस्य लात्या-
यनम्, अथर्ववेदस्यार्थकञ्चेति”—इति । तदित्यं गुर्जरीयश्रीमाल-
प्रदेशे बहुदिनत एव ऋग्वेदस्यैवाश्वलायनी शाखैवैकास्ति प्रच-
लितेत्यपि मानं भवेदिह चतुर्थम् । तस्मादेतर्हि सर्वत्राधीयमाना,
मुद्रिता चैयं शाखा नून माश्वलायनीत्येव मन्तव्यम् ।

सैय माश्वलायनी तत्त्वतोऽष्टतय्येव ; सर्वेष्वेवैतत्पुस्तकेषु अष्ट-
काध्यायवर्गनामत्रिविधपरिच्छेदानां प्राधान्यदर्शनात् । एतदीयदेव-
तर्हिच्छन्दोनिर्णयाय कात्यायनेन या “सर्वानुक्रमणी” प्रणीता,
तत्रापि अष्टकाध्यायवर्गविभागानुसृता विभागा एव दृश्यन्ते । अत
एवेह पठ्याष्टकीय-चतुर्थाध्यायस्य चतुर्द्दशाष्टादशवर्गात्मकं वाल-
खिल्यं श्रूयते ; न हि दागतस्यां वालखिल्यर्वा मक्षिताभ्युपगम्यते
सायणाचार्येणेति तु प्रतिपादितं पुरस्तादेव (१३६ पृ०) । एव
मपि शाकलाद्यशाखायाः शैशिरीयाया दगतथीत्वप्रतीतेः , एत-

तूर्ध्वतनायाः शाकल्यसंहितायाश्च ऐतरेयेण यास्कादिना च दशतयी-
त्वेन ग्रहणात्, शौनकीज्ञानुवाकानुक्रमस्थादौ च दशतयीत्वस्या-
दरातिग्रहदर्शनात्, सर्ववेदभाष्यकारेण सायणाचार्येण च दशतयी
मेव साङ्ख्यापरपर्यायां मौद्गली मन्यां वा काञ्चिद् शाकलशाखा
मनुसृत्य ऋक्संहिताया भाष्यं कृत मिति दशतय्यष्टतय्यीः
सञ्चलनाच्च दशतयित्वानुकूला मण्डलानुवाकसूक्तेतित्विविधपरि-
च्छेदा अपीह लेखकादिभिः सूचिता यथायथं सर्वतैवेति ॥

अथ पञ्चस्रैव शाकलशाखासु अध्यायादिपरिगणनत्वेकविध
मेव मन्यते प्रायः । अत एवैव माह अनुवाकानुक्रमणीकारः—

“अध्यायानां चतुष्पठिर्मण्डलानि दशैव तु ।

वर्गाणान्तु सहस्रे द्वे सञ्जाति च पञ्चस्रैः ।

सहस्र मेतद्वक्तानां निश्चितं खैलिकेर्विना ।

दश मत्त च पञ्चस्रैः (सङ्घातं वै पदक्रमम्) ।”—इति ।

तदेतत् सर्वं बालखिल्वर्जनेनात्र गणनातोऽप्युपपद्यते । ऋक्-
सङ्ख्यायासु शाखापार्यङ्गात् पार्यङ्गं स्त्रीकार्यं मेव, पर मस्या
मेकस्या भाङ्गलायन्या मपि मतवैभिन्न मुपलभ्यते यथा—

अनुवाकानुक्रमण्याम् १०५८० ऋचां स्त्रीकारः, तदुक्तम्—

“ऋचां दशसहस्राणि ऋचां पञ्चशतानि च ।

ऋचा मशीतिः पादस्य पारणं सम्प्रकीर्तितम्”—इति ।

ऊन्दसङ्ख्यायान्तु १०४०२ ऋचां स्त्रीकारः, तदुक्तम्—

“एवं दशसहस्राणि शतानान्तु चतुष्टयम् ।

ऋचां द्वाधिक भाष्यात् ऋषिभिस्तत्त्वदर्शिभिः”—इति ।

मुद्रितसर्वानुक्रमण्या भूमिकायां १०४४२ ऋचां स्त्रीकारः ।

अनुक्रमणीधिवरणकृत्तजगयाथिन तृकद्वया १०४५२ स्त्रीकता ।

स्वामिदयानन्दमरचत्वाचाख्येण तु “दगमइस्त्राणि पञ्चगतानि एकोनत्रयस्य (१०५८८) षट्चोऽत्राग्याताः”—इति निर्धारितम् ।

अप्रत्यरिगणनयात्वाग्नायनमंदितायाम् १०५२२ षट्चो दृश्यन्ते । एष गृह्णन्महात्मा मतपार्थिवो निदानानि त्वेष मयगम्यन्तीऽस्माभिः—पशुशक्रानुक्रमणी गूढं गौगिरीय गाथायाः ! नास्ति च तत्र यान-गिष्याना मृचा माग्यानम्, ततस्तत्र यानगिष्यभिः मपादाः १०५८० षट्चः परिगणिताः । अप्रत्यरिगणनया त्वयं यान-गिष्यमहिताः १०५५२ षट्चः सन्ति, यानगिष्याना मृचां महदा तु ८० ; तथा चात्र आग्नायनमंदितायां यानगिष्यातिरिक्ताना मृचां महदा १०४४२ सम्पन्ना । तदित्यं गौगिरीयाया मित आग्नायनीतोऽधिकाः १३८ षट्चोऽधीता इत्येव निधीयते ।

छन्दस्योक्षितोक्तमर्षमद्वन्द्वनमद्वया तु स्योक्तप्रतिच्छन्दस्यद्वया-तोऽपि विरुद्धेव प्रतीयते । तद्वया तत्र चोक्तं श्लोकेः— गायत्रः २४५१, उष्विष्टः ३४१, अनुष्टुभः ८५५, हृदयः १८१, पङ्क्तयः ३१२, त्रिष्टुभः ४२५३, जगत्स्यः १३४८, अतिजगत्स्यः १०, गकृत्यः ८, अतिगकृत्यः ८, अष्टयः ६, अत्यष्टयः ८४, धृत्यो २, अतिधृतिः १, द्विपदाः १०, एकपदाः ६, वार्हतमगाथाः १८४, ककुप्प्रगाथाः ५५, महावार्हतमगाथाः १ । तदेवं तदुक्तप्रतिच्छन्दस्यद्वयानां महत्तनया १०१४२ षट्चः स्युः, पूर्वप्रदर्शिततच्छ्लोकतस्तु गम्यन्ते १०४०२ । तदत्र प्रायः सर्वत्रैव महत्तनाभ्रमोऽस्माभिर्षन्यदृष्ट्या प्रमाणित एव ।

सुद्वितसर्षानुक्रमणीभूमिकायां यत् १०४४२ इति निश्चितम्, तद्वया यानगिष्यतिरिक्तानाः आग्नायनया इति तु सुव्यक्तम् ।

जगत्सायपण्डितोक्ता षट्चद्वया तु नित्यद्विपदाहर्षादिभेदकता । चरणव्यूहटीकाङ्गमहिदादसम्पत्ता च मेव । तथाचोक्तं तेन—

“वालखिल्यसंहिता सर्वानुक्रमणीमन्वरूपकङ्कया उच्यते,— द्विप-
 चाशदधिकपञ्चशतदशसहस्राणीति (१०५५२) । एतत्सङ्ख्या नित्य-
 द्विपदानैमित्तिकद्विपदासहितोक्ता । इवनाध्ययनाभ्यां समाना सा
 नित्यद्विपदा, ०—०, इवनाध्ययने विपरीता सा नैमित्तिकद्विपदा”-
 इत्यादि । नित्यद्विपदादिनिर्णयस्तु उपलेखप्रत्यालोचनतः सम्पाद्यः ।
 उपलेखापि नैवाश्वलायन्याः सम्भाष्यते ; तत्र नित्यैकपदाः पञ्चे-
 त्याद्याश्वलायनीविरुद्धपरिगणनादर्शनात् ; गण्यन्ते ह्यत्राश्वलायन्या
 मेकपदाः षडिति । एव मर्दन्नादिष्वपि द्रष्टव्यम् ।

स्वाम्युक्तपरिगणनेऽपि सङ्कलनश्चम एव प्रतीयते ।

तत्त्वतस्त्रिंशद्वाश्वलायन्यां शाखाया माश्वलायनसंहितायां वा
 षष्टादशवर्गेषु अशीतिर्वालखिल्यर्चः सन्ति, तद्वालखिल्यसंहिताः
 १०५२२ ऋचः श्रूयन्त इति त्वष्माभिः सुनिश्चित मिति ॥

अथासां शाखानां कतमा भवत्वम्बेद मैतरेयकं प्रोक्त मिति
 विचारस्थैतर्हि प्रकृतोऽवसरः समुपस्थितः । दृश्यते हि ब्राह्मण-
 यन्येषां शैली,— यां शाखा भवत्वम्बान्नायते यद् ब्राह्मणम्,
 तत्संहितायां ये मन्वा आन्नाताः, तेषां प्रतीकग्रहणमात्रेण नाम-
 ग्रहणमात्रेण वा विधानम् ; ये मन्वा विधातव्या अप्यन्यशास्त्रीया
 इति तत्संहितायां न दृश्यन्ते, तेषान्तु प्रपञ्च विधान मिति । तत्र
 प्रतीकमात्रेण यथा— “त्व भन्ने सप्रया अस्मि, सोम यास्ते भयो-
 भुव इत्याज्यभागयोः पुरोऽनुवाक्ये”—इति ऐ० ब्रा० १. १. ४ ।
 आन्नातो चेतो मन्वावाश्वलायन्या मस्याम् ५. १३. ४. पुनः १.
 ८१. ८ । नास्म्यग्रहणमात्रेण यथा— “सुकीर्त्तिं ग्रंसति”—इति,
 पुनमादुत्तरव, “हृपाकपिं ग्रंसति”—इति च ऐ० ब्रा० ६. ५. ३ ।
 सुकीर्त्तिनाम मन्वर्थं सूक्तम्, हृपाकपिनाम तयोदगर्धं सूक्तं सिंहा-

श्वलायन्याम् १०. १३१ ; १०. ८६ । अनाम्नातायाः प्रपञ्च विधानं यथा— “यन्मादृ भीषा निषीदसि ततो नो अभयं कृधि । पशून् नः सर्वान् गोपाय नमो रुद्राय मीळ्ढुप इति ता मुत्यापयेत्”—इति ऐ० ब्रा० ५. ५. २ । न ह्योपा ऋगिहाश्वलायन्या माम्नाताः ।

तदेव मिद मैतरेयक मैतदाश्वलायन्या ब्राह्मण मिति वक्तुं युज्येत, यदि नामैतद्व्यतिक्रमोऽप्यत्र न प्रतीयेत ! प्रतीयते त्वेतद्व्यतिक्रमोऽपि । तद्यथेहानाम्नाताना मपि मन्वाणां प्रतीकग्रहणमात्रेण विधानम्— “अग्निर्मुखं प्रथमो देवतानाम्, अग्निश्च विश्वो तप उत्तमं मह इत्याग्नायैष्णवस्य हविषो यान्व्यानुवाक्ये भवतः”—इति ऐ० ब्रा० १. १. ४, तथा “सावीर्हि देव प्रथमाय पितृ इति सावित्री मन्वाह”—इति १. ५. ४ । नैते मन्वा इहाश्वलायन्या माम्नाताः ; तद्यदेतस्या आश्वलायन्या एतद् ब्राह्मणं स्यात्, तद्धोपां मन्वाणां नूनं प्रपञ्च विधानं दृश्येत । एव मिहानाम्नाताना मपि मन्वाणां नामग्रहणमात्रेण विधान मस्ति यथा— “तिस्रः सामिधेनीरनूच्य तिस्रो देवता यजन्ति”—इति ऐ० ब्रा० ३. ५. १ । ता एतास्तिस्रः सामिधेन्य ऋचोऽत्राश्वलायन्यां न दृश्यन्ते । तथात्राश्वलायन्या माम्नाताना मपि प्रपञ्च विधानं कृत मैतरेयेण । तद्यथा— “इन्द्राग्नी आगतं सुतं, गीर्भिर्नभो वरेष्वम्, अस्य पातं धिवेपितेत्वैन्द्राग्ने मध्वर्धुर्ग्रहं गृह्णाति”—इति ऐ० ब्रा० ७. २. ७ । आम्नातेवैषा आश्वलायन्याम् ३. १२. १ ।

अस्ति च ऋक्परिशिष्टो नामैको ग्रन्थः । तदीयर्हं मन्वा अपि केचनेह ब्राह्मणे नामग्रहणमात्रेण विहिताः श्रूयन्ते । तद्यथा— “प्रवह्निकाः गंसति”, “आजिघ्रासेन्याः गंसति”, “अतिवाद् गंसति”—इति च ऐ० ब्रा० ६. ५. ७ । परिशिष्टग्रन्थीयश्रुतमन्त्रेभ्यो-

ऽप्यधिकमन्त्राणां विधानञ्चेह श्रूयते यथा— “आहनस्याः शंसति
०—० ता दग् शंसति”—इति ६. ५. १० । ऋक्परिशिष्टे खल्वा-
हनस्थानामर्चोऽटावेव श्रूयन्ते, इह तु दशानां विधान मन्त्रातम् ।

तस्मादेतद् ब्राह्मणं नाश्वलायन्याः सम्भाव्यते, सम्भाव्यते तु
यस्यां शाखायां प्रतीकतो नामतो वा एतद्ब्राह्मणविहितानां सर्वासा
नेवर्चा मस्ति विद्यमानता, नास्ति चेह पठितानाम्, अपि वैह
विहिता ऋक्परिशिष्टग्रन्थीयाश्चर्चो यथावत् सभाम्नाताः, तस्याः
शाखाया एवेदं स्यादिति । तथाविधा कतमेति मन्त्रस्योत्तरं तु विलुप्त-
पूर्वशाखाकालिकाना मद्यतनाना मन्त्राकं नैव सुकरम्, तथाप्यत्र
यावच्छब्दं प्रयत्निते गम्यते,— शाकल्यशिष्येण शाकलाचार्येण वा
संहिताधीताभ्यापिता च, या मधीत्यैव शिशिरादयः शाखाकतो-
ऽभवन्, शिशिरवाक्शलासाङ्गवाक्शाश्वलायनाधीता, अप्यद्यप्रच-
लितशाकलाश्वलायनशाखातः पूर्वतना, सैव शाखा स्यादस्यैतरंय-
द्ब्राह्मणस्यावलम्बन मिति । अत एवैतरेयारख्यकभाष्ये “त्रयं त्वेव न
एतत् प्रोक्तम्”—इत्येतस्य व्याख्यान मेव सुक्तं सायणाचार्येण — “नः
अस्मान् (मन्त्रिदासादिकान्) शिष्यान् प्रति शाकल्येन प्राण
जपरूप मित्यादि त्रय मेव प्रोक्तम्, न तु मांस मित्यादिकं चतु-
र्थम्”—इति (१. २. २.) । इत्य मस्य ब्राह्मणस्य शैशिरीयादिभ्यः
पञ्चभ्यः प्राक्तनत्वेऽपि सर्वशाकलशाखोपयोगित्व मप्यव्याहृतम् ;
सर्वासा मेव तासां मिथः किञ्चिद्भेदवत्त्वेऽपि तत्त्वतोऽभिन्नसंहिता-
कत्वात् । तस्मात् शैशिरीयाशाश्वलायन्यन्तानां पञ्चाना मेव
शाखाना मिद् मेकं ब्राह्मण्य मैतरेकं नामेति च सिद्धम् ॥

(७)

अथेदानो विचार्य मस्ति कोऽस्य विषय इति । यन्न एवास्य विषय इति ब्रूमः ; प्रायः सर्वेषां मेव ब्राह्मणग्रन्थानां तत्रैव प्रवृत्तेः । यज्ञस्वरूपत्वेवं निरूपितं भगवता कात्यायनेन— “यज्ञं व्याख्यास्यामः । द्रव्यं देवता त्यागः”—इति (त्रौ० सू० १. २. १, २.) । यज्ञस्वरूपं कथयिष्याम इति प्रथमसूत्रार्थः । ‘द्रव्यं’ पुरोडाश-चरु-सान्याय्य-पशु-सोमादिकम्, ‘देवता’ अग्निविष्णुसोमेन्द्रादिकाः, देवता मुद्दिश्य पुरोडाशादिद्रव्यस्य यः ‘त्यागः’ उत्सर्गः, स यज्ञः । तत्र “तद्धितेन चतुर्थ्या वा मन्त्रवर्णेन चेष्यते । देवतासङ्गतिस्तत्र दुर्बलन्तु परम्परम्”—इत्याहुर्थाञ्जिकाः । तद्धितेन देवतासङ्गतिर्यथेह— “अष्टाकपाल आग्नेयः, त्रिकपालो वैष्णवः”—इति १. १. १ । चतुर्थ्या देवतासङ्गतिर्यथेह— “अग्नेये प्रणीयमानाय”—इत्यादि १. ५. २, “सोमाय क्रीताय प्रोक्ष्यमाणाय”—इत्यादि च १. ३. २ । मन्त्रवर्णेन देवतासङ्गतिर्यथेह प्रयाजयागेषु (१. ३. ६.) । तदत्र द्रव्याणि प्रसिद्धानि, मन्त्रलक्षणानि निरुक्तालोचने प्रदर्शितानि, देवतास्वरूपाणि त्विहैवानुपदं यथा मति बोधयिष्यामः ॥

अथ यागलक्षणभेदादीनप्यत्र किञ्चित् सूचयामः । स एव यागः प्रचेपाधिको होम उच्यते । “द्वितीयं सद्दक्षिणतस्य यज्ञो प्रचेपो होमः”—इति हि तल्लक्षणं साम्प्रदायिकम् । आह चात्र कात्यायनः— “यजति जुहोतीनां को विग्रेपः ? तिष्ठहोमा यपट्-कारप्रदाना याज्यापुरोऽनुयाक्यावन्तो यजतयः, उपविष्टहोमाः स्वाहा-कारप्रदाना जुहोतयः”—इति (१. २. ५, ६, ७.) । तदेवं यागस्य द्वैविध्यम् । द्विविध मपि चैतद् यागकर्म प्रधानाङ्गभेदात् पुनर्द्वि-

विधम् । तद्यथा— ये च यागा यदान्मेयोऽष्टाकपाल इत्यादिवाक्यैः
 दर्शपूर्णमाससंयोगिनोत्पन्नाः, ते दर्शपूर्णमासयद्वाच्याः । तेषां मेव
 “दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत”—इति फलसाधनत्वेन विधा-
 नात् प्रधानत्वम्, तत्प्रकरणपठित मितरत् सर्वं भग्न्यन्वाधानादि
 ब्राह्मणतर्पणान्तं तदङ्गजातम् ; फलश्रुतिशून्याः प्रयाजादियागाः
 पूर्वाधारादिहोमाश्च तत्प्रकरणपठितास्तदुपकारका इति तदङ्ग-
 भाजना एव । तदुक्तं मापस्तम्बविधिना यज्ञपरिभाषायाम्— “आग्नेयो-
 ऽष्टाकपालोऽग्नीषोमीय एकादशकपाल उपांशुश्रागश्च पौर्णमास्यां
 प्रधानानि, तदङ्गं मितरे होमाः”—इति (७७, ७८ सू०) । ‘सहाङ्गं
 प्रधानम्’—इति (८६ सू०) च तत्रैव प्रधानलक्षणम् ।

ते यागाः पुनस्त्रिविधाः ; इष्टि-होत्र-सोमभेदात् । दर्शपूर्ण-
 मासादय इष्टयः, अग्न्याधेयान्निहोत्रादयो होत्राः, अग्निष्टोमा-
 त्वग्निष्टोमादयः सोमाः । ते पुनस्त्रिसप्तकाः ; हविः-पाक-सोम-
 संस्थाभेदात् । तत्र अग्न्याधेयः, अग्निहोत्रम्, दर्शः, पौर्णमासः,
 आपयणम्, चातुर्मास्यम्, पशुवन्धयेति सप्त हविःसंस्थाः । सार्य-
 होमः, प्रातर्होमः, स्थालीपाकः, नवयज्ञः, वैश्वदेवः, पित्र्ययज्ञः,
 अष्टकीति सप्त पाकसंस्थाः । अग्निष्टोमः, अत्यग्निष्टोमः, उक्थ्यः,
 षोडशी, वाजपेयः, अतिरात्रः, आमोर्योम इति सप्त सोमसंस्थाः ।
 त एव सोमयागाः पुनरेकाहाहीनसत्रभेदात् त्रिविधा भवन्ति ।
 एतद्विकृता अष्यन्ते बहवः सन्ति काम्ययागाः । तद्यथेष्टयः—
 आयुष्तामिष्टिः, पुत्रेष्टिः, पवित्रेष्टिः, वर्षकामेष्टिः, प्राजापत्येष्टिः,
 वैश्वानरेष्टिः, नवगत्येष्टिः, ऋचेष्टिः गोप्यतीष्टिः एवमादयः ।
 गोमिधाम्नमेधाद्यश्च पशुयागा अष्यन्ते, ते तु सोमान्तर्गताः ।
 मौत्सामणीयागोऽपि सोमधिकार एव ।

अस्ति चेपां यागानां प्रकृतिविकृतिभेदः । यस्मिन् यागेऽपर-
विधिनिरपेक्षायां सर्वेषां मेव कर्मणा सुपदेशः श्रुतः, स एव
प्रकृतियागः ; प्रकृतिवच्च विकृतिः कर्त्तव्या भवति । अत्रा-
हापस्तम्भः— “दर्शपूर्णमासाविष्टीनां प्रकृतिः, अग्नीषोमीयस्य
च पगोः, स सवनीयस्य, सवनीय एकादशिनानाम्, एकादशिनः
पशुगणानाम्, वैश्वदेवं वरुणप्रवास-साकमेध-शुनांसीरीयाणाम्,
वैश्वदेविक एककपाल एककपालानाम्, वैश्वदेव्यामिर्चाभिचा-
णाम्, ०—०, अग्निष्टोम एकाहानां प्रकृतिः, हादशाहो ऽहर्गणा-
नाम्, गवामयनं सांवत्सरिकाणाम्, निकायिनान्तु प्रथमः”—इति
(य० प० सू० ११६—१४४ सूत्राणि) । एषु सर्वेष्वेव सूत्रेषु
प्रकृतिरित्यनुवर्तते इति ध्येयम् ॥

देवता । सर्वेष्वेतेषु यागेष्वङ्गयागेषु च यत्र कुत्रचित् यस्य
कस्यचित् द्रव्यादेः प्रार्थनीयफलदानसामर्थ्यं आरोपयन् यां कां च
सुतिं करोति, तत्सुतिमन्त्रस्य सैव देवता, तादृशसुतिमन्त्रप्रधानः स
च यागस्तद्देवतो मन्यते । तदाह निरुक्तकारो भगवान् यास्कः—
“यत्काम ऋषिर्यस्यां देवताया मार्यपत्य मिच्छन् सुतिं प्रयुङ्क्ते, तद्दे-
वतः स मन्त्रो भवति”—इति (निरु० ७. १. १.), “यो देवः
सा देवता”—इति च (७. ४. २.) । “देवो दानादा, दीप-
नादा, द्योतनादा, द्युस्थानो भवतीति वा”—इति देवगण-
निर्वचनस्य तत्रैव । द्युशब्दयात्र भ्रमण्डलमात्रस्योपलक्षकः ; एवं हि
अन्तरिक्षस्यानां चन्द्रादीनां, सौरजगदङ्घ्रिभूतानां ध्रुवादीनाञ्च ग्रहण
मिह सिध्यति । तदेव मिन्द्रवायुादीनां मचेतनानां हृद्यादिदान-
हेतुकम्, यागावरराजादीनां चेतनानां चार्थादिदानहेतुकं देव-
त्वम् ; अन्नादिजीवानां मजीवानाञ्च यागादीनां दीप्तिहेतुकं देव-

त्वम् ; अग्निचन्द्रपर्जन्यादीनां ब्रह्मयर्वस्विनां विदुषाञ्च द्योतनहेतुर्क
 देवत्वम् ; सूर्यसूर्यकरादीनां तदुपरिस्थानां तारकादीनाञ्च द्युस्थत्व-
 निबन्धनं देवत्वम् ; यत्र त्वीश्वरे सर्व एवैते गुणा उपपद्यन्ते ;
 तस्य देवत्वस्य तु कौव कथा । तदेव मात्रह्यस्तम्बपर्यन्तानां सर्वेषां
 मेव पदार्थानां देवत्वमुपगम्यते । द्युस्थत्वे सति दानादिगुणवत्त्व-
 मिदमेकमेव देवलक्षणं स्वीकार्यं मिति मते तु सूर्येन्द्राम्बुनि-
 लेन्दुप्रभृतीनां मूलतो भमण्डलस्थाना मेव पदार्थानां मुख्यं देव-
 त्वम् , तत्तत्स्थानभक्तिसाहचर्यतस्वन्येषां भूरादिलोकानां तद्वत्त्वानां
 मण्डलोमीपध्यादीना मपीत्येव विशेषः ।

अन्यचोक्तं यास्केन— “तिस्र एव देवता इति नैरुक्ताः । अग्निः
 पृथिवीस्थानो वायुर्वेन्द्रो वात्तरिषस्थानः सूर्यो द्युस्थानः”—इति
 (७. २. १.), “तासां (तिसृणां देवतानां) भक्तिसायचर्यं व्याख्या-
 स्यामः । अथैतान्यग्निभक्तीनि—अयं लोकः ०—० ये च देवगणाः
 समाम्नाताः प्रथमे स्थाने”—इत्यादि (७. ३. १.) च । तानि च
 प्रथमे स्थाने समाम्नातानां देवानां नामानि निघण्टावाम्नातानि—
 “अश्वः शकुनिः मण्डुकाः”—इत्यादीनि (५. ३. १-३६.) षट्त्रिं-
 शत् द्रष्टव्यानि । व्याख्याताय ता देवता निरुक्ते समन्तोदाहरणम्—
 “अथ यानि पृथिव्यायतनानि सुतिं लभन्ते, तान्यतोऽनुक्रमिष्यामः ।
 तेषां मण्डलः प्रथमागामी भवति”—इत्यादिना (८. १-४३.) । एवम्
 अथैतानीन्द्रभक्तीनि अन्तरिषलोकः ०—० ये च देवगणाः समा-
 म्नाता मध्यमे स्थाने”—इत्यादि चोक्तं तत्र तदुत्तरम् (७. ३. ३.) ।
 मध्यमे स्थाने समाम्नातानां देवानां नामानि च तत्रैव निघण्टौ—
 “श्वेनः सोमः चन्द्रमाः”—इत्यादीनि षट्त्रिंशत् (५. ५. १—
 ३६.) । व्याख्याताय ता अपि देवता निरुक्ते समन्तोदाहरणम्—

“स्येनो व्याख्यातस्तस्यैषा भवति”—इत्यादिना (११. १—५०.) । एवम् “अथैतान्यादित्यभक्तीनि असी लोकः ०—० ये च देव-
गणाः समाम्नाता उत्तमे स्थाने”—इत्यादि चोक्तं तत उत्तरम्
(७. ३. ४.) । उत्तमे स्थाने समाम्नातानां देवानां नामा-
न्यपि तत्रैव निघण्टी— “अश्विनौ उपाः सूर्या”—इत्यादीनि
एकत्रिंशदाम्नातानि (५. ६. १—३१.) । व्याख्याताश्च
ता अपि देवता निरुक्ते समन्वोदाहरण मेव— “अथातो
द्युस्थाना देवतास्तासा मश्विनौ प्रथमागामिनौ भवतः”—इत्यादिना
(१२. १—४६.) । तदेवं प्रधानतो देवताभिस्त्वेऽपि स्थानभक्त्या-
दितो तद्बहुत्वं च न विरुद्धम् । तत एवेद मुक्तं तत्र तेनैव— “तासां
(तिस्रणां देवतानां) माहाभाग्यादेकैकस्या अपि बहूनि नाम-
धेयानि”—इति (७. २. १.) । भागो विभागो भक्तियैकार्याः ।
महाभागस्य भावो माहाभाग्यम् । तच्च माहाभाग्यम् एकस्थान-
भाक्तेन, एकस्मिन् मन्त्रे साहचर्यतयान्नातत्वेन, एककर्मभाक्तेन, एक-
वाच्यभाक्तेन च भवति । तस्मात्माहाभाग्यादेव देवबहुत्वं स्त्रीकार्यं
मिति तदर्थः । तदित्य माद्रघ्नस्तम्बपर्यन्तानां सर्वेषां मेव पदा-
र्थानां पारिभाषिकं देवत्व मभ्युगलैव “यत्काम ऋषिर्यस्यां देवताया
भार्यपत्य मिच्छन् मुक्तिं प्रयुङ्क्ते तद्देवतः स मन्त्रो भवति”—इत्युक्तं
(निरु० ७. १. १.) मिति फलितम् । तस्मात् वैदिकमन्त्रेषु मुक्ता
एव पदार्थाः तस्मन्नतः स्तुतिकाले एव च देयत्वेन स्तुत्या भवन्ति ;
नान्ये नाप्यन्यत्रेत्येव याज्ञिकसिद्धान्तः । अत एव ते मन्त्रमयी
देयतेत्येव स्त्रीकुर्वन्तीति च प्रवादः ।

तत्रापि प्रधानतस्तयस्त्रिंशदेव देवताः सर्वमंदितासु परिगणय्य
दर्शिताः । तद्यथा— “ये त्रिंशति त्रयम्भरो देवासो षड्विंशसदन् ।

विदन्नह द्वितासनम्”—इति ऋ० सं० ८, २८, १ । “त्रयस्त्रिंशतासुवत भूतान्यशाम्यन् प्रजापतिः परमेष्ठप्रधिपतिरासीत्”—इति वा० सं० १४, ११ । “यस्य त्रयस्त्रिंशद्देवा निधिं रचन्ति सर्वदा । निधिं त मय्य को वेद यं देवा अभिरचय”—इति अथ० सं० १०, २३, ४, २३ । ब्राह्मणेषु च प्रायः सर्वेष्वेवैव मेव ।

तथा चास्त्रिंश ब्राह्मणे देवानां त्रयस्त्रिंशत्सङ्ख्याकत्वं समस्तदान्नातम् । तद्यथा— “त्रयस्त्रिंशद्देवा अथौ वसव एकादश रुद्रा द्वादशादित्याः प्रजापतिश्च वषट्कारश्च”—इति (३, २, ११.) । एव मध्येतदतिरिक्ता अपि देवताः समान्नाताः । तद्यथेहैव प्रायणी-वेध्वारम्भे (१, २, १.)— “पथां यजति”, “अग्निं यजति”, “सोमं यजति”, “सवितारं यजति”, “उत्तमा मदितिं यजति”—इति । तदत्राग्निभिन्नाः सर्वा एव तास्त्रयस्त्रिंशद्गोऽतिरिक्ताः श्रुताः ; अथ मवितुरादित्वत्रिंशत्पत्वेन त्रयस्त्रिंशान्तःपातित्वस्त्रीकारेऽप्यन्यासां ति-स्रणां तदतिरिक्तत्वं मपरिहार्यम् । अत एव निघण्टौ दैवते काण्डे वषादिभिन्ना अपि यद्यत्रो देवता आम्नाताः । ; प्रदर्शितत्रयस्त्रिंशद्गणनन्तु सोमप-पर मित्येव । तदाहैहैवैतरेये— “त्रयस्त्रिंशद्देवाः सोमपास्तत्रयस्त्रिंशदसोमपाः । अथौ वसवः, एकादश रुद्राः, द्वादशादित्याः, प्रजापतिश्च वषट्कारश्च ; एते देवाः सोमपाः । एकादश प्रयाजाः, एकादशानुयाजाः, एकादशोपयाजाः ; एतेऽसोमपाः पशुभाजनाः । सोमेन सोमपान् प्रीणाति, पशुनाऽसोमपान्”—इति २, २, ८ । एवं शतपथादिवपि द्रष्टव्यम् ।

तदत्र पूर्वं सोमपानां त्रयस्त्रिंशत्सङ्ख्यानां देवानां परिचयाय किञ्चिद् यत्तामहे ।— ‘वसवः’—इति पदं निघण्टौ रग्निनामसु पठितम् (१, ५, १०.), पुनः श्रुत्यानदेवनामसु च (५, ६, २८.) ।

निरुक्तकारो भगवान् ग्रास्तस्त्वस्य वसुशब्दस्य निर्वचनादिक मेव
 भूकरोत्— “वसवः । यद् विवसते सर्वम् । अग्निर्धसुभिर्वासव इति
 समाख्या ; तस्मात् पृथिवीस्थानाः”—इत्यादि , “इन्द्रो वसुभिर्वा-
 सव इति समाख्या ; तस्मान्मध्यमस्थानाः”—इत्यादि , “वसवः =
 आदित्यरश्मयः , विवासनात् ; तस्माद् द्युस्थानाः”—इत्यादि च
 (१२. ४. ७, ८, ९.) । तदेवं निरुक्तमते पार्थिवाग्निशिखाः,
 वैद्युताग्निप्रभाः , उत्तमाग्निरश्मयथेति तमीविवासनहेतवस्ति-
 स्थानास्त्रिविधा वसवो निर्णीताः ; तत्रतत्र तत्तन्निगममन्त्रान्त्रान-
 प्रदर्शनादिभ्यः । तदेतत् सर्वं तत्तन्निरुक्तग्रन्थत एवावगन्तव्यम् ।
 शतपथश्रुतितोऽपि वसूनां विस्थानत्वादिक मेवावगम्यते, परं तत्त्व-
 न्यविधम् । तथाहि— “कतमे वसव इति । अग्निश्च पृथिवी च,
 वायुघान्तरिक्षञ्च, आदित्यश्च द्यौश्च, चन्द्रमाश्च नक्षत्राणि चेते वसवः;
 एतेषु हीदं सर्वं वसुहित मेते हीदं सर्वं वासयन्ते ; तद्यदिदं सर्वं
 वासयन्ते तस्माद् वसव इति”—इति (१४. ५. ७. ४.) । एवं हि
 तेषां तत्त्वतश्चिस्थानत्वेऽपि “स गायत्री मेवाग्नये वसुभ्यः प्रातस्सवने-
 ऽभजत्”—इत्यादिश्रुतिषु (ऐ० ब्रा० ३. २. २.) वसूनां गायत्री-
 च्छन्दोभागित्वकल्पनात् , अग्निना सहास्त्रानात् , प्रातस्सवनदेश-
 त्वेनोपन्यासाच्च पृथ्वीस्थान मेव प्रधानम् । तैत्तिरीयारण्यके तु
 वसूनां पार्थिवाग्निस्वरूपत्वं स्फुटं मान्नातम् (१. ९. १.)—

“अग्निश्च जातवेदाश्च सङ्घीजा अजिराः प्रभुः ।

वैश्वानरो नर्यपाश्च पंक्तिराधाय सप्तमः ।

विसर्प्यंवाटमोऽग्नीना मेतेऽष्टौ वसवः क्षितौ”—इति ।

एवमपि “अप्येते उत्तरे (मध्यमोत्तमे) ज्योतिषी अग्नी, उच्चैते”
 -इति (७. ४. ३.) निरुक्तसिद्धान्तात् अग्निविशिषाणां वसुदेवानां

त्रिस्थानत्व मध्यव्याहनम् । तथाचाष्टौ वसवो ऽष्टविधा अमय इत्येव सारम् ।

‘रुद्राः’—इति पदं निवण्टो माध्यमिकदेवनामसु पठितम् (५. ५. ८.) । तथा चेषा मन्तरिचस्थत्वेन वायुभक्तित्वं भवगम्यते । तन्निर्वचनादिकन्त्वेव भवादि यास्केन— “रुद्रो रौतीति सतो रोरुयमाणो द्रवतीति वा रोदयतेर्वा । यदरुद्रदत् तद्गुद्रस्य रुद्रत्व मिति काठकम् । यदरोदीत् तद्गुद्रस्य रुद्रत्व मिति हारिद्रविकम्” —इत्यादि (१०. १. ५.) । एतेन च रुद्राणां वायुविशेषत्वं मेव प्रतीयते । ततस्तेनैव तदुत्तरमुक्तेन “अग्निरपि रुद्र उच्यते” —इत्यादिना (१०. १. ७.) रुद्रस्याग्निविशेषत्वे निर्णयिष्येति माध्यमिकत्वाद् वायुभक्तित्वं न विरुद्धम् ; विद्युदग्नेर्हि आन्तरिक्षान्माध्यमिकत्वम्, तस्माद् वायुसभागत्वं च सुव्यक्तम् । ऐतरेयेऽप्यत्र “(सः) त्रिष्टुभ मिन्द्राय रुद्रेभ्यो मध्यन्दिने (व्यभजत्)” —इति श्रुतौ (३. २. ३.) रुद्राणां त्रिष्टुप्कन्दोभागित्वकल्पनात्, इन्द्रेण सहान्त्रानात्, माध्यन्दिनसवनदेवत्वेनोपन्यासाच्चान्तरिक्षस्थानत्व मेव बुध्यते । शतपथेऽपि रुद्रा वायुविशेषा एव विश्रुताः, परं तन्व्यधैव । तद्यथा— “कतमे रुद्रा इति, दग्नेर्नै पुंस्ये प्राणा आत्मैकादगस्ते यदाष्मात्मर्त्याच्छरीरादुत्क्रामन्त्यथ रोदयन्ति ; तद्यद्रोदयन्ति तस्माद् रुद्रा इति (१४. ५प्र. ७. ५.) । अथात्र तैत्तिरीयारण्यकम् (१. ८. ४.)— “अथ वायोरेकादश । ०—० ।

प्रभ्राजमाना व्यवदाता याद्य वासुकि-वैद्युताः ।

रजताः पुरुषाः श्यामाः कपिला अतिलोहिताः ।

ऊर्वा अत्रपतन्ताय वैद्युत इत्येवादग” —इति ।

तदित्यं विद्युत्कन्तिटाः स्फूर्जद्युनिदानरूपा आन्तरिक्षा वायु-

विशेषाः तथाविधवायुसंस्त्रिंशत् विद्युदग्नी वा रुद्राः, स्फूर्जद्युरेव
तेषां रोदन मिति निश्चितम् ।

‘आदित्याः’-इति पदं निघण्टौ द्युस्थानदेवतासु पठितम्
(५. ६. २४.) । तथा तेषां द्युस्थानेन सूर्यभक्तित्वं मवगम्यते । तन्नि-
र्वचनादिकन्त्वेव मधादि तेनैव— “आदित्यः कस्मात् ? आदत्ते
रसान्, आदत्ते भासं ज्योतिषाम्, आदीप्तो भासा इति वा, अदितेः
पुत्र इति वा”—इति (२. ४. १.), “अथातो द्युस्थाना देवगणास्तेषा
मादित्याः प्रथमागामिनो भवन्ति”—इत्यादि च (१२. ४. १.) ।
तदेतेन तेषां मादित्यानां सूर्यविशेषत्वं द्युस्थानत्वं चावगम्यते ।
“आदित्येभ्यस्तृतीयसवने”—इत्यादिय (१. २. २.) अत्र ऐतरेय-
श्रुतिः ; तदेतत्तृतीयसवनभाक्तेन चादित्यानां द्युस्थानत्वं मेव
बुध्यते । श्रूयतेऽप्येवं शतपथे— “कृतम आदित्या इति, द्वादश
मासाः संवत्सरस्येत आदित्याः ; एते हीदं सर्वं माददाना यन्ति ।
तद्यदिदं सर्वं माददाना यन्ति, तस्मादादित्या इति”—इति (१४.
५ प्र० ७. ६.) । तदित्यं मादित्यापरपर्यायसूर्यलक्षतमासरूपकालानां
मप्यादित्यत्वम् , सौरत्वेन च तेषां द्युस्थानत्वं मपि सुवचम् ।

गुरुचरणैस्त्रिह— ‘निरुक्ते व्याख्याताः सवित्रादयो द्वादश
सूर्यविशेषा एवादित्याः’-इत्युपदिष्टम् । तथाच १२. २, ३ख०—

“सविता, ०—० तस्य कालो यदा द्यौरपहततमस्काकीर्ण-
रश्मिर्भवति”—इत्याद्युक्तः प्रथम आदित्यः ।

“भगः , तस्य कालः प्रागुत्तरपक्षात्”—इत्याद्युक्तो द्वितीयः ।

“सूर्यः , सत्तेर्वा सुवतेर्वा स्वीर्धतेर्वा”—इत्याद्युक्तस्तृतीयः ।

‘स पुनरयं भगकालात् स्रतः सूर्यो भवति’-इति तत्र दीर्घो वृत्तिः ।

“अथ यद्रश्मिषोषं पुष्यति, तत् पूषा भवति”—इत्याद्युक्त-
श्चतुर्थः । ‘आपूर्णस्तेजसा’—इति तद्वृत्तिः ।

“अथ यद् विपितो भवति, तद् विष्णुर्भवति”—इत्याद्युक्तः पञ्चमः ।

“विश्वानरः [प्रव्यूतः सर्वाणि भूतानि ७. ६. १.]”—इत्याद्युक्तः षष्ठः ।

“वरुणः [वृणोतीति सतः १०. १. ३.]”—इत्याद्युक्तः सप्तमः ।

“केशी, किगा रश्मयस्तद्दान्”—इत्याद्युक्तोऽष्टमः ।

“अथ यद्रश्मिभिरभिकम्पयन्नेति”—इत्याद्युक्तो वृषाकपिर्नवमः ।

‘वर्षिता चावश्यायानां कम्पनश्च भूतानाम्’—इति तद्वृत्तिः ।

“यमः [यच्छतीति सतः १०. २. ६.]”—इत्याद्युक्तो दशमः ।

“अजयकपाद्, अजनः एकः पादः ; एकेन पादेन पातीति वैकेन
पादेन पिवतीति वैकोऽस्य पाद इति वा”—इत्याद्युक्त एकादशः ।

‘असुद्रः [सम्प्रोदन्तेऽस्मिन् भूतानि २. ३. १.]”—इत्याद्युक्तो द्वादशः ।

तदित्यं द्वादशमासकाला द्वादशविषसूर्या वा द्वादश आदित्या
गम्यन्ते । अभिधानभेदात् कर्मभेदाच्च देवताभेदो नैरुक्तादिसम्मत
एव । अतएव एकस्यैव तेजसोऽग्निविद्युत्सूर्येति त्रित्वम्, अप्येकस्यै-
यानेः अग्निः, जातवेदाः, द्रविषोदाः, वैश्वानरः इति चत्वार्यभि-
धानानि पृथक् देवतात्वेनाम्नातानि (निघ० ५. १. २.) । उक्तञ्चेदं
निरुक्ते स्फुटम्— “कर्मपृथक्तात्—० पृथग्विद्युत्सुतयो भवन्ति
तयाभिधानानि”—इत्यादि ७. २. १ द्रष्टव्यम् ।

अदितेः पुत्रा इति आदित्याः श्रुतिपरिचिताः सन्त्यष्टौ,
तथाहि ऋ० सं० २. २०. १, य० वा० सं० ३४, ५४—

“इमा गिर आदित्येभ्यो घृतसूः सनाद् राजभ्यो जुहा जुहोमि ।

शृणोतु मित्रो अर्यमा भगो ननुविजातो वरुणो दक्षो अंशः”—इति ।

अत ‘तुविजातः’—इत्यस्य ‘वहुजातय धाता’—इत्यर्थः क्तो

यास्केन (१२. ४. २.) । तदेव मस्या ऋचि सप्तादित्यनामानि
श्रुतानि ; अष्टमस्वादित्यो मार्त्तण्डनामा । न चान्यत्र श्रुतः ।
तद्यथा ऋ० सं० १०. ७२. ८--

“सप्तभिः पुत्रैरदितिरुप प्रैत् पूर्य्य युगम् ।

प्रजाये ऋत्यवे त्वत् पुनर्मात्तण्ड माभरन्”-इति ।

उपपद्यते चैवम् “अष्टौ पुत्रासौ अदितेः”-इति (ऋ० सं०.
१०. ७२. ८.) श्रुतिश्च । “अदितिरन्तरिक्षम्”-इत्यैतरेयकम्
(३. ३. ७.) । “अदितिरदीना देवमाता”-इत्यादि च नैरुक्तम्
(४. ४. २, ३.) । त एतेऽष्टावादित्या आन्तरिक्ष्याः ; अत एषा
मिह नोपयोग इति च ध्येयम् ॥

अथ प्रदर्शितैतरेयश्रुतिसमाञ्जानकमतः प्रजापतिं निरूप-
यामः— ‘प्रजापतिः’-इति पदं निघण्ट्यावन्तरिक्षस्थानिष्यान्वातम्
(५. ४. २८.) । “प्रजापतिः, प्रजानां पाता वा पालयिता वा”
-इत्याह यास्कः (निरु० १०. ४. ५.) । “प्रजापतिर्वि इद मेक
एवाय आस, सोऽकामयत प्रजायेय भूयान्स्या मिति”-इत्यादि च
ऐ० ब्रा० २. ५. १ । तदित्यं परमेश्वर एव प्रजापतिरभिगम्यते ।
कालयाच्यपि प्रजापतिशब्दः श्रूयते— “संवत्सरः प्रजापतिः ;
सोऽस्य सर्वस्य प्रजनयिता”-इति च तत्रैव (२. ५. ७.) । “प्रजा-
पतिश्चरति गर्भे अन्तः”-इति (य० वा० सं० ३१. १८.) श्रुतेः
जीवोऽपि प्रजापतिर्गम्यते । “यः (प्रजापतिः) देवेभ्य आतपति”
-इत्यादि च तत्रैव (३१. २०.), “प्रजापतिर्वि सोमाय राघ्ने दुहि-
तरं प्रायच्छत् सूयं सावित्रीम्”-इत्याद्यैतरेयकम् (४. २. १.),
प्रजापतिर्वि स्वां दुहितर मभ्यध्यायत् , तद्विव मित्यन्य आहुः उप्रस
मित्यन्वे”-इत्यादि च तत्रैव (३. ३. ८.) । एवमाद्याग्नायेभ्यः

सूर्योऽपि प्रजापतिरवगम्यते । “एष वै प्रजापतिर्यदग्निः”-इति तु तैत्तिरीयकम् (ब्रा० १. १. ५. ५.) । “प्रजापतिर्हि वाक्”-इति च तत्र तदुत्तरम् (१. ३. ४. ५.) । “रूपं वै प्रजापतिः”-इति, “नाम वै प्रजापतिः”-इति च तत्रैव (२. २. ७. १.) । “यज्ञो वै प्रजापतिः”-इति च तै० ब्रा० १. ३. १०. १० । शतपथब्राह्मणे “कतमः प्रजापतिः-इत्याशङ्क्य “यज्ञः प्रजापतिः”-इति समाहितम् (१३. ५५. ७.) । तैत्तिरीयसंहितायान्तु “मन इव हि प्रजापतिः”-इति (६. ६. १०. ३.) मनसोऽपि प्रजापतित्वं मान्नातम् । “प्रजापतिः स्यात् वायुराकाश आदित्यो वा”-इति चाह मीमांसामुत्रभाष्ये शबरः (१. २. १०.) । तदित्यं प्रजापतिशब्दो बहुवचः । अत एवान्नात मिह— “अपरिमितो वै प्रजापतिः”-इति (६. १. २.) । शतपथे ऽप्येवं श्रुतम्— “सर्वं वा इदं प्रजापतिर्यादिमे लोका यदिदं किञ्च”-इति (५. १. ३. ११.) । एव मपि “दिवो धर्ता भुवनस्य प्रजापतिः (ऋ० सं० ४. ५३. २.)-इत्याद्यान्वानप्रावल्यात् आदित्य एव मुख्यः प्रजापतिरित्यस्माकम् ॥

अथैतरेये सोमप-देवानां अयस्तिंशत्कृष्णापूरको वषट्कारः श्रुतः । “वैषडिति वषट्कारः”-इत्याद्याश्वलायनः (श्रौ० सू०) १. ५. १२ । “उच्चैस्तरां वा वषट्कारः”-इति च पा० सू० १. २. ३३ । “यस्यै देवतायै हविर्गृहीतं स्यात्, तां मनसा ध्यायेद् वषट् करिष्यन्निति ह विज्ञायते”-इत्याह यास्कः (निरु० ८. २. ७.) । श्रुतश्चैतद् वचन मिहैतरेये । तथाहि— “यस्यै देवतायै हविर्गृहीतं स्यात्, तां मनसा ध्यायेद् वषट् करिष्यन् साक्षादेव तद्देवतां प्रीणाति, प्रत्यक्षाद् देवतां यजति”-इति ३. १. ८ । तदित्यं वैषडिति उच्चैर्ध्वनिरेव वषट्कारो देव इति

सुवचम् । यच्चात्रातं शतपथे—“प्राणो वै वषट्कारः”—इति (४. २. १. २८.) तन्न स्यादौपचारिकम् ; उच्चैर्धनिः प्राणभृतां बलवता मेव भवतीति ॥

शतपथब्राह्मणे हि वस्वादिषु त्रयस्त्रिंशत्सङ्ख्याकेषु देवेषु वषट्-कारो न श्रूयते, श्रूयते त्विन्द्रपदम् । तथाहि—“अष्टौ वसव एकादश रुद्रा द्वादशादित्यास्त एकत्रिंशत्, इन्द्रश्च प्रजापतिश्च त्रयस्त्रिंशो”—इति ११. ६. ३. ५ । तत्रैवोचरत् (१४. ५०० ७.)—“कतम इन्द्रः ?”,—इत्यागङ्गा “स्तनयिन्नुरेवेन्द्रः”—इति सिद्धान्तितम् । अत्र स्तनयिन्नुहेतुमेघचालको वायुरेवार्यो बोध्यः । तथा तत्रैव तत्र उत्तरं श्रुतम्—“कतमः स्तनयिन्नुः ?”—इति प्रश्नपूर्वकम् “अग्निरिति”—इति । अत्राप्यग्निरहेतुः स्तनयिन्नु-रित्येवार्थः प्रतीयते । यास्त्वाचार्येण त्विन्द्रशब्दो बहुधा निरुक्तो बह्वदाहृतय (७. २. १.) ; ततोऽपि मेघचालको वायुरेवेन्द्र इति प्रधानतोऽवगम्यते, परमेश्वरात्मादित्यकाम्नाद्यर्थाद्य गम्यन्ते यथाप्रकरणम् । तदेतत्सर्वं मन्त्रात्कृतायां भैरुक्तदेवतसूच्यां सूचितम्, तन्निर्वचनादिकन्विहाप्यनुपदं दर्शयिष्यामः ॥

अपि शतपथे ब्राह्मणे (४. २. ७. २.) सोमपदेऽपि द्यावा-पृथिव्यौर्द्वात्रिंशच्चत्रयस्त्रिंशत्त्वे अभ्युपगम्य, तेषां मुत्पादकस्य प्रजापतयस्तुस्त्रिंशच्चत्रात्रातम् । तथाहि—“अष्टौ वसव एकादश रुद्रा द्वादशादित्या इमे एव द्यावापृथिव्यौ त्रयस्त्रिंशो ; त्रयस्त्रिंशद्वे देवाः, प्रजापतिश्चतुस्त्रिंशः”—इति ॥

अथामोमपानाम् ।— तत्र प्रजाजदेजान्तं परिचयाय ऐतरे-योक्तं “समिधो यजति”—इत्यादिकं मेवेष्टम् (२. १. ४.) । तैत्ति-रीयेऽप्येवम्— समिधः, तनूनपात् नरागंभो वा, इडः, बर्हिः,

दुरः, उपासानक्ता, दैव्याहीतारा, तिस्रो देव्यः, त्वष्टा, वनस्पतिः, स्वाहाकृतयः, - इत्येवैकादशविधाः (वा० ३. ६. २.) । प्रधानस्य यागस्य प्रमुखे या एकादश आहुतयो ह्यन्ते, ता एव प्रयाजाहुतयः प्रयाजयागा वा उच्यन्ते । तन्मन्त्राणां देवाप्रीणनहेतुत्वात् वेदेषु आप्रीति व्यपदेशः । ते त्वाप्रीमन्त्रा यद्यपि सर्वत्राम्नाताः द्वादश, समिदादयः प्रयाजदेवता अपि द्वादशैव श्रुताः, तथापि तत्र द्वितीयद्वितीययोर्वैकल्पिकत्वेन विधानादेकत्वसिद्धेरैकादशैव पर्यवमन्त्रा भवन्ति । तदेतत् सर्वं सर्वद्राघ्नणेषु विद्युतम्, भगवता यास्केन च स्पष्टीकृतम् (८. ३. ७.) । समिदादिव्याख्यानञ्च निरुक्तादौ सुश्रुतम्, यथा— “इधः (समिधः) समिन्धनान्०—० यज्ञेध इति कात्यक्यः”, “तनूनपात् आज्यं भवति”, “नरागंसो यज्ञः”, “इडः०—० इडितव्यः (यज्ञियाग्निः)”, “वर्हिः परिवर्हणात् (कुगः)”, “हारः (दुरः)०—० गृहहारः”, “उपा-मानक्ता = उपाय नक्ता च ; उपा व्याख्याता (रात्रेः अपरः कालः), नक्तेति रात्रिनाम”, “दैव्याहीतारा = दैव्यौ हीतारौ ; अयश्चाग्निरसौ च मध्यमः”, “तिस्रो देव्यः (‘इडा’, ‘भारती’, ‘मरुस्वती’)”, “त्वष्टा = माध्यमिकः (रूपकृत्)”, “वनस्पतिः = यूपः”, “स्वाहाकृतयः, स्वाहेत्येतत् सु + आहेति वा, स्वा वागा-हेति वा, स्वं प्राहेति वा, स्वाहुतं हविर्जुहोतीति या”-इति (८. २. १—८. ३. ५.) । “दैव्याहीतारा = नेष्टापोतारी”-इति तै० वा० ३. ६. १३. ६ । ‘दैव्यहीद्वगश्चार्थी पठानुयाजदेवस्य ही देही’-इत्यादि तत्र सा० भा० । तथाच तत्तन्नामकौ द्वादशविधौ । तदेव मिधादयः स्वाहाकृत्यन्ताः सर्व एवेने पदार्था यज्ञमन्त्रि-त्वात् देवत्वेन मृता इत्येव द्वादशकृता मागयः फनितः ॥

एवं प्रधानयागस्य पश्चाद् या एकादश आहुतयो ह्यन्ते , ता एवानुयाजाहुतयोऽनुयाजयागा वा उच्यन्ते । तासा मीकादशाना माहुतीनां देवा इहेतरेये न श्रुतास्तेतिरीयके तूपलभ्यन्ते । तद्यथा— “बर्हिः, द्वारः, उपासानक्ता, जोष्टी, जर्जाहुती, दैव्या-होतारा, तिस्रो देव्यः , नराशंसः, वनस्पतिः, बर्हिः, खिष्टकृत्— इति तै० ब्रा० ३. ६. १२. १४ । अत्र बर्हिषो द्विरुपादानं किञ्चिद्-विशेषाभिप्रायम् , तत् तत्रैव द्रष्टव्यम् ॥

उपयाजदेवाना मपि परिचयस्तैत्तिरीयत एवावगम्यते । तद्यथा— “समुद्रः, अन्तरिक्षम् , सविता, अहोरात्रे, मित्रावरुणौ, सोमः, यज्ञः, छन्दांसि, द्यावापृथिवी, दिव्यं नभः, वैश्वानरः—इति (तै०सं० १. ३. १. ; ६. ४. १. ६—१६.) ॥

एवञ्च सोमपासोमपदेवानां समुदितानां सङ्ख्या चतुष्पष्टिः पञ्चपष्टिर्वा गम्यते । इतोऽतिरिक्ता अपि सन्ति ये पारिभाषिका देवास्तेषां परिगणन मसम्भव मेव । तदेवं देवाना मसङ्ख्येयत्वेऽपि दाशतय्यां प्रधानतया अग्निवाय्विन्द्रसूर्याणां स्तुत्यादिदर्शनात् त एव चत्वारो देवा मुख्या गण्यन्ते ; तत्रापीन्द्रस्य प्रायो वायुविशेषत्वेनोपगमात् देवतात्व मेव सम्पद्यते । तदाह यास्कः— “तिस्रो देवता इति नैरुक्ताः ;— “अग्निः पृथिवीस्थानो वायुर्वेन्द्रो वान्तरिक्षस्थानः सूर्यो द्युस्थानः—इति (७. २. १.) । तदेव मत्र पृथिव्या मग्निरेव मुख्यो देवः, जनादयस्तदेकस्थानास्त्वप्रधानाः, अग्नादयश्चेतना इध्मादयोऽचेतनाश्च पारिभाषिकाः । अन्तरिक्षे वायुर्वेन्द्रो वा मुख्यो देवः , पर्जन्यादयस्तदेकस्थानास्त्वप्रधानाः, श्येनादयोऽन्तरिक्षचराश्चेतना वागादयोऽचेतनाश्च पारिभाषिकाः । द्युनोकीऽप्येवं सूर्यो मुख्यः, अश्विप्रभृतयस्तदेकस्थानास्त्वप्रधानाः,

पारिभाषिकदेवासु तत्र नैव सन्तीति गम्यते ; ब्राह्मणग्रन्थेषु तत्र
त्यानां तथाविधाना मनुष्येष्वादिति ॥

तदत्र पारिभाषिकदेवत्व मापन्नाना मन्त्रशकुन्यादीनाञ्चे-
तनानाम्, अपीधयागादीना मचेतनानाञ्च देवशरीरवत्त्वं कलत्रा-
पत्यादिमत्त्वं रागद्वेषादियुक्तवत्त्वं नास्तीति तु नाङ्गलस्कन्ध-पांशुन-
पादुकैर्हालिषोरप्यभिगन्तुं शक्यते, मुख्यदेवाना मग्न्यादीनां तु
तत्तदस्ति नास्ति वेति संग्रहः स्यादवेदविदुषां बालानाम् ; पौरा-
णिका एव हीदृशसंग्रहस्योत्थापकाः । यन्तुतो यथा पारिभा-
षिकदेवानां प्रत्यक्षदृश्यानां सर्वत्र सर्वैर्ध्वजहार्याणा मिधादीनां
देवशरीराद्यभाववत्त्वेऽपि देवत्वं भवत्येवोररीकार्यम्, मुख्याना
मग्न्यादीना मपि देवानां नूनं तथैव ; यास्कोक्ततत्तन्नामनिर्वचन-
स्थाननिर्देशकर्मनिरूपणीत्यत्तिवर्णनेभ्यस्तथैव प्रतीतैः, ब्राह्मण-
विहिताग्निप्रणयनादीना मत्रैवोपपत्तैः, तत्तन्मन्त्रेष्वपि तादृशार्थ-
प्रतिपादकवर्णनश्रुतेः, सोदाहरणदेवलक्षणान्यतमश्रुतितोऽपि तथैवा-
वगतेः, दृष्टेभ्य एवैभ्य उपपत्ते च देवकार्यफले अदृष्टविग्रहादि-
कल्पनानीचित्याच्चेति ।

तदत्र प्रथम मग्न्यादिदेवानां नामनिर्वचनादिकं दर्शयामः—

“अग्निः कस्मात् ? अग्रणीर्भवति, अग्रं यज्ञेषु प्रणीयते”—
इत्याद्यग्निनिर्वचनानि (निरु० ७. ४. १.) । एष भौतिकोऽग्निरेव
यज्ञेषु प्रणीयमानो दृश्यते, न त्वप्रत्यक्षः कश्चिदंसारूढश्चतुर्वटनो
रक्तवर्णः पुरुषः ; प्रत्यक्षगम्यं ह्येतत् ।

“अग्निः पृथिवीस्थानः”—इति (निरु० ७. २. १.) तत्स्थान-
निर्देशः । एष भौतिकोऽग्निरेवात्र पार्थिवेषु लणाद्यस्मच्छरीरेषु
सर्वत्रैव विद्यते ; विज्ञानगम्यं ह्येतत् । अस्ति चेह मन्त्रलिङ्गं यथा—

“त्व मग्ने यज्ञानां होता विश्वेषां हितः ।

देवेभिर्मानुषे जने”—इति ऋ० सं० ६. १६. १ ।

हे ‘अग्ने !’ ‘विश्वेषां यज्ञानां’ ‘होता’ ‘त्वम्’ ‘देवेभिः’ देवैः सूर्यरश्मिभिः ‘मानुषे जने’ मर्त्यलोकेऽत्र ‘हितः’ सर्वपदार्थेष्वन्तर्निहित इति तदर्थः । तदेतन्मन्त्रवर्णादेय एव सोऽग्निः प्रतीयते ; न ह्यग्निश्लोकस्य कस्यचित् मनुष्यादिवद्विग्रहादिमतः परोक्षस्याग्नेः रश्मिभिः पृथिव्यां स्थापनं युज्यते । इयं पृथिव्येवाग्निश्लोक इति चेत्, इष्ट भेदेदं वचोऽस्माक मपि ; परं तस्य पार्थिवस्य पौराणिकरूपादिमत्त्वेऽप्रत्यक्षता कथं सम्भवेन्नाम ? न हि कश्चित् पार्थिवः पदार्थः पार्थिवैरिन्द्रियैर्भेदेदनुलभ्यः । तदस्मात् स्थाननिरूपणाच्च प्रतीयतेऽस्यैव पार्थिवस्य भौतिकस्याग्नेर्देवत्व मिष्टम्, न त्वपरः कापि कश्चिदप्यस्यग्निघतुर्मुखो हंसारूढो देव इति ।

“अथास्य कर्म,— वहनञ्च हविषा मावाहनञ्च देवानां ; यच्च किञ्चिद् दार्ष्टिविषयक मग्निकर्मैव तत्”—इति निरु० ७. ३. १ । तदिदं मग्नेर्हविर्वहन मग्निश्लोकृतहविषां धूमवाष्पाकारैरन्तरिक्षादिचारित्त्वेन सम्पद्यते । तदेतच्छ्रूयते— “अग्नेर्व धूमो जायते, धूमादभ्रम्, अभ्राद् वृष्टिः”—इत्यादि शत० ब्रा० ५. ३ । तथात्र एतरेयेऽपि २. ५. ८ । अयंते व— “अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्य सुपतिष्ठते । आदित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरन्नं ततः प्रजाः”—इति (म० सं० ३. ७६.) । तदेवं यज्ञेषु पार्थिवेऽग्निन्नेवाग्नौ आह्वयमानं बलकर माज्यचरुसोमाशिरादि हव्यं सर्वं भेव भस्मीभूय पूर्वं वाष्पाकारेणोपरि गच्छति, तदेव वृष्टं पुनरिहागल श्लेषध्वात्मना परिणत्यास्मच्छरीरादीनां विघ्नपतो बलं सम्पादयति । तद्धि बलम्, तत्तदाहारजन्यबलतोऽपि प्रबलम् ; यथा होमिघ्नो-

प्याधिकीयधानां दशतमिकेभ्यः शततमिकानाम्, तत्रापि त्रिंश-
रक्रमादिभ्योऽपि शतादिकमाणां । इन्तोदानीं तादृशज्योतिष्टो-
मादियज्ञाभावात्, कालप्रभावेण देशदोषेण च साचात् तादृशा-
हारविरहाच्चात्माकं पूर्वपूर्वपुरुषेभ्यः क्रमात् प्रकृतिदोर्वर्त्तं प्रत्यक्ष
मेव । अत एवोक्तं मिहैवैतरेये—“यज्ञोऽपि तस्यै जनतायै कल्पते
यज्ञैवं विद्वान् होता भवति”—इति (१. २. ३.) । ‘जनानां
समूहो जनता, तद्वृत्तायैव यज्ञो भवति, यस्मिन् यज्ञेऽमुना प्रका-
रेण विद्वान् संस्कृतद्रव्याणां हीमं करोति”—इति तदर्थः । तदे-
तद्विर्वह्नं कर्म, अस्त्रैव पार्थिवस्याग्नेः प्रत्यक्ष मिति ।

कृतं तेनैव भगवता तदुत्पत्तिवर्णनं चैवम्—“विश्वानरावेति
उत्तरे ज्योतिषी (विद्युत्कूर्यरूपे), वैश्वानरोऽयं यत् ताभ्यां
जायते । कथं त्वय मेताभ्यां जायतं इति । यत्र वेदुतः शरण
मभिहन्ति, यावदनुपात्तो भवति, मध्यमधर्मेव तावद् भवत्यु-
दकेभ्यनः शरीरोपशमनः ; उपादीयमान एवायं सम्यद्यत उदको-
पशमनः शरीरदीप्तिः । अथादित्यादुदीचि प्रथमसमाहृते आदित्ये
कंसं वा मणिं वा परिरुच्छ प्रतिस्त्रे यत्र शुष्कगोमय मसंस्पर्शयन्
धारयति, तत् प्रदीप्यते, सोऽय मेव सम्यद्यते”—इति (निर० ७.
६. ६, ७.) । एवंविधाग्निजन्मवर्णनं सस्मिन्नेव भीतिके ज्वलना-
त्ककेभ्यानुपपद्यते, नान्यत्रेत्यपि स्पष्टम् ।

अथास्मिन् ब्राह्मणेऽग्निप्रणयनीयानां सृचां विधानं निव मात्रातम्—
“अग्नये प्रणीयमानायानुब्रूषीत्याहाध्वर्युः”—इत्यादि (२. ५. ४.) ।
अत्र एष एव प्रत्यक्षः पार्थिवोऽग्निः प्रणीयते, न कश्चनापरो विप्रहा-
दिमानप्रत्यक्ष इत्यपि प्रत्यक्षगम्यम् । किञ्चैषा मग्निप्रणयनीयमन्त्राणां
मयंप्रहृतयैव मेव प्रतीयते । तद्यथा तत्रैव विहितं स्तुत्रप्रथमो मन्त्रः—

“प्र देवं देव्या धिया भरता जातवेदसम् ।

हव्या नो वक्षदानुपक्”-इति (ऋ० सं० १०. १७६. २.) ।

हे ऋत्विजः ! ‘देवं’ द्योतमानं प्रज्वलित मिति यावत्, ‘जातवेदसम्’ अग्निं ‘देव्या’ द्योतमानया ‘धिया’ प्रज्ञया ‘प्रभरत’ प्रकषेण हरत, प्रणीयत ; प्रज्वलितस्याग्नेः सावधानतया प्रणयनं कुरुतेत्यर्थः । तस्मिन्नग्निप्रणयनकाले हस्ताद्ब्रह्म्यादीनां दाहो यथा न स्यात्, नापि तस्याग्नेरधःपतनं निर्वाणादिकं वा भवेदित्येतदर्थं मेवेह ‘देव्या धिया’-इति तत्प्रणयनकर्तुः सावधानताया उपदेशः । सोऽग्निरत्र किमर्थं माहरणीय इत्याह— स हि ‘आनुपक्’ बद्धङ्गाररूपत उपर्युपरि स्थितः सन् ‘नः हव्या’ अस्मद्दत्तानि हव्यानि ‘वक्षत्’ वहतु, यद्यमाथानिन्द्रादिदेवान् प्रतीति । ‘धीः’-इति प्रज्ञानामसु पठितम् (निघ० ३. ८. ७.) । ‘भरत’ इति “हृद्यहोर्भञ्जन्दिहसि हस्य”-इति (पा० ८. २. ३२ सू० १ वा०) हस्य भक्षे रूपम् । “आनुपगिति नामानुपूर्वस्यानुपक्तं भवति”-इति निरु० ६. ३, ५ । ‘अनुपक्तं सुपर्युपरिलग्न मित्यर्थः’-इति च निघण्टुभाष्ये देवराजः (४. ३. ५६.) । उपर्युपरिलग्नता अस्मिन्नेव प्रत्यक्षदृश्ये प्रज्वलिताङ्गाररूपेऽग्नावुपपद्यते, नान्यत्वेति च व्यक्तमेव ।

देवलक्षणश्रुतीनाञ्चान्यतमैषा—

“न हि देवा अन्योऽन्यस्य गृहे वसन्ति ; नर्घुर्ऋतौ”-इति ऐ० ब्रा० ५. २. ४ । न हि ग्रीषः शीतकाले, नापि शीतो ग्रीष्मकाले वसतीति तदाशयः । तदयं ऋतुदेवः कालविशेष एव प्रत्यक्षत उभलभ्यो नाप्रत्यक्षो विप्रहादिभान् कषनेत्यत्रास्ति किं विचार्यम् ।

कर्मफलदानार्थञ्च नास्ति देवानां विप्रहादिमत्त्वस्थापेचा ; कर्माख्येव हि स्वयं फलदायकानि भवन्तीति याज्ञिकसिद्धा-

न्तात् । अचेतने ऽसंस्कृते दैवतविग्रहाद्यभावयति द्वेषप्रीतिकाम-
क्रोधादिशून्येऽपि ह्यस्मिन्नग्नौ हस्तदानस्य फलं तद्दहनं कथं वार्यते,
केन वा न स्वीक्रियते ? केन वा दृष्टं पूजिता माता गौर्वा,
'अर्चितोऽतिथि राचार्यः पिता वा स्वय मर्चकाभीष्टं साधयतीति ।
तत्र सर्वत्रैवेश्वरो मूल मिति मतेऽपि तुल्य मुत्तरम् । तत्त्वतः
'प्रत्यक्षगम्या इमे भौतिका एवाग्न्यादयो वैदिककार्येषु सर्वत्र देवता-
त्वेन गृह्यन्ते इति सत्यम् ; प्रत्यक्षत एवोपपन्ने कार्यफले अप्रत्यक्ष-
हेतुकल्पनानौचित्यात् ।

इत्थं हि नामनिर्वचनतः , स्थाननिर्द्देशतः , कर्मनिरूपणतः,
'उत्पत्तिवर्णनतः , ब्राह्मणविनियोगतः , तद्विहितमन्त्रार्थतः , देव-
लक्षणोदाहरणश्रुतितः , प्रत्यक्षदृष्टभौतिकादेवास्मादग्नेराशंसित-
'फलोपपत्तेश्च निर्णीत मेतत् , — अय मेव पार्थिवो भौतिकोऽग्निः
'सर्वत्र यज्ञेषु देव इति गृह्यते ; नान्यः कश्चन कुत्रचिज्जागर्ति
'कूर्मक्षीरचये स्नातः शशशृङ्गधनुर्धरः खपुष्पहातशेखरो बन्ध्यासुतः
'पौराणिकमानसोयानविहारी व्यक्तिविशेष इति ॥

एव मिन्द्रोऽपि भौतिकः पदार्थविशेष एव, नान्यः कश्चन विग्र-
हादिमान् चेतनः । तथाहि — “इन्द्रः इरां दृषातीति वा, इरां
ददातीति वा” — इत्यादीनि तद्विर्वचनानि (निरु० १० : १. ८.) ।
'इरेत्यन्नपर्यायः ; निघण्टावन्ननामसु तत्पाठात् (२. ७. ११.) ।
'वर्षलेदित मद्भुरं वीजं भिनशि, त मिन्द्रकारितम् ; सोऽय
मिरादारः सन् इन्द्रः’ — इति, ‘यो वर्षदारेणासौ इरा मन्नं ददाति,
सोऽय मिराद इरादाता इन्द्रः’ — इति च तत्र व्याख्यातं देवराजिन ।
तथाच वर्षहेतुः कश्चित् पदार्थ इन्द्र इति ज्ञायते । “वायुर्वेन्द्रो
घान्तरिचस्थानः” — इति निरुक्तोक्तेस्तस्यान्तरिच मेव स्थानं वायु-

स्वरूपत्वचेतीन्द्रशब्दस्य वायुपर्यायत्व मपि प्रतीयते । वायूनां वृष्टि-
कारित्वेनात्रजलहेतुत्वन्तु बहुवैव श्रूयते, तदत्र “इपे त्वोर्जं त्वा”
-इतिमन्त्रस्य शतपथाम्नातं वायवइतिपदव्याख्यान मिह पूर्व
प्रदर्शित मेव (६ पृ०) । तैत्तिरीयाम्नाये च तद् व्यक्ततरं द्रष्ट-
व्यम् - “वायुर्वे हृद्यै प्रदापयिता”-इति (ब्रा० १. ७. १. १.) ।
“वायुर्वेन्द्रो वा”-इति निरुक्ते (७. २. १.) इन्द्रशब्दस्य वायुपर्या-
यत्वे प्रतीतेऽपि तयोर्मिथो विभिन्नदेवत्वञ्च न विरुध्यते ; याज्ञिक-
मते वाच्याभेदेऽप्यभिधानपार्थक्याद्देवतान्यत्वस्त्रीकारात् । ते हि
यावन्त्यभिधानानि वैदिकमन्त्रेष्वर्थपत्यत्वेनाभीष्टानि, तानि सर्वा-
ख्येव देवतपार्थक्यनिदानानीति स्त्रीकुर्वन्ति । अतएवाग्निपर्यायाणां
मग्निजातवेदोवैश्वानरादीनां पृथग्देवत्वम्, वायुपर्यायाणां वायु-
यातमरुदादीनाञ्च विभिन्नदेवत्वम्, सूर्यपर्यायाणां सूर्यसवितृभग-
विष्णुप्रभृतीनाञ्च पार्थक्यं भवत्युपगन्तव्यम् । कर्मपृथक्ताञ्च देव-
पार्थक्यं सुररीकुर्यन्त्येव ते । तदप्याह तत्रैव यास्कः— “अपि
वा कर्मपृथक्ताद् ; यथा— होताध्वर्युर्ब्रह्मोद्गातेत्यप्येकस्य सतोऽपि”
-इत्यादि (७. २. १.) । तत्त्वतो यथा प्राणापानयोर्मेदस्तथैवेन्द्र-
वायोरपि । अत एवैवं श्रूयते— “यदैन्द्रवायवं शंसति, प्राणा-
पानावेवास्य तत् संस्करोति”-इति (ऐ० ब्रा० ३. १. २.) ।

अप्यस्य वायुविशेषस्येन्द्रस्य, कर्माख्येवं निरूपितानि—
“अथाप्य कर्म— रसागुप्रदानं, हृदवधः, या च का च बलक्षति-
रिन्द्रकर्मैव तत्”-इति (निरु० ७. ३. ३.) । हृदवधोपाख्यान-
ञ्चैतद्गुणमामूलकं कविकल्पित मिति च प्रोक्तं स्वयं तेन यास्केन—
“तत् की हृदः ? मेघ इति । ०—० । अपाञ्च ज्योतिषश्च
मिथीभावकर्मणी वर्षकर्म, जायते, तत्रोपमार्थेन युद्धर्षा भवन्ति”

—इति निरु० २, ५, २ । तदिदं पश्यन्तु तावच्छब्दार्थतत्त्व-
विदः सर्वं मेव घौराणिकं वृत्रवधोपाख्यानं वातेन कदलीवन-
मिव हृतं न वेति ।

अस्येन्द्रस्य सम्यक् प्रत्यायनाय प्रथमं तावदेष निगमोऽप्यदर्शिनं
तेनैव भगवता यास्केन (१०. १. ८.)—

“अदर्शितमसृजो विखानि त्व मर्णवान् वदधानान् अरम्णः ।

महान्त मिन्द्र पर्वतं वि यदृ वः सृजो वि धारा अथ दानवं हन् ॥”

—इति ऋ० सं० ५, ३२, १ ।

तदेतथा ऋचस्तविरुक्ताहुसारत एव व्याख्यानन्त्वेवं मन्त-
व्यम्— हे ‘इन्द्र’ ‘त्वम्’ ‘महान्तम्’ अतिप्रहृष्टम्, ‘उत्तम्’
उत्स्यन्दनम्, ‘पर्वतम्’ पर्वविशिष्ट मत एव पर्वताकारम्,
मेघम्, प्रथमं ‘विवः’ व्यहृणोः, विहृणोऽसि, विहृतं करोषि;
ततः ‘अदर्शः’ अदृष्टाः, दारयसि । अस्य मेघस्य ‘खानि’ रन्धाणि
‘व्यसृजः’ विसृष्टानि करोषि । ‘वदधानान्’ पुनःपुनरतिथयेन वा
बध्यमानान्, ‘अर्णवान्’ अर्णस्वतः, माध्यमिकान् सख्यायान्
खण्डगः कृत्वा ‘अरम्णः’ ‘विसृजसि’ । ‘यत्’ यतः, एवमकारिण
‘दानवं’ दातार सुदकानाम् मेघम् ‘अवाहन्’ अवहंसि, तत एव
‘धाराः’ वृष्ट्यात्मिकाः ‘व्यसृजः’ विसृजसि, पृथिव्यां पातयसीति ।
एवञ्च वृष्टिहेतुमेघदारको वायुविशेष एव इन्द्रो देवः; स च प्रत्यक्षः
सर्वेषाम्; फलावाप्तिसु कर्माधीना, न देवताधीनेति याज्ञिकरांहा-
न्तोऽपि सदैव सर्वत्र जागर्त्स्येत्यल भैरावतस्तन्व्युत्तमारूढस्य वज्र-
हस्तपुरन्दरस्य कल्पचिञ्चनानावतोऽप्रत्यक्षस्य कल्पनयेति । अत एव
येरावतस्तन्व्युत्तमारूढेन्द्रसमागमाद् यज्ञकुण्डभद्रापत्तिरिति मीमां-
सकानां गृह्यसप्तम्यादोऽपि सद्गच्छति ।

एवं प्रतिदिन मुदीयमानो द्युस्यः सूर्योऽप्यचेतनो ज्योतिःपुष्करूप एव । तथाहि— “आदित्यः कस्मात् ? आदत्ते रसान्, आदत्ते भासं ज्योतिषाम्, आदीप्तो भासति वा”—इत्यादित्यनामनिर्वचनम् । सूर्यादित्यौ पर्यायशब्दौ । “सूर्यो द्युस्यः”—इति तास्याननिरूपणम् (निरु० ७. २. १.) । “अथास्य (आदित्यस्य) कर्म,— रसादानम्, रश्मिभिश्च रसधारणम्, यच्च किञ्चित् प्रवह्नित मादित्यकर्मैव तत्”—इति तत्कर्मनिर्णयः (निरु० ७. ३. ४.) ।

“उदुत्यं जातवेदसं देवं वहन्ति केतवः ।

दृशे विश्वाय सूर्यम्”—इति ऋ० सं० १. ५०. १ ।

एष निगमस्तातोदाहृतोऽमुष्य सूर्यस्य (निरु० १२. २. ४.) ।

अस्यार्थस्त्वेवं यास्कसम्मतः— ‘केतवः’ रश्मयः ‘विश्वाय’ विश्वस्य ‘दृशे’ दृक्शक्तिप्रसरणाय ‘जातवेदसं’ जातवेदःप्रधानं भूलोक मिमम्, ‘त्यं सूर्यं देवं’ प्रति ‘उत्’ ‘वहन्ति’ जह्वं प्रापयन्तीति । “रश्मयः = केतवः”—इति निरु० १२. २. ४ । विश्वायेति षष्ठ्यर्थे चतुर्थी (पा० २. ३. ६२ सू० १ वा०) । “जातवेदाः कस्मात्”—इत्यादि—(निरु० ७. ५. १—३.)—दर्शनात् अग्नेरेव नामान्तरं जातवेदा इति स्पष्टम् । अग्नेरधीनत्वन्वस्य भूलोकस्य “अग्निः पृथिवीस्थानः”—इत्यादिना (७. २. १.) विद्वत्मेव । प्रापणार्थस्य वहधातोर्द्विकर्मकत्वन्तु लोकप्रसिद्धम् । अत्रैवैतद् व्याख्यानं सुपसंहर्तुं सुक्तं निरुक्ते— “क मन्य मादित्यादेव मवह्यत्”—इति (१२. २. ४.) । तदेव मादित्यं प्रति वहनं विज्ञातं भवति । तच्च वहनं कस्येत्याकाङ्क्षाया मिह मन्वे श्रुतस्य जातवेदस इत्येव सुवचम् ; जातवेदःशब्देन चेह जातवेदःप्रधानो भूलोकः ; तथैव मन्वतात्पर्योपपत्तेः । एव मन्यत्रापि श्रुतं

बहुत्र । तद्यथा— “आदित्यं प्राञ्चं यन्त सुब्रयामि”—इति सामा-
रण्यकम् । सर्वे यद्वाः पूर्वाभिमुखगामिनस्तत एव सूर्यः पश्चिमाभि-
मुखगो लक्ष्यते इति हि सर्वसम्मतं विज्ञानम् । तथाच ‘प्राञ्चं
यन्तम्’ एतं भूलोकम्, तत्स्थं स्वात्मान मिति यावत् ‘आदित्यम्’
‘उत् ऊर्ध्वं’ ‘नयामि’ प्रापयामीति तदर्थः । । तथास्य लोकस्य सूर्य
मभि रशभ्याकर्षणेन ऊर्ध्वतो भ्रामण मिहापि ब्राह्मणे प्रदर्शितम्
(१०८ पृ०) । “दाधर्यं पृथिवी मभितो मयूखैः (ऋ० सं०
७. ६६. ४.)”—इत्यादिश्रुतयोऽप्यत्रालोच्याः । एवञ्च यथा पृथिव्यां
प्रधानदेवता अग्निः प्रत्यक्षः, यथा चान्तरिक्षे वायुर्वेन्द्रो वा, तथैव
व्युस्योऽसौ सूर्योऽपीति ध्रुवम् ॥

एव मपि पुराणादावग्न्यादीनां सर्वेषां मेव देवानां स्वर्ग-
स्त्वम्, तत्रापि पृथक्-पृथक्-लोकसंस्थत्वं यद् वर्णितम्, तदवास्त-
विकम् ; अपि तेषां चतुर्वन्दनविग्रहादिमत्त्वम्, पुत्रकलत्रगोत्रादि-
मत्त्वम् ; यानाशनरागद्वेषसन्तोषादिमत्त्वञ्चैतत् सर्वं रूपकादिजं
कल्पनाप्रसूतं कविजमैव । एवं हि यथा विष्णुमित्रकृतमित्र-
लाभसुहृद्देवादिकथासु काककपोतोलूककेशर्यादीनां मानुषभाषा-
श्रितवाक्तादिवर्णनं बालानां नीतिधर्मादिचरित्रगठनायैव, तथा
पौराणिकदेवताकारादिकल्पनापि नूनं वेदविज्ञानग्रहणासमर्थमती-
नां स्त्रीशूद्रद्विजवन्धुरूपाणां बालधियां धर्मोपदेशादिसाहाय्यायैव ।
किञ्च यथा बालाः ताः काकोलूकादिकथाः पठन्तस्तदानीं मज्ञान-
तस्मात्सर्वं मेव वास्तविकं मन्यन्ते, ततो वयोवृद्धिप्रभावादात्मज्ञानाः
सन्तः सदैव शिशून् पाठयन्तोऽपि तदतात्विकं स्वत एवानुभवन्ति, न
तदा वाग्मिशतैरपि तत्र तेषां पूर्वविज्ञासरक्षणं भवेत् सुशक्यम् ;
तथैव विद्यापरपर्यायवेदाध्ययनहीना बालाः कल्पितदेवस्वरूपादी

विश्वसन्त्वेव, परं न तथा देवस्वरूपप्रत्यक्षदर्शिनो विद्वांसो वैदिकाः ।
तदान्नातम्— “एतद् वै मनुष्येषु सत्यं निहितं । यच्चक्षुस्तस्मादाच-
क्षाण माहुरद्रागिति, स यद्यदर्शं मित्याहायास्य अहधति ; यद्यु वै
स्वयं पश्यति न बहूनाञ्च नान्येषां अहधति”-इति (८२५०) ।

तदत्र तत्कल्पनाप्रकार मपि किञ्चिन्निदर्शयामः— उपरिष्ठा-
हास्यास्यमानेषु स्वर्लोकेषु अन्तरिचलोकोऽप्येकतमः । तत्र स्वर्गे
वायुपरपर्यायस्य वर्णितपूर्वस्य इन्द्रस्य प्राधान्यात् स एव स्वाराडिति
व्यपदिष्टः । मेघो वृत्रः, अपाञ्च ज्योतिषश्च मिथ्रीभावकर्मणो वर्षकर्म
जायते ततोपमायेन युद्धवर्णा भवन्तीत्युक्तम् (निरु०-२, ५, २;) ।
वर्षकालोऽग्निपतनं यत् तदेवेन्द्रस्य वज्रपातः॥ इरेत्युदकतामित्य-
प्युक्तम् (१६६ ५०), तद्विशिष्टत्वान्मेघस्यैवैरावते इति नाम, तच्छब्द-
स्योच्चैः श्रूयमाणत्वाच्चोच्चैःश्रवा इति च । स एक एव मेघो नामभेदाद्
द्वित्वेन इन्द्रवाहाविति वर्णितः । तत्सभायां गन्धर्वः (गाथकः)
एङ्गः (इडाभवः), पुरुरवाः (बहुरावः) नाम सदैव विद्यते । सोऽपि
पृथिव्याः धारकः, इडापरपर्यायान्नसम्भवः, स्फुर्जथुनामबहुगर्जन-
कारी मेघ एव । “पुरुरवा बहुधा रोरुयते”-इति हि निरु०
१०. ४. ६ । ‘रोरुयति = स्तनयति’-इति तद्दृत्तौ दुर्गाचार्यः ।
इडा = अन्नम् (निघ० २. ७. १३.) । गां पृथिवीं धारयतीति
गन्धर्वः ; अत एव श्रूयते—

“अभि गन्धर्वं मत्पणद् अत्रुषेपु रजस्त्वा ।

इन्द्रो ब्रह्मभ्य इद् वृधे”-इति ऋ० सं० ८. ६६. ५ ।

‘इन्द्रः’ मेघवालको वायुः ‘ब्रह्मभ्यः’ ब्रह्मणा मन्वानां ‘वृधे’ वृद्धे-
नाय ‘इद्’ एव, ‘अत्रुषेपु रजस्सु’ ‘गन्धर्वं’ मेघम् ‘अभ्यर्त्तणत्’ छिन-
त्तीति । उर्वशीनामापरास्तक्षभायां नृत्यतीत्यादिय पौराणिकी-

कथा । तत्राख्यातं निरुक्ते—“उर्वश्याम्सराः”—इत्यादि (५. ३. २.) ।
 ‘अम्सराः = अम्सारिणी’—इत्यादि च तत्रैव । तथा चौदकजाता
 विद्युदेवोर्वश्याम्सराः । तस्या विद्युतः, सञ्चितजलजलं च वैदिक-
 विज्ञानसम्मत मिति पूर्वं प्रतिपादितम् “आदित्यद्वयस्य रेतसो ज्योतिः
 पश्यन्ति वासरम् । परो यदिध्यते दिवि”—इति (११३ ष०) ।
 अपां हृष्टिजलानां सारयित्रीति च भवत्यप्सारिणी । ‘अप्स इति
 रूपनाम०—० रूपवती’—इति च तत्रैव । तस्या अप्सरसः जायते
 आयुर्नामा तनयः । स हि विद्युन्मघसंयोगज प्रायुर्हेतुद्वयदक-
 रूपः प्रसिद्धः, श्रुतश्च—“विद्युत्०—०. उर्वशी तिरते दीर्घ
 मायुः”—इति ऋ० सं० १०. ८५. १०. । तनयोत्पत्त्यनन्तर मेव
 तयोर्ुर्वशीपुरुरवसोर्दम्पत्योर्मिथो विश्वेदश्च सर्वेर्दृश्यत एव । तदे-
 तत् सर्वं मीतस्मादेकस्मादेव श्रुतिवचनात् सुव्यक्तम्—“पर्जन्यो
 गन्धर्वस्तस्य विद्युतोऽप्सरसः”—इति (तै० सं० ३. ७. ८.) ।
 शतपथब्राह्मणे तु अधरारण्युत्तरारण्योर्ुर्वशीपुरुरवस्वं परि-
 कल्प्य चाख्यानं मिदं कल्पितम् । “अथाधरारण्यं निदधाति”
 —इत्यादि (३. ४. १. २२.), “उर्वशी ह्याम्सराः पुरुरवस मैडं
 धकमे”—इति च (११. ५. १. १.) । एवञ्चैवंविधं कविकल्पन
 मेव पौराणिकानां सुपन्यासश्रवणप्रियेषु स्त्रीशूद्रदिजवन्सुपु धर्म-
 नीत्यादिप्रचारायां भवदवलम्बन मिति स्पष्टम् । तत एव महा-
 भारतेहासश्च च काव्यत्व सुररीकृतं स्वयं तत्कर्ता तत्रैव तदुपक्रमे
 (१अ०. ७२श्लो०)—“त्वया च काव्यं मिल्युक्तं तस्माद् काव्यं
 भविष्यति”—इति । ‘इतिहासपुराणाभ्यां वेदं समुपहंसयेत्’
 —इति (२६० श्लो०) चोक्तं तत्रैव । तदित्य मेव कृतं सर्वत्र
 वेदोपहंसण मिति ॥

सूर्यस्याप्यन्यतमं नाम इन्द्र इति । तत एतन्निरुक्तम् “इन्द्रवे द्रवतीवि वा, इन्दौ रमते इति वा, इन्धे भूतानीति वा”—इति (१०. १. ८.) । ‘इन्द्रवे’ इन्दुं सोमं पातुं द्रवति, ‘इन्दौ’ सोमे रमते इति, ‘भूतानि’ स्यावरजङ्गमानि ‘इन्धे’ दीपयति चेति ‘इन्द्रः’ सूर्य इति तदर्थः । अधियज्ञपक्षे इन्दुशब्दस्य सोमवक्त्रीरसोऽर्थो गृह्यते । अधिदैवतपक्षे तु इन्दुश्चन्द्रमा ग्राह्यः । अत एव श्रुतम्— “इन्द्रः सोमस्य काणुका”—इति (११० पृ०), “अत्रा ह गौरमन्वत नाम त्वष्टुरपीच्यम्, इत्या चन्द्रमसो गृहे”—इति च (ऋ० सं० १. ८४. १५.), “सुषुम्णः सूर्यरश्मिश्चन्द्रमा गन्धर्वः”—इति च वा० सं० १८. ४० । निरुक्तकारेण चैतत् स्पष्टीकृतम्—“अथाप्यस्यैको रश्मिश्चन्द्रमसं प्रति दीप्यते तदेतेनोपेक्षितस्य मादित्यतोऽस्य दीप्तिर्भवतीति”—इति (२. २. २.) । असावेवेन्द्रः सहस्ररश्मिरिति सहस्राक्षोऽप्युच्यते । स चायं द्युस्य इन्द्र उत्तमः कथ्यते, अन्तरिक्षस्य इन्द्रस्तु मध्यमः ।

तटितयोरुत्तममध्ययोरिन्द्रइत्येकनामानुरोधादभेद उपचरितोऽपि दृश्यतेऽनेकत्र । तत एवामरसिंहेनाप्युभयेन्द्रनामान्येकपर्यायत्वेनोपबद्धानि— “इन्द्रो मरुत्वान् मघवा विडौजाः पाकशासनः । ०—० । आखण्डलः सहस्राक्ष ऋभुचाः”—इति (१. १. ४४—४७.) । एषु श्लोकेषु पञ्चत्रिंशदिन्द्रनामानि ज्ञापितानि । तत्र दिवस्पतिः, वास्तोष्पतिः, सुरपतिः, हरिहयः, स्वराट्, आखण्डलः, सहस्राक्षः, इत्यादीन्युत्तमेन्द्रनामानि, मरुत्वदादीन्यपराणि तु मध्यमेन्द्रस्येति बोध्यम् ।

यच्च प्रसिद्ध मिन्द्रपटन्या नाम शचीति (अम० को० १. १. ४८.), यतश्चेन्द्र उच्यते शचीपतिरिति ; तदपि कल्पितम् । अस्ति निघण्टौ

वाङ्मसु पठितं शचीति (१. ११. ४८.) ; “आकाशस्योत्तरः (शब्दः)”—इत्यादितो (गी० सू० ३. १. ६४.) वाचोऽप्यन्तरिक्षस्थत्वेन इन्द्रसहचारित्वं मपि भवत्येव स्वीकार्यम् ; यदा चेन्द्रहतात् मेघचालनान्मेघविदारणाच्च दृष्टिर्जायते, तदा तद्वाण्यपि तत्सहैव श्रूयत इत्येव सा माध्यमिकी वाक् मध्यमस्येन्द्रस्य सहधर्मिणीत्वुपचर्यते । तथाच ऋ० सं०— “न किं रस्य शचीनां नियन्ता सूृतानाम्”—इति ८. ३२. १५ । ‘अस्य’ वागधिपतेर्मध्यमेन्द्रस्य ‘सूृतानां’ प्रियसत्यात्मिकानां ‘शचीनां’ वाचां नियन्ता नियोगकारी ‘न किः’ न कोऽप्यन्यः, अपि ता इन्द्रवाचः स्वत एव प्रहृता आधिपत्यं कुर्वन्तीति तदर्थः । एवञ्च वायोर्घातप्रतिघातेनैवाकाशाच्छब्दोत्पत्तिस्वीकारात्, वायोरन्तरिक्षस्थत्वेन मेघदारकत्वेन च माध्यमिकेन्द्रत्वमिति स्वीकाराच्च स वायुरूप इन्द्रः शचीपतिरुच्यते ।

अपरं मय्यस्ति तत्र निघण्टौ कर्मनामसु पठितं शचीति पदम् (२. १. २२.) । सर्वेषां च कर्मणा मधिपतिः सूर्य एव ; “सविता वै प्रसवानामीशे”—इति (ऐ० १. ३. ५.) श्रुतेः । तत्तापाभावादेव जीवशरीरं ऋतं भवतीति च दृष्टं लोकवेदयोः (११० पृ०) । अतः सोऽप्याख्यायते शचीपतिरिति । तथा च तन्निगमः— “द्युमा७ असि क्रतुमा७ इन्द्र धीरः शिघ्रा शचीवस्तव नः शचीभिः”—इति ऋ० सं० १. ६२. १२ ।

अन्यञ्चास्ति निघण्टौ प्रज्ञानामस्रपि पठितं शचीति पदम् (३. ६. ८.) । ततः प्रज्ञावन्तो यजमानादयोऽपि शचीपतय एव । अत एवार्भवनामके मानुषरूपदेवस्तावके नाराशंसे श्रुते द्वितीयस्या ऋचि श्रुतमेवम्—

“याभिः शचीभिश्चमसा७ अपिंपत”—इति ऋ० सं० ३. ६१. २ ।

अथाप्येवं शचीपतिबहुत्वेऽपीन्द्राण्या अबहुत्वं वेदेषु । तद्यथा—
“इहेन्द्राणी मुपह्वये वरुणानीं स्वस्तये ।

अग्नायीं सोमपीतये”—इति ऋ० सं० १. २२. १२ ।

अत्रेन्द्राणीत्युत्तमायाः, वरुणानीति मध्यमायाः, अग्नायीति प्रथमाया एव देवशक्तेर्ग्रहणमिष्टम् ।

अत एवान्यत्रैव माम्नातम् ऋ० सं० १०. ८६. ११—

“इन्द्राणी मासु नारियु सुभगा मह मश्रवम् ।

न ह्यस्या अपरञ्चन जरसा मरते पतिर्बिष्वस्मादिन्द्र उत्तरः”—इति ।

तदत्र सूर्यस्य चिरमेकरूपत्वेन विद्यमानत्वात् तच्छक्तेरिन्द्राण्याश्चिरमेव सुभगात्वम् । इदमेवेन्द्राण्या अवैधव्यप्रवादमूलम् । माध्यमिकेन्द्रस्य मेघचालकवायोर्हि वर्षे वर्षं प्रति रूपभेदात् तच्छक्तेः सुभगात्वायोगान्नास्तीन्द्राणीति समाख्या ; बिष्वस्मादिन्द्र उत्तरश्च सूर्य एव, न माध्यमिक इति च ध्येयम् ।

एव मपि यदमरसिंहेन शचीपर्यायत्वेन श्लोकितमिन्द्राणीति, तदिन्द्रशब्दार्थेक्यभ्रमादेव । एवं “विष्णुर्नारायणः कृष्णः”—इत्यादिषु (१. १. १८—२३.) विष्णुपर्यायेष्वपि विष्णुरिति सूर्यनाम, नारायण इति वायुनाम, कृष्ण इति मनुष्यनामित्येवमादयः पौराणिककालजभ्रमा बोध्या इति दिक् ॥

नन्वेव मिन्द्रादिदेवतमन्त्रेषु बहुत्रैव यत् तेषां पुरुषाकारविग्रहयत्त्वम्, हितार्थविवेकलक्षणचेतनावत्त्वम्, चेतनावत्पुरुषव्यवहार्यद्रश्यान्वितत्वम्, तादृशकर्मकर्तृत्वञ्च गम्यते; तत् कथं मुपपद्यते ? इति चेदत्र निरुक्तकारो यास्तु एवात्र दत्तोत्तरः (०. २. ३.) । तयाहि— “अपुरुषविधाः स्युरित्यपरमपि तु यद् दृश्यते अपुरुषविधम् । तद्यथा— अग्निर्वायुरादित्यः पृथिवी चन्द्रमा इति”—

इति । तथा चेपा मम्यादीनां पुरुषाकारविग्रहवत्त्वं प्रत्यक्षविरो-
धान्नेत्येव सिद्धान्तितम् । तदेवं मन्त्रेषु यदेषां पुरुषविधत्वं सुपलभ्यते,
तत् काल्पनिकं मेवेति । अथ चेतनावत्त्ववर्णनं च तेषां तथैवेत्याह—
“अचेतनान्यप्येवं सूयन्ते यथाप्रभृतीन्योपधिपर्यन्तानि”—इति ।
अथायुधादिद्रव्यान्वितत्वग्रयणं मपि तेषां तथैवेत्याह— “एतदपि
तादृशं मेव ; सुखं रथं युगुजं सिन्धुरञ्जिनम्”—इति नदीस्रुतिः
(यथा)—इति । तथा कर्मकर्तृत्वं मपि तेषां तथैवेत्याह— “एत-
दपि तादृशं मेव ; होतुयित् पूर्वं इविरथ माशत’ इति यावत्स्रु-
तिः (यथा)”—इति ।

वेदार्थमीमांसेकनिमित्ते मीमांसादर्शनेऽप्येव मेव तद्यथा—
“अग्निस्तु ०—० द्रव्यं वा स्यात् चोदनायास्तदर्थत्वात्”—इति
जै० २. ३. २१, २२सू०) । ‘द्रव्यं वा अग्निशब्देनीच्यते । कस्माद्
द्रव्यम् ? यदेतत् ज्वलनः ; अत्र ह्येषः प्रसिद्धः’—इत्यादि तद्भा-
ष्यम् । ततस्तत्रैव देवताधिकरणे त्रिभिः सूत्रैर्देवानां पौरुष-
विग्रहवत्त्वं क्रियाफलदायित्वञ्चास्वीकृत्य कर्मजन्यसंस्काररूपस्यापूर्व-
स्यैवैकस्य सर्वत्र फलदायित्वं प्रतिपादितम् । तथाहि— “देवता
वा प्रयोजयेद्, अतिथिवह्नोजनस्य तदर्थत्वात्”—इति पूर्वपक्षसूत्रम् ।
“आर्यपश्चात्”—इति तद्युक्तिसूत्रम् । “अपि वा शब्दपूर्वत्वात्
यज्ञकर्म प्रधानं स्याद्, गुणत्वेन देवताश्रुतिः”—इति ततः सिद्धान्त-
सूत्रम् (८. १. ७, ८, ९.) । पुनस्तत्रैव तत उत्तरम्, इन्द्रस्य
हरिनामकाश्वत्त्वादित्यवणस्योपचारिकत्वं त्रिभिः सूत्रैः सिद्धान्ति-
तम्— “असंयोगात् तदर्थेषु तद्विशिष्टं प्रतीयेत, कर्माभावादेव
मिति चेत्, न ; परार्थत्वात्”—इति (८. १. ४२, ४३, ४४.) ।
यस्य श्रुतावगत्यादीनां ब्राह्मणत्वादिजातिविभागः, स चेपा मेव

प्रत्यक्षाणां ज्वलनादिकर्मणा मङ्गारादिरूपाणां भौतिकानां मेवेति च स्वीक्रियते मीमांसकैः । “जातिः (१. ४. २४.)”—इत्यादिसूत्रेषु तत् स्पष्टम् । अत एव तैर्देवानां मेधा सम्भवादेव यज्ञादिकर्मानधिकारित्वं वर्णित मिति दिक् ॥

अथ येऽग्न्यादय इमे प्रत्यक्षाः, न त एते देवाः ; अपि त्वेषां मभिमानिनः सन्ति तस्य दृष्टव्यादिनामतः स्वर्गस्थाः केचन ; अत एवैव मसूत्रयद् व्यासः स्वदर्शनशास्त्रे—“अभिमानिव्यपदेशसु”—इत्यादि । तदेतद् व्यासवचनं मार्घं अपि कथं नस्याम्भन्तव्य मित्यत्र ब्रूमः । अस्येतद् व्यासवचनं सत्यम्, परं मेतस्य यद्विधोऽर्थः कृतः स्वस्वसम्प्रदायमतपुष्टयर्थं पौराणिककालजैः शङ्करादिभिः, स त्वसत्य एवेत्यस्माकम् । न हि कस्याप्यद्यतनस्य स्वमतस्थापन-व्याकूल्यभूतचित्तस्य लेखनीसम्भूतं सर्वं माख्यातं सत्यं भवितुं मर्हति, नापि हि तादृशानां तेषां सर्वेषां मेव प्रकृतवादित्वे मियो मतपार्थक्यं सुपपद्येतेति विज्ञातं मेवेतद् । यस्तुतस्वत्र यदुक्तं व्यासेन ‘अभिमानिव्यपदेशसु विज्ञेयानुगतिभ्याम्’—इति (२. १. ५.), तदर्थ-रत्नेवम्— श्रूयन्ते हि ‘मृदन्नवीत्’, ‘आपोऽद्भुवन्’, ‘फेनोऽद्भुवत्’—इत्येवमादयः (श० ६. १. ३.) । आसु श्रुतिषु श्रुतानां मृदादीनां कथं चेतनाविशिष्टत्वं मुररीकार्यं मित्याह— ‘अभिमानीत्यादि । यद्यपि विशिष्टचेतनावस्त्वेव अहं ब्रवीमीत्येवहारो ऽभिमानः सम्भवति, नान्यत्र मृदादी ; तथाप्येवमादी तस्याभिमानिनः ‘व्यपदेशः’ । व्यपदेशो व्यवहारः, व्यवहारमात्रं मौपचारिक मिति यावत् । कृतः ? ‘विज्ञेयानुगतिभ्याम्’ । चेतनाचेतनयोर्विशेषसु सर्वज्ञा-यति लौकिकशब्दार्थशक्तिग्रहादिशिष्टादितः ; तथात् मृदादिषु यदभिमानित्वं तदसावहारिकं मौपचारिक मिति सम्पद्यत एव ।

अनुगतिश्च “अहर्वे मित्रो रात्रिर्वरुणः (ऐ० ४. २. ४.)”, “असौ वा आदित्यो देव. सविता (श० ६. ३. १. १८.)”, “एष एवेन्द्रो य एष तपति (श० १. ६. ४. १८.)”, “अयं वै वायुर्योऽयं पवते (श० १. ५. ४. २.)”—इत्येवमादिश्रुतिभ्यश्चैव मेवेति । इतोऽप्यर्धविशेषोऽत्रावगन्तव्ययेदेतद्धीधायनीयभाष्यं द्रष्टव्यम् ॥

नन्वेवं “देवा इ वै सर्वचरौ सत्रं निपेदुस्ते इ पाप्मानं नाप-
जघ्निरे”—इत्येवमाद्याख्याधिकानां का गतिरिति चेत्, “सुतयो
ह्येताः सत्रस्य”—इत्यादि (जै० सू० १. १. ३२.) द्रष्टव्यम् ।
अथवा “विद्वांसो वै देवाः”—इति (श० ३. ७. ३. १०.) श्रुतेः,
“इथा वै देवा. देवा अहेव देवा अथ ये ब्राह्मणाः शुश्रुवांसोऽनू-
चानास्ते मनुष्यदेवाः, तेषां हिधा विभक्त एव, यन्न आहुंतय एव
देवानां, दक्षिणा मनुष्यदेवानाम्—० ; त एत सुभये देवाः प्रीताः
स्वर्गे लोक मभिवहन्ति”—इति (श० ब्रा० ४. ३प्र. १. ४.
२. ३प्र. ५. १४.) श्रुतेषु वेदविदुषां गौणदेवत्वेऽभ्युपगते सुसङ्ग-
च्छत एवेवमादिक माख्यानम् । अतएव देवत्व मापन्नस्य यज्ञ-
दीक्षितस्य यजमानस्य मनुष्यैर्वाक्यालापनिषेधेऽपि (८१ पृ०)
विद्वद्भिर्वाक्यालापस्य कथा दूरे आस्ता मेकत्र वासश्च विहितः ।
तथाहि— “तदस्य विप्रवैश देवैर्जुष्टं भवति,— ये चेमे ब्राह्मणाः
शुश्रुवांसोऽनूचानाः”—इत्यादि श० ब्रा० ३. १. १. ११, १२ । तच्चै-
तत् समान्त्रानम् “एद मगन्म देवयजनम्”—इतिमन्त्रव्याख्यानपर-
मिति वेदविदुषां देवत्वे मन्त्रलिङ्ग मप्यस्तीति च सूचितम् । स
चैष मन्त्रो यजुर्वेदीयस्तस्य पाठस्त्वेवम् (४. १. १.)—
“एद मगन्म देवयजनं पृथिव्या यत्र देवासो अजुपन्त विप्रैः ।
ऋक्सामाभ्यां सन्तरन्तो यजुर्भो रायस्योपेष समिषा मदेम”—इति ।

श्रुताद्येहैतरेषु चत्वारो देवगुणाः । तथाहि—

(१) “सत्यसंहिता वै देवाः (१. १. ६.)”—इत्युक्तः प्रथमः,
“परोचप्रिया इव हि देवाः (३. ३. ६.)”—इत्युक्तो द्वितीयः, “न
वै देवा अन्वोऽन्यस्य गृह्णे वसन्ति (५. २. ४.)”—इत्युक्तस्तृतीयः,
“मर्त्यान् सतोऽमर्त्यान् कृत्वा”—इति श्रुतौ (६. ३. ४.) देवाना
ममरभावश्च ध्वनितः, स एष्यत्तुर्यः ।

तत्र देवानां सत्यसंहितात्वन्वित्यम्;—सूर्यः प्रतिदिन सुदे-
त्यस्तं याति च यथाकालम्, हरति च रसाननुचण मित्यादि ।
वायुः सदैवात्तरिचि स्थितो वाति, मेघान् सञ्चालयन् दारयति च
यथाकाल मित्यादि । अग्निरप्यसति प्रतिबन्धके न कदापि पचन-
दहनादिकं स्वकार्यजात मुक्कुजति । तदेवं सर्व एव देवाः सदैव
स्वस्वकर्मसु व्याप्रियमाणा उपलभ्यन्त इति तेषां सत्यसंहितात्वम् ।
मनुष्यासु स्वभायत एव अमृतचिन्तका अमृतवादिनो ऽमृतकारिण-
शैत्यमृतसंहिताः । तदिहाम्नातम्—“अमृतसंहिता मनुष्याः”—
इति (१. १. ६.) । सिद्धादिभिरमृतभावं विहाय ऋतभाव
मुपगम्य च भवितु मर्हन्ति तेष्वमृतसंहिता इत्याम्नाताः—‘विदुषा
सत्य मेव धदितव्यम्’—इत्येवमादयः (५. २. ६.) उपदेगाः ।
तदत्र विदुषां देवत्वस्वीकारेऽप्येव प्रधानो हेतुर्यज्ञेषां मुपजायत
एव सत्यस्वभाव इति ।

(२) एवं परोचप्रियत्व मध्यस्ति देवानाम् । तथाथा—अन-
स्तानिलादिप्रभवाः सर्व एवैते जन्ममृत्युसुखदुःखादयो भावाः,
सदैव सर्वानुपलभ्यमानहेतुव्यापारका भवन्ति, कुर्वन्ति च सूर्ये-
न्द्रादयो रसहरण-मेघसञ्चालनादीनि कर्माणि सदैव सर्वत्र, परं
न किमपि कार्यं कथं केन कदा कृत मिति कस्यापि प्रत्यक्षत

उपलभ्य मस्तीति परोक्षप्रियत्व मियापगम्यते तेषाम् । विदुषा मपि देयत्वनामात् भवति परोक्षप्रियत्व मित्याह — “ते देवा ऋ-
 यन् मेदं प्रजापते १तो दुपदिति, तन्मादुप मभयत् । तन्मादुपस्य
 मादुपत्वम् । मादुपं ह धै नामेतद् यन्मानुपम् । तन्मादुपं
 सन्मानुप मित्वाचधते परोक्षेण । परोक्षप्रिया इव हि देवाः”-इति
 (३. १. ८.) । मादुप इति प्रत्यक्षवचनेऽभिहितेऽग्नीन् मपि
 किञ्चित् श्रुतं स्यात्, तद्वर्जनायैवेह विद्वांसो पारोक्ष्येण नाम चक्रु-
 र्मानुप मिति । एवमादिकं परोक्षप्रियत्वञ्च तेषां देयत्वे योजम् ।

(३) तयान्योऽन्यगृहवासाभायोदाहरण मप्यत्र श्रुत मिवम्—
 “नर्तुंश्रुतोर्गृहे वसतीत्याहुः”-इति (५. २. ४.) । न ह्येकः
 ऋतुरपरस्य ऋतोः काले उपलभ्यत इति तदागयः अवा-
 परम् । अस्ति सूर्यस्य वासो द्युलोके, चन्द्रस्य वासोऽम्बरिचे, एत
 दन्यथाभावः कदाचित् केनचित् कयञ्चिदपि सम्भाव्यतेऽपि किमु ?
 प्रत्युत सपे एव षडोपपदपृथिवीनक्षत्रादयो देवा स्वस्वकक्षायां
 चिरं भ्रमन्तीत्येव ध्रुवम् । तदन्तर्गताना मग्निवाय्वादीना मध्ये
 मेवानन्यगृहवासत्वं सूक्ष्मविज्ञानदृष्ट्योपलभ्यत एव । ये केचन
 विद्वांसो मनुष्या देवत्व मिच्छन्त्युः, तेषां मध्येतदनुकरणेनानन्य-
 गृहवसित्वं स्यादभ्यसनीयम्, यथा च स्वात्मीयजनस्तन्वारोहि-
 त्वेन परपिण्डादत्वं दुःखायेत्युपलभ्यतेति ।

(४) अप्यमरणधर्मत्वञ्च तेषा मम्यादीनां प्रत्यक्ष मिव ; न
 हि कदापि क्वचिदपि केनाप्यग्न्यादेरभावो विज्ञायत इति । विद्वां-
 सोऽपि विद्यादिप्रभावेणामरत्व मप्युपगच्छन्त्येव ; तद्यथा— वसिष्ठ-
 विश्वामित्रमान्धातृवेनरुणार्जुनव्यासवाल्मीकादयः । इत्य ममरण-
 धर्मसाभ्याञ्च तेषां देवत्व मभ्याहृत मिति ।

ऋत्विजा मपि विद्वत्सयेव सत्यभाषित्वादिना सिद्धं देवत्वम् ;
 ऋत्विजो ह्येव देवयजनं ये ब्राह्मणाः शशुवांसोऽनूचाना विद्वांसो
 याजयन्ति”-इति शत० ३. १. १. ५ । अनुपद मिह प्रदर्शितम्
 “एद मगन्म (१७८ पृ०)”-इत्यादि मन्वन्तिह ऋत्विजां
 देवत्वख्यापनायैवान्नातं व्याख्यातञ्च तथोपपाद मध्वर्युब्राह्मणे
 “एतद् यजुराह”-इत्यादिना (३. १. १. ११. १२.) ।

दीक्षिताना मपि यजमानानां यज्ञदीक्षा मारभ्य यज्ञसमाप्तिं
 यावद् भवत्येव देवत्वम् । तद्यान्नातं बहुत्र । तद्यथा— “यो दीक्षते
 स देवताना मेकी भवति”-इति श० ब्रा० ३. १. १. ८, १० ।
 “अमानुष इव वा एतद् भवति, यत् व्रतं सुपेति; न हि
 तदवकल्पते०—० । तद् खलु पुनर्मानुषो भवति; तस्मादिदं मह्यं
 य एवास्मि सोऽस्मीत्येव व्रतं विस्मृजेत”-इति च तत्रैव (१. १. ६.) ।
 तत्राप्यनृतपरिहारादिकं मेव वीजम् । अत एव दीक्षितस्य सत्य-
 वदनं सर्वेष्वेव ब्राह्मणेभूपदिष्टम् । तद्यथा— “दीक्षितेन सत्यं मेव
 वदितव्यम्”-इति (ऐ० ब्रा० १. १. ६.) ।

एवं हि वेदेषु चतुर्विधा देवा श्रूयन्त इत्येव फलितम् । तत्र,
 अग्निवायुसूर्या अग्नीन्द्रसूर्या वंते त्रयो मुख्या देवाः, पृथ्वीजल-
 चन्द्रमःप्रभृतयो बहव एव तन्मुख्यदेवसहचरादय इत्यसुख्या देवाः,
 इष्वाधवावादयः पारिभाषिका देवाः, ऋत्विग्यजमानविद्वांसश्च
 गौणा देवा इति सिद्धान्तः ॥

अथापीश्वरस्य “सत्यं ज्ञानं मनन्तं ब्रह्म”-इत्यादिश्रुतिसिद्धं
 सत्यसंहितात्वं प्रथमं भवति, “एकं भेदाद्वितीयम्”-इत्येवमादि-
 श्रुतिभ्योऽपरेश्वरस्याभावात् अन्यगृहवामित्वं त्वम्यासन्नाथं मेव,

परोक्षप्रियत्व मपि तत्सृष्टाना मेषां जीवाना मतीतानागतज्ञान-
 शून्यत्वेन स्पष्टम्, अमरत्वस्य तु का कथा ? सर्वश्रुतिसिद्धो हि
 तस्यामरभावः सर्वधीमत्प्रतीतयेति । सत्यप्येवं मन्त्राणा मधि-
 यज्ञव्याख्याने प्रत्यक्षदृष्टप्रज्वलिताङ्गारादिरूपान्यादीना मेव ग्रहणत
 दृष्टसिद्धेरपराभिधेयस्यानाकाङ्क्षितत्वात् दर्शितविनियोगश्रुत्युपलब्ध-
 क्रियासाधनोपयोगित्वाच्च देवशब्देन देवताभिधानाग्यादिशब्दैश्च
 न तस्य देवदेवस्य ग्रहणं याञ्जिकसम्मतम् । अधिदैवतव्याख्याने
 चान्यादिद्रव्यादिविज्ञान मेवाभीष्ट मित्यग्यादिपदाना मीश्वर-
 वाचित्वस्वीकारो व्यर्थ एव । अध्यात्मव्याख्यानन्तु त्रिविधं भवति ;
 आत्मशब्देन परापरात्मनोः शरीरस्य च बोधात् । तत्र शरीर-
 परव्याख्याने जीवपरव्याख्याने चेश्वरार्थस्य नैव प्रयोजनीयता ;
 परमात्मपरव्याख्यानन्तु येषां मन्त्राणा मुपयुज्यते, तेष्वेव स्यात्तदा-
 दरणीय मिति सर्वैरभ्युपेय मेवेति ॥

अथ यद्यपि परमात्मपरं जीवपरं शरीरपरं चेति त्रिविध मपि
 व्याख्यानं स्यादधिदैवतव्याख्यानान्तर्गतम्, तथापि ब्राह्मणवसिष्ठ-
 न्यायेनैवेह प्राधान्याभ्युपगमात् निरुक्तादौ पार्थक्येनोच्यतेऽथाध्यात्म
 मिति । तद्यथा ऋ० सं० १. १६४, १५—

“साकञ्चानां सप्तथ माहुरेकजं पडिद्यमां ऋषयो देवजा इति ।
 तेषामिष्टानि विहितानि धामशः स्यात्ते रैजन्ते विहृतानि रूपशः” ।

“सहजातानां षष्ठा ऋषीणा मादित्यः सप्तमः ०—० इत्यधि-
 दैवतम् ; अथाध्यात्मम्— सहजातानां षष्ठा मिन्द्रियाणा मात्मा
 सप्तमः”—इत्यादि तन्नैरुक्तव्याख्यानम् (१३. २. १८.) । अत्रात्मपदेन
 जीवस्य ग्रहणम् ।

अथात्मपदेन परमात्मनो यथा ऋ० सं० ८. ८६. ५—

“सोमः पवते जनिता मतीनां जनिता दिवो जनिता पृथिव्याः ।
जनिताग्नेर्जनिता सूर्यस्य जनितेन्द्रस्य जनितोत विष्णोः”—इति ।

“सोमः सूर्यः ०—० इत्यधिदैवतम् ; अथाध्यात्मम्— सोम
आत्मा”—इत्यादि चात्र निरुक्तम् (१३. १. १२.) ॥

अथापि तान्यध्यात्मादीनि नामतस्त्रिविधानि वस्तुतः पञ्च-
विधानि व्याख्यानानि न हि सर्वेषां भेद मन्त्राणां भुवपयन्ते ;
प्रत्युत केषाञ्चिदेकविधम्, केषाञ्चिद् द्विविधम्, केषाञ्चिद् बहुविध
मपि । तत्राधिदैवतमन्त्रा एवात्र प्रायस्त्रिभागाधिकाः श्रुताः,
केवलाधियज्ञार्थाः केवलाध्यात्मार्थाश्च सन्ति केचन स्वस्थाः । एव मपि
यदधिदैवतमन्त्राणां बहूनां भेदाधियज्ञं व्याख्यानं कृतं ब्राह्मण-
कारैर्यज्ञसिद्धयर्थम्, अध्यात्मव्याख्यान मप्याहृत मात्मवादिभि-
रुपनिषदादिषु ; तस्मात् सर्ववेदेष्वधिदैवतमन्त्राणां प्रासुर्व्येऽपि
साम्प्रत मन्वेपणीयत्वं गतम् तदिहोदाहरामः—

यज्ञं ज्योतिष्टोमादिक मधिकृत्य यद् व्याख्यानम्, तदधि-
यज्ञम् । तादृश केवलाधियज्ञव्याख्यानयोग्यमन्त्रो यथा—

“उरु प्रयस्वेरु ते यज्ञपतिः प्रयताम्”—इति वा० सं० १. २२. ६ ।

कपालेषु पुरोडाशप्रथने विहितः । तच्च विधानं मन्त्रव्याख्यान-
सहितं श्रुतं शतपथे । तथाहि— “तं प्रययति, उरुप्रया उरु प्रय-
स्वेति प्रययत्येवैन मेतदुरु ते यज्ञपतिः प्रयता मिति ; यज्ञमानो धे
यज्ञपतिस्तयज्ञमानायैवैतदायिष मागास्ते”—इति (१. १. ६. ८.) ।
अपरो दागतया मपि यथा १०. ७१. ११—

“ऋचान्वः षोष मास्ते पुपुष्वान् गायतं त्वो गायति शकरीषु ।

ब्रह्मा त्वो वदति जातविद्यां यज्ञस्य मात्रां विमिमीत उ त्वः”

“इत्यृत्विक्कर्मणां विनियोग माचष्टे”—इत्याद्यत्र नैकतम् (१. ३. ३.) ।

क्तेवनाध्यात्मव्याख्यानयोग्यमन्त्रो यथा १. १६४, २०—

“हा सुपर्णा सयुजा सखाया समानं हचं परिपस्वजाते ।

तयोरन्यः पिप्पलं स्वादृत्तिं अनग्रचन्त्यो अभिचाकशीति”-
इति । “ह्रीं ह्रीं प्रतिष्ठितौ”-इत्यादि, “इत्यात्मगति माचष्टे”-
इत्यन्तश्चैतन्मैरुक्तं (११. ४. २.) व्याख्यानं द्रष्टव्यम् ।

• देवतां देवते देयताः वा अधिष्ठात्य दृष्टो मन्त्रोऽधिदेवतः ।
देवतासु पूर्वोक्तलक्षणाः सर्वविधा एवेह विज्ञायन्ते ; परापरगरीरा-
त्मकानां मात्मनाञ्च देवत्वस्वीकारेण तत्तद्विज्ञानमन्त्राणां मध्या-
त्मेतिप्रसिद्धानां मध्येतदन्तर्गतत्वम् । एवञ्चाधिदेवतमन्त्रेभ्यस्वा-
द्यज्ञस्तम्भपर्यन्तानां पार्थिवानां सपार्थिवानाञ्च गुणस्वरूपोप-
योगितादीनां विज्ञातं भवतीत्यधिदेवत मेष व्याख्यानं सर्वपदार्थ-
विज्ञानमूलं प्रधानम् । अतो निरुक्तकृद्भिः प्रायः सर्वेषां मिव निग-
मानां मधिदेवतव्याख्यानं मेवाश्रितम् । तद्यथा— “म न मन्त्रे-
ताय मेवाग्निरिति, अष्येते उत्तरे ज्योतिषी अग्नी उच्येते, ततो नु
मध्यमः— ‘अभि प्रवन्त समनेव योषाः कल्याण्याः, क्षयमानासो
अग्निम् । घृतस्य धाराः समिधो नसन्त ता लुपाणो हर्यति जात-
वेदाः’ । (‘अभिप्रवन्त’) अभिनमन्त (‘समनेव’) समनस इव
‘योषाः’ ‘कल्याण्यः’ ‘क्षयमानासः’ ‘अग्निम्’ इति श्रौपमिकम् ।
‘घृतस्य धाराः’ उदकस्य धाराः ‘समिधः’ ‘नसन्त’ । नसतिराप्नोति-
कर्मा वा, नमतिकर्मा वा । ‘ता लुपाणो हर्यति जातवेदाः’ हर्यतिः
प्रेषाकर्मा—इति निरु० ७. ४. ४ । अत्र माध्यमिकस्य विद्यु-
दग्नेः सूर्यरश्म्याहृतोदकान्येव समिन्धनानीत्युक्तं विज्ञानम् । अत
एवान्यत्रोक्तं मितयोरन्योः पार्थक्यम्— “यावदनुपात्तो भवति
मध्यमधर्मं तावद् भवति— उदकेन्धनः शरीरोपगमनः ; उपा-

दीयमान एवायं (पार्थिवाग्निः) सम्पद्यते— उदकोपशमनः शरीरदीप्तिः”—इति (निरु० ७. ६. ६.) । वैद्युदग्नेरुदकजातत्व संन्यस्मिन्नपि मन्त्रे सुव्यक्तम् । तद्यथा— “आदित् प्रत्रस्य रेतसो ज्योतिः पश्यन्ति वासरम् । परी यदिध्यते दिवि”—इति ८. ६. ३० ।

अनेकत्र तु निरुक्तकारो यज्ञानुरोधाटेकस्य मन्त्रस्याधियज्ञ-व्याख्यान मुक्त्वापि पुनः स्वचित्ततोपायाधिदैवतज्ञाह । तद्यथा—

“सोमं मन्यते पपिवान् यत् सम्पिवन्त्योपधिम् ।

सोमं यं ब्रह्मणो विदुर्न तस्याग्राति कथन”—इति ।

अस्य मन्त्रस्य (ऋ० सं० १०. ८५. ३.) एतन्नैरुक्तं व्याख्यानम्— “हृथा सुत मसोम माह०—० ‘कथन’ अथञ्चा ; इत्यधियज्ञम् । अथाधिदैवतम्०—० यजुस्सुत मसोम माह, सोमं यं ब्रह्मणो विदु-शन्द्रमसम् न तस्याग्राति ‘कथन’ अदेव इति”—इति ११. १. ४ ।

एवम्, “इपे त्वोजं त्वा”—इत्यस्याधिदैवतमन्त्रस्यैव यज्ञानु-रोधाट् छिन्नघ्नोत्यादिपदाध्याहारेणाधियज्ञं व्याख्यानं कुर्वन्नपि शतपथप्रवक्त्रा वायुविज्ञानं न जहाविति पूर्वमेवोदाहृतम्, (६५०) ।

एव मेवास्यैव मन्त्रस्य पूर्वं मधिदैवतव्याख्यानं प्रदर्श्य ततोऽध्याय मपि व्याख्यानं प्रदर्शितम् । तद्यथा ऋ० सं० ८. ८६. ४—

“सोमः पयते जनिता मतीनां जनिता दिवो जनिता पृथिव्याः ।

जनितान्नेर्जनिता सूर्यस्य जनितेन्द्रस्य जनितोत विष्णोः”—इति ।

अस्य ‘सोमः सूर्यः प्रसवनात्०—० इत्यधिदैवतम् ; अथाध्यायम्—सोम आत्माप्येतस्मादेव”—इत्यादि नैरुक्तं द्रष्टव्यम्, (१३. २. १२.) ।

एकस्य मन्त्रस्य त्रिविधं चतुर्विधं वा व्याख्यान संप्रपद्यते । तद्यथा “अग्नि मीडे पुरोहितम्”—इत्यस्य (ऋ० सं० १. १. १) । एतस्य हि अधियज्ञपक्षे ‘पुरः’ मग्मुखे वेद्यां ‘हितं’ निहित मिम

मेम 'अग्निम्' पार्थिवं प्रज्वलन्त मङ्गारम्, अधिदैवतपत्ने 'अग्निम्'
 'पुरः' पूर्वस्थां दिशि 'हितम्' उदितं सूर्यम्, अध्यात्मपत्ने 'पुरो-
 हितम् अग्निम्' सर्वेषा मेय पुरः स्थितं परमात्मानम्, जीवं
 वेति चत्वारोऽप्यर्याः सह षडन्त एवेति ॥

अथाधिदैवतार्थतो बहव उपदेशा अपि लक्षिता भवन्ति ।
 तद्यथा ऋ० सं० १. १५५. ६—

"ता वा वास्तून्युश्मसि गमध्वे, यत्र गावो भूरिशृङ्गा अयासः ।

अत्राह तदुरुगायस्य हृणः, परमं पद भवभाति भूरि"—इति ।

"सर्वेऽपि रश्मयो गाव उच्यन्ते"—इति ह्युच्यता यास्कमुनिना तन्नि-
 गमरूपत्वेन प्रदर्शितस्यास्त्यार्थसङ्घेपस्त्वेव भभापि—“('ता') तानि
 'वास्तूनि' ('उश्मसि') कामयामहे 'वा' (वयम्), ('गमध्वे')
 गमनाय ; 'यत्र' (येषु वास्तुषु) 'गावः' (रश्मयः) ('भूरिशृङ्गाः')
 बहुशृङ्गाः—० 'अयासः' अयनाः ; ('अत्र') तत्र (तेषु वास्तुषु)
 'उरुगायस्य' महागतेः ('हृणः') विष्णोः 'तत्' परार्द्धस्थं
 'परमं पदम्' (आकाशं) 'भवभाति' 'भूरि' बहु"—इति
 निरु० २. २. २ । इतथात्र वास्तुविज्ञान सुपलभ्यते । तथाहि—
 येषु वास्तुषु मध्ये बहु आकाशं स्यात्, यस्मिन्आकाशे सूर्यरश्मीनां
 वायुप्रेरितं गमनागमनञ्च प्रचुरं भवेत्, तादृशानि बहुवायुका-
 शातपालोकसमन्वितान्येव वास्तूनि विद्वद्भिर्वासावाश्रयणीयानी-
 त्युपदेशः फलितः ।

एवं गृहद्वारनिर्माणञ्च कीदृक् कर्तव्य मित्युपदेशथाधिदैवि-
 कार्थत एव लभ्यते यथा ऋ० सं० १०. ११०. ५—

"व्यवसतीरुर्विद्या विप्रयन्तां पतिभ्यो न जनयः शुभमानाः ।

देवीर्होरो हृष्टतीर्विश्व मिन्वा देवेभ्यो भवत सुप्रायणाः"—इति ।

अस्मिन् मन्त्रे गृहाणां द्वारः कीदृश्यो निर्मातव्या इत्येषोप-
दिष्टम् । 'द्वारः' यज्ञगृहाणां विद्वद्गृहाणां वा 'देवीः' देव्यः, दीप्ति-
मत्यः ["द्वाराभिमानिन्यो हे देव्यः"—इति सा० भा०] 'व्यच-
स्वत्यः' व्यञ्जनवत्यः, बहुवायुप्रवेशयोग्याः, 'उर्विद्या' उरुत्वेन, प्रस्थ-
त्वेन 'विश्वयन्ताम्' सुयोग्याधिकप्रस्थकपाटयुक्ता भवन्त्वित्यर्थः ।
'पतिंभ्यो जनयः न शुभमानाः' कुलवध्वो यथा स्वं स्वं पतिं तोष-
यितुं सुन्दरवसनभूषणैः शोभन्ते, तथैव शोभिताद्य भवन्त्वित्यर्थः ।
अतएवोक्तं मैत्रदेयके "विश्व मिव हि रूपं रराद्याः शुक्त मिव
च हृण्य मिव च"—इति (१. ५. ३.) । 'विश्व मिन्याः' "विश्व
माभिरेति"—इति तद्विरुक्तम् (८. २. ७.) ["सर्वस्य प्रीणयित्वाः"
—इति सा० भा०], एवं 'बृहतीः' बृहत्यो दैर्घ्येण 'देवेभ्यः' ऋत्वि-
ग्यजमानेभ्योऽन्वैभ्यश्च विद्वद्भ्यः 'सुप्रायणाः' सुखप्रवेशाः 'भवत' इति
तदर्थः । तदेतेन विद्वद्भिः सुदैर्घप्रस्थयुक्ताः वायुप्रवेशप्रयत्नयोग्याः
सुचिन्विता दीप्तिमत्यो द्वारः कर्तव्या इति द्वारविज्ञानं मुपदिष्टम् ।

अन्याप्येव मेषा द्रष्टव्या ऋ० सं० ३. १८. २—

"तपो अग्ने अन्तराए अमित्राए तपा अंस मररुपः परस्य ।
तपो वसो चिकितानो अचिस्तान् पि ते तिष्ठन्ता मजरा अयासः"
—इत्यस्या ऋच इदं सायणीयं भाष्यम्— "हे 'अग्ने' 'अन्तरान्'
अभिभावकान् 'अमित्रान्' गतून् 'सु' सुहु यथा भवति तथा 'तपो'
तपैव वाधस्व । किञ्च 'अररुपः' तुभ्यं हविरप्रयच्छतः, अत एव
'परस्य' गतुभूतस्य स्वं 'अंसम्' अभिलाषं 'तपा' अणय । 'वसो'
सर्वस्य यासयितः हे अग्ने ! 'चिकितानः' कर्माभिप्रेक्ष्यम् 'अचि-
स्तान्' स्वकर्मण्यनासक्तमनस्कान् पुरुषान् 'तपो' मन्तप । यस्मा-
देयं तस्मात् 'ते' तव रश्मयः 'अजराः' जरारहिताः अतएव

‘अयासः’ सर्वत्र गमनस्यभावाः सन्तो ‘वि तिष्ठन्तान्’ विशेषेण तिष्ठन्तु”-इति । अत्र ‘तुभ्यं हविरप्रयच्छतः’-इति भाष्यवचनादप्य-
गम्यते मन्त्रेष्वेतेनाग्निपूजाहीनाना मत एवाग्निशत्रूणां मनुष्याणां
विनाशः प्रार्थित इति, तदिदं मसङ्गतं मशब्दश्चेति ।

अस्मान्मते त्वेतन्मन्त्रस्यैवं व्याख्यानं कार्यम्— प्रथमपादस्य,
हे ‘अग्ने !’ ‘अन्तरान् अमितान्’ गृहमध्यस्थान् शत्रुभूतान् आर्द्र-
भावान् ‘तप उ’ शीपयैवेति । द्वितीयपादस्य, ‘अररुपः परस्य’
‘अक्षपीरारोचनात्’-इति हि निरुक्तम् (१२. १. ०.), अर-
रुपः = अवरुपः, तथाच शत्रुभूतस्याप्रकाशस्य ‘शंसन्’ नाम
अस्तित्व मिति यावत्, ‘तपा’ दह, नाशयेति । तृतीयपादस्य,
हे ‘वयो’ ‘चिकितानः’ मज्जलान् त्वं ‘अचित्तान्’ चित्तशून्यान्
दंशमशकादीन् ‘तप उ’ तपयैवेति । चतुर्थपादस्य, ‘ते’ तव सखि-
भूताः ‘अजराः’ ‘अग्रामः’ पवमानाः ‘वितिष्ठन्तान्’ अत्र गृहे इति
शेषः । अग्नी ज्वलिते वायोराममनं मत्वक्षम्, अत एवाग्नेर्वायु-
सखेति च नाम मसिद्ध मिति । तदेव मद्रं गृहेऽग्निप्रज्वालनेन
तदार्रीभावो नश्यति, तत्र प्रकाशोऽपि भवति, तदाद्रान्धकारायिता
दंशमशकादिजीवा अपि विहूरिता भवन्ति, तत्र मदागतेर्गमनच
तिध्यतीति फलितार्थः सम्भवः । तदेतेन मन्त्रेण गृहस्य प्रकाश-
शून्यत्वम्, तत्रिवन्धन मद्रंत्वम्, तत्र एव वायुप्रवाहहीनत्वम्,
तदायितं दंशमशकादिजीवायत्वञ्चेति श्रुत्वारि दूषणानि विज्ञा-
पितानि; तेषां अतुष्टां मिव दूषणानां निवारणाय तादृगे गृहे
अग्नेः प्रज्वालनञ्चोपदिष्टम् ।

इन्नेषं पदार्थविज्ञानगिद्योपयोगीनि बह्वपदेशपूर्णानि वैता-
दृगान्युत्कृष्टतमान्यधिदैवतव्याख्यानान्यपहाय, परमात्मज्ञानपिपा-

सूनां तर्पणानि अध्यात्मव्याख्यानानि च विलोप्य, अधियज्ञव्याख्या-
नान्येषामभाषत सर्ववेदभाष्यकारः सायणाचार्यस्तथान्यान्योऽपि ।
उक्तञ्च तेन सायणेन ऋक्संहिताभाष्ये अस्यवामीयसूक्तव्याख्याना-
रम्भे— ‘एव सुत्तरनाप्यधिदेवतपरतयाध्यात्मपरतया च योजयितुं
शक्यम्, तथापि स्वरसत्त्वाभावात् अन्यविस्तरभयाच्च न लिख्यते ;
तत्र हा सुपर्णेत्यादौ स्फुट भाष्यात्मिकी द्वयः प्रतीयते, तत्र त मेव
प्रतिपादयामः’—इति (१. १६४. १.) । अहो स्वरसत्त्वाभावः !

वस्तुतो ध्वान्ताच्छद्विज्ञानकालिकाना मशेषशेमुधीमता सपि
तेषां सायणमहीधरादीना मधिदेवतार्थतोऽपि मन्त्राभिप्रेतं प्रकृत-
विज्ञानं नेव स्फुरितं सम्यगिति तच्छोच्य मेवाभवत् । दग्ध्यामशेष्ट
तयाविध मपि किञ्चिद् । सन्ति यजुषांसंहितायां कतिचिद् ब्रह्मोद्य-
सञ्ज्ञका ऋग्गन्वाः, ते सर्वे नूनं विविधविज्ञानपूर्णा अपि सायणा-
दिभिर्न तथा व्याख्याताः । तद्यथा तत्रत्यैकस्या ऋचोर्द्वैर्ष एषः—

“पृच्छामि त्वा पर मन्तं पृथिव्याः ,

पृच्छामि यत्र भुवनस्य नाभिः”—इति (वा० सं० २३. ६१.) ।

एतःपृच्छयोरुत्तरे अपि तद्विहितेयस्या मेवर्चिं श्रुते—

“इयं वेदिः परो भन्तः पृथिव्याः”,

“अयं यज्ञो भुवनस्य नाभिः”—इति (वा० सं० २३. ६२.) ।

तावेतो द्वावेवादेर्चौ ऋक्संहिताया मप्याम्नातौ (१. १६४. ३४,
३५.) । तैत्तिरीयसंहितायांश्वेमाशाग्नातौ (७. ४, १८. ५, ६.),
तद्ब्राह्मणे चोपन्यस्तौ (३. ८. ५.) । तदेतयोर्ब्याख्यानानि—

‘हे यजमान ! ०—० यत्र सर्वा पृथिवी ममाप्यते, तत्
पृच्छामि । तथा त्वा मन्यत् पृच्छामि । किं तदिति, उच्यते—
यत्र भुवनस्य नाभिः मन्नाहो बन्धनम्, यत्र सर्वं सन्नदं भवति त

मित्यर्थः'-इति । ततः 'पृथिव्याः प्रयत्नपत्न्याः भूम्याः परो अक्षः पर-
मत्तं पर्यवमान मियं वेदिः । न हि वेद्यतिगिष्वा भूमिरस्ति ;
'एतापतो वै पृथिवी यावती वेदिः'-इति (ब्रा० २. ८. १२.
१.) श्रुतेः । तद्यार्थं यज्ञो भुवनस्य भूतजातस्य नाभिः मध्यमम् ;
हृद्यादिमर्षफलोत्पत्तेः मर्यप्राणिनां बन्धकरत्वात्'-इति च । एते
तयोर्दक्षयोः सायणकृते ऋग्भाष्यीयाधिदैवतव्याख्यानं ।

'हे ब्रह्मन् ! त्वां पृथिव्याः परं मत्तं पृच्छामि । यतः परं
सुकृष्टप्रदेशो भवति, सोऽयं परोऽक्षः । तथा अक्षस्य नाभिरपि
सर्वस्य भुवनस्य नाभिन्यानीयं यत् पृच्छामि'-इति । ततः 'दियं
यागवेदिः, सा मिव पृथिव्याः परं मत्तं यात्रिका चादुः न हि वेद्या
अधिकः कश्चिद् भूप्रदेशोऽस्ति'-इत्यादि च । एते तयोर्दक्षयोः
सायणकृते तैत्तिरीयभाष्यीयाधिदैवतव्याख्यानं ।

'यागसम्बन्धिनी या वेदिः, सा पृथिव्या सुकृष्टप्रदेशः ; न हि
ततोऽन्य उक्कृष्टप्रदेशः कश्चिद् विद्यते'-इति, 'यथा शरीरस्य नाभिः
मध्यप्रदेशः, तथा यज्ञः सर्वस्य लोकस्य मध्यस्थानीयः ; कर्मणा-
धीनत्वात् सर्वजगद्व्यवहारस्य'-इति चेति तयोर्दक्षयोः सायणकृते
तैत्तिरीयभाष्यीयाधिदैवतव्याख्यानं ।

'हे अध्वर्यो ! पृथिव्याः परं मत्तं मयधिभूतं पर्यन्तं त्वा मत्तं
पृच्छामि । यस्मिन् स्थाने भुवनस्य भूतजातस्य नाभिः कारणं
तदपि त्वां पृच्छामि'-इति, 'द्वयं वेदिः उत्तरवेदिः पृथिव्याः परः
अक्षः अथधिः वेदेः सर्वपृथ्वीरूपत्वादित्यर्थः । भुवनस्य नाभिः
कारणम् अथं यज्ञोऽग्निमेधः भुवनस्य प्राणिजातस्य नाभिः कार-
णम् ; 'यज्ञाद् वै प्रजाः प्रजायन्ते'-इति श्रुतेः'-इति चेति तयो-
र्दक्षयोर्मधीधरकृते यज्ञभाष्यीयाधिदैवतव्याख्यानं ।

तत्त्वतस्त्विह प्रथम-पृच्छामित्वेतिप्रश्नोत्तराभ्यां पृथिव्या वक्तु-
लाकारत्वं प्रतिपादितम् ; वर्तुलस्यैव हि पदार्थस्याद्यन्तसीम्नोरैक्य-
दर्शनाद् ; यतः कुतश्च चालिता रज्जुस्तत्रैवावसीयते इति सर्वं मेव
स्थान मादिशब्दभागन्तशब्दभाक् च भवेदित्यभिप्रेत्यैवोत्तरित मियं
वेदिः परो अन्त इति । एतेन पृथिव्याकृतिविज्ञानं मुपदिष्टम् ।

एव मपर-पृच्छामित्वेतिप्रश्नोत्तराभ्यां पृथिव्या माध्याकर्षण-
शक्तिमत्त्वं प्रतिपादितम् ; नाभिपदार्थस्य हि मध्यस्थत्वेन बन्धन-
रूपत्वेन चान्यत्रान्यत्र सिद्धान्तितत्वात् । तथा ह्यौतरेयकम्— “अयं
धै वेनोऽस्माद्वा ऊर्धा अन्ये प्राणा धेनन्ववाञ्चोऽन्ये तस्माद् वेनः
प्राणो वा अयं सन् नाभेरिति तस्मान्नाभिस्तन्नाभिर्नाभित्वम् प्राण
मेवीक्षिंस्तद्दधाति”—इति (१. ४. ३.) । “नाभिः सन्नहनात् ।
नाभ्या सन्नद्धा गर्भा जायन्त इत्याहुः”—इति च नैरुक्तम् (४. ३. ५.) ।
‘णह बन्धने’—इति दिवादिधातोः ‘नहो भध’—इतीञ्प्रत्यये भान्ता-
देशे चाद्युदात्तो नाभिश्चोऽयं निष्पद्यते । तदेवं मध्यस्थत्वे सति
अभितः स्थितानां सन्निहितानां बन्धनरूपत्वं नाभित्वं मितिं सम्य-
च्यते नाभिलक्षणम् । अत एव शारीराणां स्नायूनां वायूनाञ्च
मध्यस्थस्य बन्धनरूपस्याहस्य नाभिरिति समाख्या, रथचक्रवलय-
गतानामराणां मध्यस्थो बन्धकोऽपि नाभिरुच्यते, सौरजगन्मण्डलस्य
मध्यस्थः स्वरश्मिभिराकृत्य सर्वेषां ग्रहोपग्रहाणां बन्धकश्चासौ सूर्यो-
ऽप्याख्यायते नाभिरिति । तद्यथा ऋ० सं० १०. १. ५. ३—
“विश्वस्य नाभिं चरतो ध्रुवस्य कवेधित् तन्तुं मनसा विद्यन्तः”—इति,
“दैश्वानर नाभिरसि चित्तीनाम्”—इति च १०. ११. २. १ ।
एवञ्च मध्यस्थ आकर्षणहेतुर्नाभिरित्येवाभिप्रेत्येह प्रश्नोत्तरे दृष्टान्त-
विधया प्रतिसन्निहितस्य स्नाधारभूमिर्धृजस्य नाभित्वं मुपन्यस्तम् ।

यूयते चेवं मन्वांश्च एष ऋक्संहितायां (७. ६६. ३.), यजु-
संहितायाञ्च (५. १६.)—“दाधर्यं पृथिवी मभितो मयूखेः”—इति ।

तस्यास्येदं साधणीयं भाष्यम्— “हे ‘विष्णो !’ ०—०,
‘पृथिवी’ प्रथिता मिमां भूमिम् ‘अभितः’ सर्वत्र स्थितेः ‘मयूखेः’
पर्वतैः ‘दाधर्यं’ धारितवानसि , यथा न चलति तथा दृढीकृत-
वानित्यये इति । तदत्र मयूखग्रब्धस्य अश्रुतपूर्वः पर्वतार्थस्तत्र प्रकृ-
तार्थसमन्वयासमर्थतयेव तेनाश्रित इति प्रकृतार्थसमन्वयासमर्थता
च तस्य विदुषो ऽभवन्नूनं तत्कालमाहृत्यत एवेति च स्फुटम् ।

अथास्येदं महीधरकृतं भाष्यम्— “हे ‘विष्णो !’ ०—०,
‘पृथिवी’ ‘मयूखेः’ स्वतेजोरूपेः नानाजीवैः वराहाद्यनेकावतारैर्वा
‘अभितः’ ‘दाधर्यं’ दधर्यं , सर्वतो धारितवानसि”—इति । अत्र
नानाजीवानां वराहाद्यनेकावताराणां वा तेजोरूपत्वकल्पनम् ,
तथाविधसाधनैः पृथिव्या विश्णुकर्तृकं धारणञ्चेति सर्वमेवेतत्
तत्कालस्य गाढतमसाच्छन्नविज्ञानत्वमेवावेदयति । .

तत्त्वतस्त्विह रश्मिभिः साधनैः विश्णुनामसूर्यकर्तृकं पृथिव्याः
सर्वतो धारणं मिति विज्ञानमेवोपदिष्टम् । एतेनाकर्षणशक्ति-
विज्ञानं पुरा नासीदित्यद्यतनविज्ञानविदा सास्फालितसिदान्तो
ऽपि नूनं गिर्युह्नीर्णाग्निप्रध्वस्तः ।

एव मन्यत्रापि यथा — “सलिलं वा इदं सन्तरासीत् , यद-
तरन् तत् तारकाणां तारकत्वम्”—इति तै० ब्रा० १. ५. २. ५ ।
‘द्यावापृथिव्योरक्षर्मध्ये यदिदं स्याद्वरजङ्गमात्मकं जगद् दृश्यते,
तत् सर्वं पुरा प्रलयकाले सलिलमेवासीत् , तदानीं क्षत्तिकाद्याः
सलिलं तीर्त्वा लोकान्तरेषु गताः ; तस्मात् तरन्तीति व्युत्पत्त्या
तारकत्वं सम्यक्त्वम्”—इति तत्र सा० भा० ।

तदिदं व्याख्यानं नोपपद्यते कथं नपि ; स्थावरजङ्गमात्मक-
जगत्स्वन्तु पार्थिवानां मेव, पौराणिकमते प्रलयकाले सलिलाद्भुत-
त्वं च तेषां मेव विवक्षितम्, अत्र पृथिव्यां कदाप्येकदा क्षणिकादि-
तारकाणां संस्थितिवर्णनं नपि गञ्जिकागुञ्जनम्, तदितस्तीर्त्वा
तासां मूर्ध्निपलायनन्तु दूरपराहतं मिति सुधीभिरेवाकलनीयम् ।

तत्त्वतो ऽस्ति हि सलिलं मित्यन्तरिक्षवचनम् ; 'आपः'-
इत्यस्य 'समुद्रः'-इत्यस्य चान्तरिक्षनामसु पाठात् (निघ०
१. ३. ८, १५.), निरुक्ते माध्यमिकत्वेन व्याख्यानात् (११.
४. ६.), अत्रैव इदं मन्तरासीदिति श्रुतेस्तथैवार्थोपपत्तेश्च ।
तरणं च भ्रूवनं मेवेहेष्टम् ; तारकासु तस्यैव सम्भवात् । अथवा
असु सलिलं मित्युदकनाम, परं तदिह माध्यमिकं मेवेष्टम् ;
अत्रैव इदं मन्तरासीदिति श्रुतेस्तथैवार्थोपपत्तेश्चेति । 'आसीत्'-
इत्यस्य अस्तीत्यर्थः, 'अतरन्'-इत्यस्य तरन्तीत्येवार्थश्च पाणिनि-
सम्मतः (पा० सू० ३. ४. ६.) । तथा च 'अन्तः' द्वावापृथिव्यो-
र्मध्ये 'यत्' 'इदं' 'सलिलम्' अन्तरिक्षम्, द्वावापृथिव्योः 'अन्तः'
अन्तरिक्षे 'यत्' 'इदं' 'सलिलम्' उदकं वा, 'आसीत्' सदैवास्ति,
एतदेव अन्तरिक्षं सलिलं वा तारकाः 'अतरन्' सदैव तरन्ति ;
'तत् तारकाणां तारकत्वम्' इत्येवार्थः सम्पद्यते सङ्गच्छते चेति ।

अपि तत्रैव किञ्चिदुत्तरं श्रुतं मिदम्— "यानि वा इमानि
पृथिव्याश्चित्वाणि, तानि नक्षत्राणि ; तस्माद्भूमीलनामनि चित्रे
नायस्येव यजेत"—इति तै० ब्रा० १. ५. २. ६ । अत्रेदं सायणीयं
भाष्यम्— 'पृथिव्याः सम्यग्भूमीनि चित्वाणि विविधानि ग्रामनगरा-
दीनि स्थानानि सन्ति, तानि नक्षत्रसदृशानि, यथा द्युलोके नक्ष-
त्राणि विविधानि उपकारकाणि च दृश्यन्ते तद्वद् ग्रामादीन्वपि ।

तस्मात् कुसम्बन्धिविचित्ररूपनिपिहं तत् स्थान मञ्जीलनाम प्रतिकूल-
नचत्रसदृशं निन्दितं स्थानं स्वेच्छजनभूयिष्ठम्, तस्मिन्नञ्जीलनाम्नि
ग्रामे निवासं यागाद्यनुष्ठानञ्च न कुर्यात्—इति ।

अत्र सुधीभिर्विचार्य मिदम्,— प्रदर्शितं सायणीयं भाष्य
मेव मन्तव्यं चेत्, तर्हि किं ग्रामनगरादिभिन्ने इरिणे, समुद्र-
गर्भे, अन्तरिक्षे वा निवसेद् यजेत चेति, अपीह नचत्रप्रकरणे कि
मेतेनाप्रसङ्गसङ्कीर्त्तनेनेति चेति । तत्त्वतस्त्रिवैवं विज्ञान सुपदि-
ष्टम्, यद्यथापि पाश्चात्यविज्ञानविद्भिरपि नाधिगतम्; किञ्चेत
एवोपदेशाद् विज्ञायते— तदानीं मपि नचत्रादीनां स्वरूपादि-
प्रत्यक्षज्ञानायासीत् किंविध मपि महद् यन्त्र मितेति ।

एव मन्निगुप्तैपमन्त्रो यस्तैत्तिरीयब्राह्मणे (३. ६. ६.)
आम्नातः, तत्संहितायाम् (३. ६. ६.), इह चैतरेयके विहितो
व्याख्यातश्च “दैव्याः शमितार आरभध्व मुत मनुष्या इत्याह”—
इत्याद्युक्त्या (२. १. ६.) । स हि यद्यपि यन्नानुसृतो व्याख्यातः,
परं चिकित्साविज्ञानानुगतशारीरपदार्थज्ञानाद्यर्थ एवेत्यवधेयम्;
न हि पशुपातघाताद्यन्तरा शारीरसूक्ष्मातिसूक्ष्मस्त्रायादिभावानां
ज्ञानं सम्भवेन्नम, नापि तदन्तरेण चिकित्साविज्ञानं पूर्णता मेतीति
सर्वविद्यानिधानस्य वेदस्य तत्राप्युपदेशो विधेय इति ।

तथा यजुर्वेदीयाः “ब्रह्मणि ब्राह्मणम्, क्षत्राय राजन्यम्,
सरुद्रो वैश्वम्, तपसे शूद्रम्, नमसे तस्करम्, नारकाय वीरह-
णम्”—इत्येवमादिका मन्त्राय (वा० सं० ३०. ५—२२.) यद्यपि
नूनं तेषां ब्राह्मणादीनां कर्म-कर्मफलादिविज्ञानपराः; तथापि
यन्नानुरोधतः यज्ञीयपशुविधानपरत्वेन व्याख्याताः ।

एवं सन्धोगविज्ञानीपदेशाद्यर्थकाः “अम्बे अम्बालिक्यम्बिके”—इत्यु-

पक्रम्यं, “गणानां त्वं गणपतिष् हवामहे”-इत्यादयो मन्त्राः
(वा० सं० २३. १८-३१.), तैत्तिरीयब्राह्मणादी (३. ८. ६, ७.)
अन्यथा व्याख्याता अपीह अश्लोपचारीयत्वेन यज्ञपराः कृता
अधियज्ञाङ्गीलाश्राव्यव्याख्यादभिरिति दिक् ॥

अथाप्येवं बहूनां मन्त्राणा मधिदैवत मर्थं स्वीकृत्य, यास्कोक्त
मधिदैवतार्थं मुहुत्वं च ‘यस्य नास्ति स्वयं प्रजा शास्त्रं तस्य करोति
किम्’-इत्युदाहरणभूतेनेव तेन सायणाचार्येणानृतैतिहासिकपरतया
व्याख्यान मभापि च यथा—

“इदं विष्णुर्विचक्रमे त्रेधा निदधे पदम् ।

समूढ मस्य पांसुरे”-इति ऋ० सं० १. २२. १७ ।

एषाष्टाक्षरपादा त्रिपदा इति गायत्री । यद्यप्यस्या द्वितीयः
पादः समाक्षरः, तथापि गायत्रीत्व मव्याहृतम् । तथा छँतरे-
यकम् — “न वा एकीनाक्षरेण छन्दांसि वियन्ति, न द्वाभ्याम्”-
इति (१. १. ६.) । पिङ्गलाचार्येण तु एकाक्षरहीनाया
‘निचृत्’-इति, द्व्यक्षरहीनायासु ‘विराट्’-इति विशेषनामोक्तम् ।
तथाचेयं निचृत्प्रायचीति सम्पन्नम् । अनयर्चां विष्णुदेवो वर्णित
इत्येपा ‘वैष्णवी’ ।

विष्णुशब्दो द्युस्थानदेवतासु पठितः (निघ० ५. ६. ११.)
इति विष्णुः द्युविभागीयो देवः । गम्यते ऽचात्र मन्त्रे प्रवह्नन मिति
स एष विष्णुरादित्यः; “यच्च किञ्चित् प्रवह्नित मादित्यकमेव तत्”
-इत्युक्तेः (निरु० ७. ३. ४.) । सवित्वादिद्वादशसूर्यनामव्याख्यान-
प्रकरणे पूषनामव्याख्यानानन्तरं व्याख्यातं विष्णुनामेति सोऽसौ
पञ्चमः सूर्य एव । तन्नैरुक्तसूर्यद्वादशनामप्रकरणं समासतः प्रद-
र्शितं पुरस्ताद् (१५५ पृ०) । “अथ यद् विशितो भवति, तद्

विष्णुर्भवति । विष्णुर्विद्यतेर्वा व्यश्रोतेर्वा”-इति च तन्निर्वचनम् (निरु० १२. २. ७.) । “अथ ‘यद्’ यदा (मध्याह्ने) ‘विशितः’ व्याप्तोऽथ मेघ सूर्यो रश्मिभिः ‘भवति’, ‘तद्’ तदा ‘विष्णुर्भवति’, ‘विशतेर्वा’ यदा (मध्याह्ने) आविष्टः प्रविष्टः सर्वतो रश्मिभिर्भवति, ‘व्यश्रोतेर्वा’ विपूर्वस्थाश्रोतेः ; यदा (मध्याह्ने) रश्मिभिरतिशयेनायं व्याप्तो भवति, व्याप्नोति वा रश्मिभिरयं सर्वम्, तदा विष्णुरादित्यो भवति”-इति तद्दीर्घो वृत्तिः । शिपिविष्ट इति चास्यैव विष्णोर्नामान्तरम् । तदाह “किमित्ते”-इत्यस्य (ऋ० सं० ७. १००. ६.) मन्त्रस्य ध्यास्यानाय यास्तुः—“शिपिविष्टो विष्णुरिति विष्णोर्दे नामनी भवतः”-इति निरु० ५. २. २ । “शिपयोऽत्र रश्मय उच्यन्ते, तैराविष्टो भवति”-इति तन्निर्वचनञ्च तत्र तदुत्तरम् (१.) । तस्मात् विष्णुरिति सूर्यस्यैव नामान्तरं भुवम् ।

अत एवायं मन्त्रो महामुनियारुतेनेषं व्याख्यातः—“यत् ‘इदं’ किञ्च, तत् (‘विवक्रमे’) विक्रमते ‘विष्णुः’ । (‘त्रेधा’) त्रिधा (‘निदधे’) निधत्ते ‘पदम्’ । पृथिव्या मन्तरिक्षे दिवीति गाफ-पूणिः, समारोहणे विष्णुपदे गयाशिरसीत्वीर्षवामः (‘समूहम्’) समूहम् ‘अत्य’ (विष्णोः), (‘पांसुरे’) प्यायने, अन्तरिक्षे पदं न दृश्यते”-इति (निरु० १२. २. ८.) । सोऽयं मेघ एव विष्णुः, पृथिव्यां पाचक-दाहक-विद्रावक-जाठर-दाव-वाडव-गार्हपत्याहव-नीय-दक्षिणेत्यादिवहुविधानिरूपेणायतिष्ठते, अन्तरिक्षे विद्युद्भूषेण वाष्पाकारयायुरूपेण वा, दिवि सूर्यरूपेणिति । तत्रास्य पार्थिवं रूपं सर्वाच्चिगोचरम्, द्युभ्यं मौर अपि रूपं सर्वविदितम्, माध्यमिकं विद्युद्भूषं न हि न्यिरं दृश्य मन्ति । अत एवोक्तम् “सपन मेतन्माध्यमिकं ज्योतिरनित्यदर्शनम्”- इति निरु० ५. १. ३ ।

अत्र च यास्कोक्ता “प्र मातुः प्रतरं गुह्यम्”—इति (ऋ० सं० १०. ७२. ३.) विद्युद्विज्ञानमन्त्रः प्रमाणम् । वायुरूपश्चादृश्यम् । तच्चाह “त्रयः केशिनः”—इति (ऋ० सं० १. २६४. ४४.) ज्योतिर्विज्ञानमन्त्रव्याख्यायां यास्कः—“अग्निः पृथिवीं दहति सर्वं मेकः, अभिषिपश्यति कर्मभिरादित्यः, गतिरेकस्य दृश्यते न रूपं मध्यमस्य”—इति (निरु० १२. ३. ८.) । वैखानरव्याख्याया मेव मग्निविद्युदादित्यानां क्रमाद् पृथिव्यन्तरिक्षद्युस्थानत्व मध्येकात्मकत्व सुपपादितं द्रष्टव्यम् (निरु० ७. ६. ७.) ।

तदित्य मसाविव प्रत्यक्षः सूर्यः, त्रिलोकव्यापी ज्योतिःस्वरूपो विष्णुः, न चास्य माध्यमिकस्य रूपस्य दर्शनं भस्तीति शाकपूणिमते सम्पन्नं विष्णुविज्ञानम् ।

श्रीर्णवाभमते शब्दभेदेऽप्यर्थाभेद एव । तद्यथा यदुक्तं शाकपूणिना दिवीति, तदेवोक्तं श्रीर्णवाभेन समारोहण इति । तदत्र “एषांल्लोकानां रोहणे सवनानां रोह आन्नातो रोहात् प्रत्यवरोहयिकीर्षितः”—इति (७. ६. ४.) नैरुक्तं द्रष्टव्यम् । एवं विष्णुपदशब्दो “वियद् विष्णुपद मित्यमरकोषादितोऽन्तरिक्षवाची प्रसिद्ध एवेति किं तत्र प्रमाणान्वेषणप्रयासेनेति । अवशिष्टं गयशिरसीति पदम् । तच्चाद्ययोः पदार्ययोरुभयोरप्याचार्ययोरैकमत्ये सम्पन्ने अन्तिमपंदाये कथं स्यान्नतद्वैध मित्यविचारितं मपि स्वीकार्यम्— पृथिव्यामिति गयशिरसीति चाभिन्नार्थे पदे । पठ्यते हि निघण्टौ गृहनामसु ‘गयः’—इति पदम् (३. ४. १.) । एवञ्च समारोहणं सोपाजम्, तच्चात्र सूर्यस्योदयस्थान मन्त्रमयस्थानञ्चेत्येतद्गोलपार्श्वद्वयम् ; विष्णुपद मन्तरिक्षम्, तच्चेहाधःस्थं ग्राह्यम् ; गयशिरसि गृहाणां मूर्धप्रदेशे । तथा च सूर्यो मध्याह्ने

गयगिरस भागच्छन्, क्रमात् सायं समारोहण मधिरोहन्, रात्री विष्णुपदे तिष्ठन्, पुनरुदयात् प्राक् समारोहण भारोहतीति प्रतीयते स्फुट मौर्णवाभाशयः । तदत्र मन्त्रे सूर्यस्यैव गुणा वर्णिता इतीदं विष्णुविज्ञानं नाम सूर्यविज्ञान मेव ।

तैत्तिरीयसंहिताया मध्येय मन्त्र एव मेव सूर्यवाचिविष्णु-विज्ञानपरत्वेन व्याख्यातः । तद्यथा— “स विष्णुस्त्रिधाऽऽत्मानं विन्द्य-धत्त,— पृथिव्यां तृतीयम्, अन्तरिक्षे तृतीयम्, दिवि तृतीयम्” —इत्यादि (२. ४. १२. ६.) । बा०-रामायणेऽपि १. ३१. १८ —

“एकेन हि पदा कृत्स्नां पृथिवीं सो (विष्णुः) ऽध्यतिष्ठत ।

द्वितीयेनाव्ययं व्योम, त्वां तृतीयेन, राघव !”—इति ।

अहो पौराणिककालमाहारम्यम् ! अहो यज्ञपरव्याख्यामात्रा-ध्ययनाध्यापनमाहारम्यम् ! अहो वास्तानां कल्पिताख्यानप्रिय-तानुगत्यम् ! यदत्र सर्वत्राक्षण-निरुक्तादिक मालोचयतापि सर्व-वेदभाष्यकारेण सायणाचार्येण व्याख्यातोऽयं मन्त्रः— “विष्णु-स्त्रिविक्रमावतारधारी”—इत्यादिनेति । अथवा श्रूयते एधैतत्—

“ऋचो अचरे परमे व्योमन्

यस्मिन् देवा अधि विश्वे निषेदुः ।

यस्तन्न वेद कि ऋचा करिष्यति

य इत् तद् विदुस्त इमे समासते”

—इति ऋ० सं० १. १६४. ३८ ।

किञ्च ये वै सर्वशक्तिमतोऽपीश्वरस्य “परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृताम् । धर्मसंस्थापनार्थाय सन्भवामि युगे युगे” —इति (म० गी० ४. ८.) युगी-युगेऽवतरणं भवत्वैवेत्यवतारकथायां विश्वमन्त्रि, विश्वसेयुष आर्ष्वैल्कधितातिशान्तेश्वरविश्रामवार-

कथाया मपि, तादृशानां हि देवप्रियाणा मीतादृशेऽर्थे कास्ति चित्रतेत्यलं प्रासङ्गिकानल्पभाषणेनेति ॥

तदेवंविधाना मधिदेवतार्थयुक्तानां मन्त्राणा माध्यात्मिकार्या-
नाञ्च ब्रह्मनां प्रायशो याज्यानुवाक्याशस्त्रस्तोत्रादौ व्यवहारो
भवति, केवलाधियज्ञार्थयुक्तानान्तु प्रायशः प्रैपादिकर्मव्यापारेष्विति
विशेषः । वेपान्तु मन्त्राणां ज्योतिष्टोमाद्यामुषिकादृष्टफलेषु न कथ
मप्युपयोगः, तादृशानां केषाञ्चिद् ऐहिकदृष्टफलकारीर्यादि-
यागादौ विनियोगा भवन्ति । इतोऽन्येऽपि सन्ति ये मन्त्राः, ते ब्रह्म-
यज्ञपाठादौ विनियुज्यन्ते । एषा मेव केचिन्मन्त्रा श्रीपनिषदा
अपि भवन्तीति विवेकः ॥

अप्येषां मन्त्राणां यथा गद्यपद्यगीतिरचनाप्रकारभेदादस्ति
ऋग्यजुष्मामेति त्रिधात्वम्, तथैवास्ति च मन्त्राधिगतक्रियापद-
निबन्धनापि त्रिधात्वम् । तदाह यास्कः— “तास्त्रिविधा
ऋचः, — परोक्षकृताः, प्रत्यक्षकृताः, आध्यात्मिक्यथ”—इत्यादि
(निरु० ७. १. १.) । तथाच यास्कृत्तु प्रथमपुरुषक्रियाः श्रूयन्ते,
ताः परोक्षकृताः ; यासु मध्यमपुरुषक्रियाः, ताः प्रत्यक्षकृताः ;
यासु त्तमपुरुषक्रियाः, ता आध्यात्मिक्यः । इह श्रुतं सूक्तं मन्त्र-
परम् ; यजुरादिष्वपि तथा दर्शनात् ।

ऋग्यजुष्मामलक्षणैस्त्रिविधैरेव मन्त्रैर्यज्ञः सम्पाद्यो भवति ।
तदुक्तं भाष्यस्तम्बेन— “स (यज्ञः) त्रिभिर्वेदैर्विधीयते, ऋग्वेद-
यजुर्वेदसामवेदेः”—इति (प० ३, ४ सू०) । तत्र “ऋग्वेदयजुर्वे-
दाभ्यां दर्शपूर्णमासी, यजुर्वेदेनाग्निहोत्रम्, सर्वैरलिष्टोमः”—
इति च (प० ५, ६, ७.) तस्मिन्नास्तः । अप्यग्निष्टोमादौ “ऋग्-
वेदेन हीता करोति, सामवेदेनोहाता, यजुर्वेदेनाध्वर्युः सर्वैः

ब्रह्मा”-इति चीकं तत्र तेनैव (१८, २०, २१, २२.) । तदेवावा-
सकदास्मात्— “ऋचैश्च होत्र मकुर्वन्, यजुषाध्वर्यवम् साम्नो-
हीयम् (श्रीहोत्रम्), यदेवैतत् त्वयै विद्यायै शुकं तेन ब्रह्मत्व मकु-
र्वन्”-इति (५, ५. ७, ८.) । होत्रादयश्चैते चत्वारश्चत्वारो त्रियन्ते ।
तदाहाश्वलायनः— “तस्यर्त्विजः, चत्वारस्त्रिपुरुषाः, तस्य तस्यो-
त्तरे त्रयः । होता मैत्रावरुणो ऽच्छावाको. ग्रावसुद्, अध्वर्युः प्रति-
प्रस्थाता नैष्टोत्रेता, ब्रह्मा ब्राह्मणाच्छंस्याग्नीध्रः पोता, उद्गाता
प्रस्तोता प्रतिहर्ता सुब्रह्मण्य इति”-इति (श्री० सू० ४. १. ३-८.) ।

ततोऽत्र ऋग्वेदीयब्राह्मणे प्रधानतो होत्राच्छावाकमैत्रावरुण-
ग्रावसुदित्येषां चतुर्णां होतॄणां कर्माणि शंसनादीन्वभिहितानि,
प्रसङ्गाद् ब्रह्मत्वादीन्वपि । इतोऽवशिष्टान्येतदारण्यकतोऽवगम्यानि ।
ततोऽप्यवशिष्टानि त्वाश्वलायनसूत्रादितोऽवगन्तव्यानि भवन्ति ।
नापि सर्वेषां मेवेष्टिहोत्रसोमाना भैकाहिकाहीनसत्राणां विधय
इहैवैकत्र ब्राह्मणे समागताः; अपि केषाञ्चिदेवेति ॥ अथ यज्जाह्न-
कमादिवोधाय क्रतुसङ्गहोक्ता अग्निष्टोमकारिकाश्चेहोद्भियन्ते—

“अथाग्निष्टोमसंस्थेन ज्योतिष्टोमेन यो यजिेत् ।

स पूर्वं ऋत्विजो ब्रुवा देवभूमिं विनिश्चयेत् ।

दीक्षणीयां निर्वयेत् सोऽपि पद्वीसंयानसंस्थितिम् ।

कृते प्राचीनवंशिऽथ संस्कारा वपनादयः ।

हुत्वा दीक्षाहुतीः, कार्या दीक्षा कृष्णाजिनादिभिः ।

दीक्षितो नियमैर्युक्तो भवेत् क्षीरव्रतादिभिः ।

द्वादशाहं दीक्षितोऽथ भिक्षित्वा द्रव्यं मानयेत् ।

सोमं चर्मण्यथस्थाप्य विपसेत् सोमविक्रयी ।

यंगुन्ता प्रायणीया स्याद्, गृह्णीयात् क्रयणीपदम् ।

क्षीत्वा सोमं रथे चिम्बा प्राग्वांशाद्ये समानवेत् ।
 आतिष्यां निर्वपेत् सोम मासन्द्या सुपसादयेत् ।
 आतिष्येष्टिरिडान्ता स्यात्, तानूतम् मव्यति ।
 दीक्षा मवान्तरा भेति, प्रवर्ग्योपसदोः कृतिः ।
 दिनत्रये तत् कृतं स्यात्, वेदिर्मध्यदिने भवेत् ।
 पट्त्रिंशत्पददीर्घपा प्राग्वांशात् पूर्वतः स्थिता ॥

प्रातः प्रवर्ग्य सुहास्य, पश्चादुत्तरवेदितः ।
 शकटे द्वे हविर्द्वानि, हविर्द्वानं च मण्डपम् ।
 पश्चात्सदस्तस्य मध्ये निखातौडुम्बरी मिता ।
 दक्षिणस्यानसोऽधस्ताद् गत्तानुपरवान् खनेत् ।
 विधाय फलकाभ्यां तानये कुर्यान्मृदा खरम् ।
 निर्वपेद्विष्णुगगननीपोमीयं पशु माचरेत् ।
 प्रयुज्याचितपात्राणि दर्शवत् सर्व माचरेत् ।
 आज्य आसादिते वेद्या मन्ते यूपं समुच्छयेत् ।
 यूपस्योच्छ्रयणादूर्ध्वं समापथ्य पशुं ततः ।
 वैसर्जनानि हुत्वाग्निं सोमं आवादि चानयेत् ।
 हविर्द्वानि स्थापयित्वा मृहीयादसतीवरीः ।
 प्रयुञ्ज्यात् सोमपात्राणि महारात्रे खरादिषु ।
 यावत्स स्थापिते सोमे पक्षिणां ध्वनितः पुरा ।
 स्यात् प्रातरनुवाकार्यं सुपाकरण मादरात् ॥

वसतीवर्यपां प्रागौ प्रचरः स्याद् दधिग्रहे ।
 उपांशदाभ्यौ हुत्वा च महाभिपव माचरेत् ।
 उपांश मन्तर्यामं च हुत्वा रिक्तं तु सादयेत् ॥

अथैन्द्रवायवं पात्रैर्गृहीत्वा सादयेत् खरे ।
 यो मैत्रावरुणस्यं तु श्रीणाति पयसा ग्रहम् ।
 शुक्रः शृगी हिरण्येन, शृतो मन्वी तु सक्तुभिः ।
 गृहीत्वाग्रयणं गृह्णात्यतियाद्याभिधान् ग्रहान् ।
 गृहीत्वौक्थ्यं ध्रुवो याद्यः पवमानग्रहास्त्रयः ।
 पूतभृद् द्रोणकलशो ऽपरयाधवनीयकः ।
 ते वहिष्यवमानाय प्रचरन्त्यत्र पञ्च ते ।
 गृहीत्वाग्निन माग्नेयं पशोः कुर्यादुपाकृतिम् ।
 सवनीयपुरोडाशैश्चरित्वा ह्यैन्द्रवायवम् ।
 हुत्वा ग्रहं, हयोर्मैत्रावरुणाग्निनयोर्हुती ।
 शुक्रमन्यादिकान् हुत्वा धमसानपि जुह्वति ।
 संरक्ष्यर्त्तुं ग्रहेन्द्राग्नसोमप्रतिगरांस्ततः ।
 आन्यस्तीत्रेभ्य ऊर्द्धं हि प्रातश्चवनसंस्थितिः ॥
 माध्यन्दिने तु सवने पुरोडाशः पशोर्भवेत् ।
 ग्रहो मरुत्वतीयः स्यात् पवमानेन संस्तुतिः ।
 दधिधर्मं हुते दद्यात् दक्षिणास्ते यथायथम् ।
 मरुत्वतीयांस्तान् हुत्वा माहेन्द्रेण समाप्यते ॥
 तृतीयसवनारम्भ आदित्यग्रह माचरेत् ।
 आर्भवेण श्रुयीताथ पञ्चदशैः प्रचरत्ययम् ।
 माघित्रयेभ्य देवार्थो ग्रही, सौम्यचरुस्तथा ।
 पात्रीयतग्रहादूर्द्धं यज्ञायज्ञीयमंस्तवः ।
 आग्निमासतगस्यं भ्याद् गृह्णीयाद्धारियोजनम् ।
 समाधे सवने पपात् कुर्यादयमृधं ततः ।
 कुर्यादुदयनेऽपि मनुष्यां यजेत गाम् ।

देविका निर्घपेद् देवसुवासापि यजुंथय ।

उपोथ वेदि मान्नेय मिष्टान्निष्टोमसंस्थितिः ॥”-इति ।

एव मेव देवस्त्रान्यादिकृताग्निष्टोमपदत्वादी सायणाचार्यकृत-
यज्ञतन्त्रसुधानिध्यादी च पर्यालोच्यम् ; अच्चावाकीयप्रयोगादिषु च
ब्रह्मालोच्य मस्ति ; मन्त्रम्पादिते मष्टीकिते चैतरेयब्राह्मणपरिशेषे
वालखिल्यप्रयोगस्य दर्शनेन होतृप्रयोगरीतिश्च विज्ञातव्या ; बौधा-
यनसूत्रादिभ्यश्चाध्वर्यवादिप्रयोगज्ञानं च सुसम्पाद्य मिति ॥

एतर्हि ऋग्वेदस्य हे एव ब्राह्मणे लभ्येते,— इदं मैतरेयक
मेक मपरस्तु कौपीतकं नामेति । तत्र कौपीतके प्रथमं मेव
दर्शपूर्णमासेष्टिरारब्धा ; ततोऽग्निहोत्रादिकं प्रकीर्णकश्च किञ्चिद्
विधायैव क्रमेण वैश्वेष्टिः , सस्त्रयनेष्टिः , पयिहृदिष्टिः , दाक्षा-
यणेष्टिः , इळादधेष्टिः , सार्वमेनीष्टिः , शौनकेष्टिः , वसिष्ठेष्टिः,
शक्रेष्टिः , सुन्ययनेष्टिः , तुरायणेष्टिः , आश्रयणेष्टिः , वसन्तेष्टिः ,
व्रीहियवेष्टिः , चातुर्मासेष्टयस्तस्रः , पित्रेष्टिथेति दर्शपूर्ण-
मासाभ्यां सङ्कलनया एकविंशतिर्यागा आम्नाताः । ततः पुनरपि
किञ्चिदानुपङ्गिकं प्रोच्य दीक्षणीयेष्टिं विधायान्निष्टोमकाण्डस्य प्रव-
चनारम्भः कृतः । ततः “सीमेनेष्टा सौत्रामण्या यजेत”-इत्यादि
विधाय षोडश्यादिज्योतिष्टोमसंस्थादीनां अपि विधानं साम्नातम् ।
तदग्निन् ब्राह्मणे ऐतरेयानाम्नातानां मध्यनेकयामानां शस्त्रयाज्या-
विध्यादिकं दृश्यते, दृश्यते चैतरेयोक्तानां मध्यनेकप्रयोगानां समा-
सत उल्लेखः । तदेतयोरङ्गाङ्गिभाव एवोपगन्तुं युज्यते ॥

अथात्रैतरेयके प्राचीनब्राह्मणकारर्षीणां क्वचित्-क्वचिन्नामो-
द्धृतिः, क्वचित्-क्वचिदचनोद्धृतिः, क्वचित्-क्वचित् सनामवचनोद्धृतिश्च
दृश्यते । तद्यथा— “पूर्वां पौरुषमासीं सुपवसेदिति पैश्वम् ,

उत्तरा मिति कौपीतकम्”-इति ७. २. १० । श्रूयते चेत्तत्
 कौपीतक्यास्तृतीयेऽध्याये । तत्र हि स्वपूर्वतनस्य पैङ्गास्य मत-
 विमर्द्दनाय तथा स्वनामान्वितं कृतं तद्विधानं कुपीतकेन, तदेव मत-
 ह्यं यथायथ मिहोऽनृत मित्येव प्रतिभात्वस्माकम् । एवञ्च प्रथमन्ता-
 वत् पैङ्गादिब्राह्मणग्रन्थेष्वेव ज्योतिष्टोमसंख्याग्निष्टोमादयो यागा
 विहिताः, तद्विधिमेवास्मात्तः कुपीतकादिभिः प्रोक्ताः, तच्छेष-
 विधयोप्येतस्यैतरेयस्य विषया इति सिद्धम् ॥

(८)

अथ कामशांति मिदानि मिद मपि विचार्यं मस्ति, किमु
 प्रयोजन मेतस्येति । सम्प्रति लोके मोक्षस्यैकस्य परमपुरुषार्थत्वेन
 स्त्रीकारात्, तदवाप्तिदेवास्य फलं मन्येत, यदि नाम वेदे तस्यं
 स्त्रीकृतिः श्रूयेत ? न हि संहितासु कापि तादृशशब्दोऽपि श्रूयते ;
 अपुनरावृत्तिमतन्तु ब्राह्मणेषु गम्यते सत्यम्, परं न तत् पौराणिक-
 मोक्षपर मिति च नासत्यम् । अस्ति पुराणेषु क्वचित् चतुर्विधस्य
 क्वचित् पञ्चविधस्य च मोक्षस्योक्तेः । तद्यथा भागवते—

“सार्ष्टिसारूप्यसालोक्यसामीप्यैकत्व मप्युत ।

दीयमानं न गृह्णन्ति दिना मत्सेवनं जनाः”-इति ।

अस्मिन् श्लोके सार्ष्टीति बौद्धगायप्रसिद्धं निर्वाणम् । तत्तु
 नित्यस्यात्मनो नैव सम्भाव्य मस्ति, न च सुखाभिलाषिणा मन्माकं
 प्रायेणायोग्यम्, नापि वेदबोधित मित्यग्रहेयम् । एकत्व मपि
 तथैव । सर्वव्यापिनोऽस्य परमेश्वरस्य सर्वलोक्ये सर्वममीपि च

सर्वदा विद्यमानत्वात् सालोक्य-सामीप्ये त्वप्रार्थिते अपि स्त एव सर्वत्र सर्वेषा मध्याक मिति किं तयोः प्रार्थनया । सारूप्यवादस्तू-
न्मत्तप्रलापः ; ब्रह्मणो रूपाभावात् , असङ्गप्रयत्नप्रसङ्गाच्चेति ।
एवं निरुक्तपरिशिष्टशेषे च यदुक्तं “सारिष्टम्”—इत्यादि , तन्नूनं
महाभाष्यतोऽप्यर्थाचीन मिति सिद्धान्तितंभूय निरुक्तालोचनस्य
पठे । तत्त्वतस्वेतस्य ब्राह्मणस्य स्वर्गसाधनयागविध्युपदेशा एवाभिधेया
इत्यतः स्वर्ग एव प्रयोजन मिति द्रूमः ; अध्याकं स्वर्गफलसाधना-
र्थैवेतद् ब्राह्मणं प्रवृत्त मिति यावत् । तदाह जैमिनिः— “स स्वर्गः
स्यात् सर्वान् प्रत्यविगिष्टत्वात् , प्रत्ययाच्च”—इति ४. ३. १५, १६ ।

सोऽसौ स्वर्गः खलु लोकान्तरः । तथाहि— “परो वा अध्या-
लोकात् स्वर्गो लोकः”—इति (६. ४. ४.), आदित्याद्यैवेहा-
सन्नद्विरसद्य तेष्वेऽग्निनाग्नि मयजन्त, ते स्वर्गं लोकं मायन्”—
इति (१. ३. ५.), “तं स्वयन्तोऽब्रुवन् एतत् ते ब्राह्मण !
सहस्र मिति”—इति (५. २. ८.) च । स हि लोकान्तरोऽध्या-
लोकादूर्ध्वतनः । तथाचान्त्रातम्— “अन्वेर्देवयोन्वा आहुतिभ्यः
सगूय हिरण्यशरीर ऊर्ध्वः स्वर्गलोकं मेषति”—इति (२. १. ३ ,
पुनः २. २. ४.) । तत्र पापी गन्तुं न शक्यते । तथाह—
“सोऽपहतपाप्मोर्ध्वः स्वर्गं लोकं मेति”—इति (७. २. ११.) ।
अत एवेदं मथ्यान्त्रातम् (४. ३. ६.)— “स्वर्गो वै लोको
दूरीकरणम्”—इति ।

परलोकास्त्रीकाराभावे निन्दाश्रवणञ्च गम्यते । तथाया— “किं
ते ज्ञच्छन्ति कीकटेषु मावः”—इति (ऋ० सं० ३. ५३. १४.)
मन्त्रस्य व्याख्यानं ‘प्रमगन्द’-पदस्य “प्रमदको वा योऽय मेवास्ति न
पर इति प्रेषुः”—इत्याह यास्तः (६. ६. ४.) ।

अथात्र विशेषतो विवेच्य मिदम्—भूर्भुवःस्वरिति य इमे त्रयो लोकाः सर्ववेदप्रसिद्धाः, तैभ्यः सर्वेभ्य एवैभ्यः परोऽतिरिक्तः कश्चिदस्ति स्वर्गो लोकः, आहोस्वित् एषा मन्यतम एकः, उत सर्व एवेमे स्वर्गा इति ?

तत्रादौ भूरादय एवैते यथाबोधं निरूप्यन्ते । श्रूयते हि शतपथे—“भूरिति धै प्रजापति रिमा भजनयत, भुवरित्यन्तरिचम्, स्वरिति दिवम्; एतावद्वा इदं सर्वं यावदिमे लोकाः सर्वेषुवाधीयते”—इति (२. १. ४. ११.) । एवमादिश्रुतिभ्यो ऽवगम्यते इयं पृथिव्येव भूलोकः, असी द्युलोक एव स्वर्लोकः, एतयोर्लोकयोरन्तरा चान्तं यदाकाशम्, तदन्तरिच मिति । तत्राग्निं पृथिवीलोके पाथिवस्याग्नेः प्राधान्यम्, अमुग्निं द्युलोके सूर्यस्य; अन्तर्लोके त्वष्टा वायोरिति । अत एव प्रदर्शितं पुरस्तात् “तिस्र एव देवताः”—इत्यादि (१५०५०) । द्यावापृथिवीत्युक्ते द्युलोकमारभ्येतल्लोकान्तं सर्वं मेवेदं सौरं जगद् गृह्यते । अत एवात्रात मैतरेये—“अग्निर्वै देवाना भवमो विशुः (सूर्यः) परमस्तदन्तरेण सर्वा अन्या देवताः”—इत्यादि (१. १. १.) । आभ्यां द्यावापृथिवीभ्यां बहिरपि भ्रनन्ताकाश मस्ति, तत्रैतत्सौरजगन्मण्डलमण्डनरूपाकाशि सौरजगदन्तरागामी प्रवहो नामैष वायुर्न प्रवहति । एव माभ्यां द्यावापृथिवीभ्यां बहिरस्ति च द्युलोकस्य विद्यमानता; तत्रैतत्सौरजगन्मण्डलमण्डनस्यास्य सूर्यस्याधिकारो न ह्येव विद्यते; प्रवहवायुहीनाकाशं तीर्त्वा सौररश्मिजालस्यैतस्य तत्र गमनानुपपत्तेः । सन्ति हि तत्रैवं बहूनि सौरजगन्मण्डलानि, स्युर्वान्यविधान्यपि बहूनि । तान्येव ध्रुवारुन्धतीसप्तर्षिमण्डलादीनि ज्योतीषि नक्षत्रास्तुच्यन्ते । ज्योतीरूपाणा मध्येषा

मादित्यतोऽप्यतिदूरस्थत्वेनैवाहनि सूर्यरश्माभिभूतत्वात् न दर्शनमस्ति । तदुक्तं निरुक्ते— “आदत्ते भासं ज्योतिषाम्”—इति (२. ४. १.) । एवञ्चान्तरिक्षशब्दस्याकाशपर्यायत्वे स्वीकृतेऽपि ‘भुवरित्यन्तरिक्षम् (शत० ब्रा० २. १. ४. ११.)’—इत्येवमादौ, “वायुवेन्द्रो वान्तरिक्षस्थानः (निरु० ७. २. १.)”—इत्यादौ च एतज्जगत्सम्बन्धेवान्तरिक्षं बोध्यम् । एवं “स्वरिति दिवः (शत० ब्रा० २. १. ४. ११.)”—इत्येव मादौ, “सूर्यो द्युस्थानः”—इत्यादौ (निरु० ७. २. १.) च एतज्जगत्सम्बन्धेव द्यौर्बोधेति । तदेतेन लोकत्रयस्वरूपनिर्णयेनैव निर्णीतं स्वरिति ।

स्वरिति पदं स्वर्गाभिधानं प्रसिद्धम् ; सूर्यपर्यायश्च स एव स्वःशब्दः । अत एव निघण्टी स्वरिति पदं सूर्यद्युलोकयोः साधारणनामसु पठितम् (निघ० १. ४. १.), निरुक्तावपि तथैव व्याख्यातम्—“स्वरादित्यो भवति ; सु अरणः, सु ईरणः, स्रुतो भासं ज्योतिषां, स्रुतो भासेति वा”—इति (२. ४. २.) । अत्रापरञ्च श्रूयते—“स्वर्गो वै लोको ब्रह्मस्य विष्टपं, स्वर्गे मेव तल्लोकं यजमानं गमयति”—इति (४. १. ४.) । तद् ब्रह्मस्य विष्टपमपि सूर्यलोक एव । तथा छृङ्मन्त्र एषः ८. ६८. ७—

“उद्यद् ब्रह्मस्य विष्टपं गृह्मिन्द्रस्य गन्वहि ।

मध्वः पीत्वा सचेवहि त्रिः सप्त सस्युः पदे”—इति ।

द्युलोक एव देवलोकः ; देवानां रश्मीनां प्रधानतस्तत्र निकेतनात् । अत एव निघण्टी द्युस्थानदेवतासु ‘दिवाः’—इति पदं पठितम्—(५. ६. २६.), व्याख्यातमपि तथा तन्निगमप्रदर्शनादिभिर्यास्तेन । तदेषं द्युलोको देवलोको स्वर्लोक इमान्यभिप्राथानि पदानि । तदिदं मध्यात्रात मुभयविधेऽपि यजुःसमात्राये—

“पृथिव्या अह मुदन्तरिच मारुह मन्तारिवाट् दिव्य मारुडम् ।

टिवो नाकस्य पृठात् स्वर्वीतिरगा महम् ॥

स्वर्गन्तो नापेक्षन्त आ द्यां रोहन्ति रोदसी ।

यज्ञं ये विश्वतो धारण् सुविद्वाणो यितेनिरे”

—इति वा० सं० १७, ६७, ६८ ; तै० सं० ४, ६, ५, ३, ४ ।

विनिष्क्रान्तेषु मन्वीं शतपथब्राह्मणकारेण (८, २, ३, २६, २७),

व्याख्यातो च तैत्तिरीयसांहितिकब्राह्मणेषु (५, ४, ७.) ।

सोऽसौ द्युलोक एव प्रकृतः परलोकः । अतएवैव माग्नातं शत-
पथे—“तस्य वा एतस्य पुरुषस्य द्वे एव स्थाने भवत इदञ्च परलोक-
स्थानञ्च, सन्ध्यं तृतीयं स्वप्नस्थानम्, तंश्चिन् सन्ध्ये स्थाने तिष्ठन्नुभे
स्थाने पश्यतीदञ्च परलोकस्थानञ्च”—इति १४, ७, १, ८ ।

परमलोकोऽप्यसावेव । तथाहि—“स परमं लोकं मज्ज-
यदुपाञ्चिनोः प्रियं धाम गच्छति”—इति (ऐ० ब्रा० १, ४, ४.) ।
अश्विनोः प्रियं धाम नूनं द्युलोक एव ; तयोर्दुःस्थेषु परिगणनात्
(निघ० ५, ६, १.), “अयाती द्युस्थाना देवतास्तासा मश्विनौ
प्रथमागाग्निनी भवतः”—इत्यादिनैरुक्ताश्च (१२, १, १.) ।

अमृतलोकोऽप्यसावेव । तथा ह्यायर्वणिक्ताः समामनन्ति—
“सूर्यस्य भागे अमृतस्य लोके”— इति ८, १, १ ।

ब्रह्मलोकोऽप्यसावेव । अत एवोक्तं निरुक्तपरिशिष्टे जीवानां
मूर्च्छागतिव्याख्याने—“देवल्लोकात् आदित्यम्, आदित्याद् वैद्यु-
तम्, वैद्युतान्मानसम्, मानसः पुरुषो भूत्वा ब्रह्मलोकं मभि-
सम्भवति”— इति (निघ० १४, ८.) । शतपथेऽपि श्रूयत एतत्
प्राय एव मेव (१४, ८, १, १८.) । अत्र वैद्युतशब्दो ज्योतिः-
परः । तथा च देवल्लोकं द्युस्थानं सूर्यमण्डलं वा अभिगम्य आदि-

त्यम् अप्रवृन्ति, त मभिगम्य च तदीयज्योतिरुपलभ्य मनोमात्र-
सहायाः पुरुषास्त मेव ब्रह्मलोक मनुभवन्तीति तदर्थः । अत एव
सुव्यक्तं मात्रात मिहापि— “ओ मिति स्वर्गो लोक मित्यसौ
योऽसौ तपति (५. ५. ७.)”—इति ।

तदित्य मिदं - निष्पन्नम्— स्वर्गो लोकः खलु नैभ्यो लोक-
त्रयेभ्योऽतिरिक्तः , अपि त्वस्माद् भूलोकात् पर इत्येव । अत
एव श्रूयते— “त्रयो वाव लोकाः ;— मनुष्यलोकः , पितृलोको
देवलोक इति”—इत्यादि शत० ब्रा० १४. ४. ३. ११ । अत्र
त्रयो वाव लोका इति श्रूयते ह्येवावधारणम् । एव मन्यञ्चात्र—
“पृथिवीलोक मेव पुरोऽनुवाक्यया जयति , अन्तरिक्षलोकं
याज्यया, द्यौर्लोकं शस्यया”— इति श० ब्रा० ६. १. ६ । अन्यत्र
च— “दक्षिणत उपसृजति , पितृलोक मेव तेन जयति ; प्राची
मावर्त्तयति, देवलोक मेव तेन जयति ; उदीची मासृज्य दोग्धि
मनुष्यलोक मेव तेन जयति”—इति तै० ब्रा २. १. ८. १ ।

यथासु श्रुतिपूपात्तः श्रूयते पितृलोकः, स त्वन्तरिक्षलोकस्यो-
पलक्षकः ; अन्तरिक्षस्य एव हि पितृलोकः ; पितृलोकमात्र-
ज्ञातास्मन्नस्यस्यानं न सर्वं मेवान्तरिक्ष मिति । तदप्यामनन्त्या-
थर्वणिकाः स्वसंहितायाम् (१८. ४. ७३.)— “अभिप्रेहि मध्यतो
माप हास्याः पितृणां लोकं प्रथमो यो अत्र”—इति ।

अपरश्चान्यत्राम्नातम्— “अथ इव हि पितृलोकः”—इति (श०
ब्रा० १४. ६. १. १०) । द्युलोकस्याधस्तात् पितृलोक इत्येव तद्भा-
वः । पुण्यलोकशब्देनाप्यन्तरिक्षस्य पितृलोकस्य ग्रहणं गम्यते ।
तद्यथा— “तस्मादाहुः पुण्यलोक इयान् इति”—इति श० ब्रा० ३.
६. २. १५ । ताण्ड्यमहाब्राह्मणेषुपि (१२. ११, १२.) द्रष्टव्य मिदम् ।

“कर्मणा पित्रलोकः”—इति (श० ब्रा० १४. ४. ३, २४.) श्रुतेस्तत्रैव हि पुण्यात्मनां गमनं भवतीति पित्रलोक एव स्यात् पुण्यलोकः । श्रूयते हि छान्दोग्यब्राह्मणे— “तयो धर्मस्कन्धाः,— यज्ञोऽध्ययनं दान मिति प्रथमः, तप एव द्वितीयः, ब्रह्मचार्याचार्यकुलवामः तृतीयः । ०—० । सर्व एते पुण्यलोका भवन्ति; ब्रह्मसंस्थो ऽसृत्तत्त्व मेति”—इति (४. २२. १.) । तदेतच्चिविधपुण्यानुष्ठातृणां पुण्यलोकापरपर्याये पित्रलोके स्थानं भवति, ये तु ब्रह्मज्ञास्तो त्वसृत्तत्त्वज्ञाभाय पूर्वेनिर्दिष्ट ममृतलोकं यान्तीति तदभिप्रायः ।

सोऽन्तरिक्षस्थः पित्रलोको नूनं सोमलोकः, स एव चन्द्रलोकः । तथाहि— “स सोमलोकं, सोमलोके विभूति मनुभूय पुनरावर्त्तते”—इति प्र० उ० ५. ४ । यः सोमः, स एव चन्द्रमाः । तथाहि अथ० सं० ११. ६. ७—

“सोमो मा देवो मुञ्चतु य माहुश्चन्द्रमा इति”—इति ।

अपि शतपथे—“पित्रलोकाञ्जीवलोक मभ्यायन्ति ; अयोऽग्निः पथोऽतिवोढा, स एतानतिवदति”—इति (१२. ८. ४. ६.) । तदेवं पित्रलोकाऽसोमलोकाञ्चोभयतः पुनरावर्त्तनश्रुतिषाम्यात् उभयोरभिदत्त्वं सुव्यक्तम् । अथवा चन्द्रलोकात् किञ्चिदुच्चैः स्थितः पित्रलोकः ; तत एव “अथैनं पितरः प्राचीनावीतिनः सव्यं जान्वा-च्छोपासीदंस्तानब्रवीत्,— मासि मासि वोऽग्र्यं स्वधा वो मनोजवो नश्चन्द्रमा वो ञ्जीतिरिति”—इति (२. ४. २. २.) शतपथश्रुतिः । अत एव चन्द्रमसः कृष्णशुक्लपक्षावेव पितृणा महोरात्राविति सिद्धान्तितम् । तथाद्यान्नातं शतपथे— “यद्देवैषः (चन्द्रः) न पुरस्तात् पश्चाद् दृष्टोऽयैभ्यो (पित्रभ्यः) ददाति ; य वा अपराह्णे ददाति । पूर्वाह्णे वै देवानां मध्यन्दिनो मनु-

प्याणा मपराहः पितृणाम्, तस्मादपराह्णे ददाति"—इत्यादि (श० ब्रा० २. ४. २. ७.) । मनुसंहितायाञ्च (१. ६. ३.)—

“पित्रे रात्राहनी मासः प्रविभागसु पक्षयोः ।

कर्मचेष्टास्वहः कृष्णः शुक्लः स्वप्नाय शर्वरी”—इति ।

“मानेनानेन यो मासः पक्षद्वयसमन्वितः ।

पितृणां तदहोरात्र मिति कालविदो विदुः ॥

कृष्णपक्षस्वहस्तेषां शुक्लपक्षसु शर्वरी ।

कृष्णपक्षे त्वहःश्राद्धं पितृणां वर्त्तते नृप !”—इति च ह० वं० ८ ।

ज्योतिःशास्त्रेऽप्युक्तं मेव मेव । तथा च सि० शि०—

“विधूर्धभागे पितरो वसन्तः स्वाधः सुधानिधि मामनन्ति ।

पश्यन्ति तेऽर्कं निजमस्तकोद्धे” दशं यतोऽस्माद् द्युदलं तदैषाम् ।

मार्हान्तरत्वात् विधोरधःस्यं तस्मान्निशीथः खलु पौर्णमास्याम् ।

कृष्णे रविः पक्षदलेऽभ्युदेति शक्तीऽस्त मेत्यर्थत एव सिद्धम्”—इति ॥

चन्द्रलोक एव पिढलोक इति पक्षे त्वत् विधूर्धभागे इति विधुष्टे बोध्यम् ; यथा वयं भूर्धभागे = भूष्टे वसामः, न तु खनिजहिरण्यादिवद् भूगर्भे इत्यभिप्रायः ।

नन्वेव मनतिप्राचीनपुराणैतिहासज्योतिषादीन्यनार्यशास्त्राख्यपि किम्प्रमाणानि ? वेदाधिकृतानि तान्यपि स्वतीपकराणि चेत् स्युः प्रमाणानीत्येवात्र ब्रूमः । अत एवोक्तं मनुना (२. १२.)— “स्वस्य च प्रिय मात्मनः”—इति, मीमांसाधिकरणमालायाञ्च “तेन हस्त-रिते तेषां प्रामाण्यं विप्रकृच्छतः”—इत्येवोक्तम् । एव मपि यत् श्रूयते ऽन्यत्र “पिढलोकाचन्द्रम्”—इति (श० ब्रा० १४. ८. १. १०.), पिढलोकचन्द्रलोकयोरेकत्वपक्षे तदैतत् कथं सद्गच्छते ? इति, अत्र ब्रूमः— ‘पिढलोकात्’ पिढलोक मन्तरिक्षं चन्द्रमण्डलं वा

अभिगम्य 'चन्द्रम्' आप्नुवन्तीति तदर्थः ; अन्यथा २१० पृ०-प्रद-
शितायर्वणिकप्रयत्नविविरोधः स्यादनिवार्य एवेति । तस्मादेत-
स्माच्चोपपद्यतेऽस्य चन्द्रलोकोर्द्वेष्टस्यपिडलोकस्यान्तरिक्षस्यत्वेनान्त-
रिक्षवाचितापीति ।

अस्ति चास्यान्तरिक्षवाचित्वेऽपरमपि प्रमाणम् । तदेतत्—
“पिता दुहितुर्गर्भं माधात् (ऋ० सं० १. १६४. ३३.)”—इति-
मन्वांशिव्याख्यानकाले यास्काचार्य आह—“पिता दुहितुर्गर्भं
दधाति, पर्जन्यः पृथिव्याः”—इति (निरु० ४. ३. ५.) । पर्जन्य-
शब्दनिरुक्तिश्चैव कृता—“पर्जन्यस्तूपैराद्यन्तपिपरीतस्य, तर्पयिता
जन्यः ; परो जेता वा ; जनयिता वा, प्रार्जयिता वा रसाना मिति”
—इति (१०. १. १०.), इत्या इति तच्छेषः । तद्रूपार्जनन्तु भवति
रश्मिभिः । तथाचाम्नातं वृष्टिविज्ञानसूक्ते ऋ० सं० १. १६४. ४०—

“कृशं नियानं हरयः सुपर्णा अपो वसाना दिव सुत्पतन्ति ।

त आ बहवन्नसदनादृतस्य आदिद् घृतेन पृथिवी व्युद्यते”—इति ।

“कृशं” (‘नियानं’) निरयणं, रात्रिः । आदित्यस्य
‘हरयः सुपर्णाः’ आदित्यरश्मयः । ‘ते’ यदा (‘आ बहवन्’)
अमुतोऽर्वाङ्घ्रः पर्यावर्त्तन्ते (‘सदनात्’) सहस्थानात् (‘ऋतस्य’)
उदकस्य ‘आदित्’ अनन्तरमेव ‘घृतेन’ उदकेन ‘पृथिवी व्युद्यते’ ।
“घृतं मित्युदकनाम ; जिघत्सेः सिञ्चतिकर्मणः”—इति (७. ७. १.),
चास्य यास्तशते व्याख्यानम् । ब्राह्मणेषुप्येव मेव । तद्यथा—
“अग्निर्वा इतो वृष्टिं समीरयति धामच्छद् दिवि भूत्वा वर्षति,
मरुतः सृष्टां वृष्टिं नयन्ति यदासावादित्योऽग्निं रश्मिभिः पर्या-
वर्त्तन्तेऽयं वर्षति”—इति (निरु० ७. ७. १.) । मन्वे ‘दिवम्’
द्युभोकं प्रति ‘उत्पतन्ति’ उड्डोना भवन्ति, तावद्दूरगमनात् पूर्वं मेव

‘ऋतस्य सद्नात्’ मेघनिर्माणांयाहृतजलसञ्चयप्रदेशात् अन्तरि-
चात्, तं लोकं प्राच्यैवेति यावत् । ब्राह्मणे त्विह द्युशब्द उर्द्धो-
पलक्षकः । तथाच ‘दिवि भूत्वा वर्षति’ ऊर्द्धो-आकृतौ भूत्वा वर्ष-
तीति तदर्थः । अथवा इहापि पूर्ववद्वाक्येयः ‘दिवि भूत्वा’ द्युलो-
कम्प्रत्याकृतः सन्निति यावत् । तदेवं पितृवाचकपर्जन्यस्यान्त-
रिचस्यत्वात् सर्वस्यैवान्तरिचस्य पितृलोकत्वम् ।

सोऽयमन्तरिचलोको द्युलोकादधस्योऽप्येतस्मान्मनुष्यलोकादूर्ध्व-
स्यस्ततो मध्यलोक एव । एतन्नाम्नायते— “अन्तरिचलोक उ
अस्मान्निष्ठादन्तर्हितः”—इति (श० ब्रा० ७. १. २. २३.) ।

यस्मिंश्च लोके प्रतिष्ठितः पितृलोकः, सोऽन्तरिचलोक एवेन्द्र-
लोकः; तत्रैव मेघदारकवायोरिन्द्रस्य संस्थितेः । तच्छ्रुतम्—“इन्द्र-
लोको हैपः”—इति (श० ब्रा० ८. ५. ३. ८.) ।

वायुलोकोऽपि स एव ; वायोरन्तरिचचारित्वं तु लोकेषु प्रसि-
द्धम्, “वायुरन्तरिचस्यः”—इत्यादिनैरुक्तादिभ्यवावगम्यते, श्रूयते
चैवं साङ्ख्यान ब्राह्मणेऽपि (२०. १.) ।

एतदेवान्तरिचं सन्ध्य मिति स्वप्नस्थान मिति च श्रुतम्—
“तस्य वा एतस्य पुरुषस्य हे एव स्थाने भवत इदं च परलोक-
स्थानञ्च, सन्ध्यं तृतीयं स्वप्नस्थानम्, तस्मिन् सन्ध्ये स्थाने तिष्ठ-
न्नुभे स्थाने पश्यतीदञ्च परलोकस्थानञ्च”—इति श० ब्रा० १४.
७. १. ८ । एवञ्च जीवलोकादस्मात् प्रेतानां परलोकजिगमिपूषा
मिहान्तरिचलोके किञ्चिक्कालं स्वप्नावस्थानं सूचितम् ; यैसु पितृ-
लोक आगच्छः, तेषा मिह स्वप्नावस्थानं न भवतीति च ॥

अथास्य भूलोकस्य त्वित् मय्यवगम्यते मन्त्रवर्णात् । तद्यथा
ऋ० मं ७. १०४. ११—

‘परः सो असु तन्वाश्तना च तिस्रः पृथिवीरधो असु विश्वाः ।’
 प्रति शुष्यतु यगो अस्य देवा यो नो दिवा दिष्मसि यद्य नक्तम्”
 -इति । ‘यः’ ‘नः’ अक्षभ्यं ‘दिवा’ दिनं ‘दिष्मति’ करोति, ‘यः’
 ‘नक्तं च’ दिष्मति ; ‘सः’ सूर्यो देवः, ‘तन्वा’ स्वर्गरीरेण, ‘परः’
 द्युस्यः ‘असु’ अस्ति, ‘च’ अपि ‘तना’ स्वप्रभाविसृत्वा ‘अधः’
 स्थिताः ‘तिस्रः पृथिवीः’, ता एव ‘विश्वाः’ सर्वा भूलोकाः आकृत्य
 ‘असु’ अस्ति । ‘अस्य’ देवस्य ‘यगः’ कीर्त्तिं ‘देवाः’ तद्गमय एव
 ‘प्रति शुष्यतु’ प्रतिक्षणं शोषयन्ति, तद्गमिभिरेवेदं सर्वं सम्पद्यत
 इति तद्व्यशस्त एव हरन्तीति भावः ।

सूर्याधःस्थितास्तायेमा पृथिव्यो नूनं क्रमादधोऽधःस्थिताः बुध-
 शक्रराहवः । तत्रेयं पृथिव्येव राहुरुच्यते । अत एतदान्नात एक-
 संहितायाम् ५, ४०, ६— यं वै सूर्ये स्वर्भानुरासुरस्त्वामसा-
 विध्यदासुरः ।

अत्रयस्त मन्वविन्दन्न ह्यन्ये अगक्तुवन्”-इति ।

तैत्तिरीया अपि समामनन्ति— “सुवर्भानुरासुरस्त्वामसा-
 विध्यत्”-इति (२. १. २. ४.) । “सुवर्भानुरिति आसुरस्य
 कस्य चिन्नामधेशम् (अथाह्य मिदम्) । स्वर्गलोकगतां प्रभां नुद-
 तीति सुवर्भानुः । स च पृथिव्या रूपं धृत्वा (धृत्वित्वेवाज्ञान-
 मूलजम्) कृष्णवर्णः । पृथिव्याश्च कृष्णरूपत्वं लोके बहुलं दृश्यते ;
 छन्दोगाय “यत् कृष्णं तदन्नस्य”-इत्यत्रकारणभूतायाः पृथिव्याः
 कृष्णरूपत्वं मामनन्ति (६. ४. २.) । अतस्त्वामःपुञ्जरूपः स
 आसुरः (असुः प्राणः ; स विद्यतेऽस्येति असुरः प्राणी ; असुरस्याय
 निति आसुरः, प्राण्यान्त्रयो भूलोकः) स्वकीयेन तमसा (तमोरूप-
 ष्वायया) सूर्यं माच्छाद्य जगदान्धं कृतवान्”-इति तत्र सायणीयं
 भाष्यम् । अत एवोक्तं सूर्यसिद्धान्ते (२. च० ६. श्लो०)—

“दक्षिणोत्तरतो ऽप्येवं पातो राहुः स्वरंहसा ।

विक्षिपत्येष विक्षेपं चन्द्रादीना मपक्रमात्”—इति ।

“पातस्थानाधिष्ठात्री देवता राहुर्जीवविशेषः”—इत्यादि यद्वा-
ख्यात मिह रङ्गनाथेन, तत्तु नूनं वेदविदुषां हास्यकर मेव ।
दृश्यतेऽपि मनुष्यमुण्डसदृश्येव राहुप्रतिमा निर्भरियते पौराणिकै-
राधुनिकज्यौतिषिकेश्च ; इतोऽप्येतस्य मानुषनिलयत्वं सूच्यते ।
तदित्यं सूर्यस्याधस्थो बुध एव प्रथमो भूलोकः, तदधस्थः शुक्रः खलु
द्वितीयो भूलोकः, तदधस्थिता इयं पृथिव्येव तृतीया भूसरूपा ;
इमा एव तिस्रः पृथिव्य स्वयो भूलोकाः । त एव यूरोपीयज्यौति-
षिकैरपीमे Terrestrial planets = पार्थिवग्रहा उच्यन्ते ।

एतेषां लोकानां येऽन्तरालप्रदेशास्तेषां समुदिताना मेकरूपाणा
मेकं नामान्तरिच मिति । तदस्यान्तरिचस्याप्यस्ति त्रित्वथवणम्,
अस्ति ह्यत एवं दिवस्त्रित्वश्रुतिश्च । तद्यथा ह्येकस्मिन्नेव मन्त्रे लोक-
त्रयाणां प्रत्येकस्य त्रित्व मान्नायते (ऋ० सं० ४. ५३. ५.)—

“त्रिरन्तरिचं सविता महित्वना ,

त्री रजांसि परिभूस्त्रीणि रोचना ।

तिस्रो दिवः पृथिवीस्त्रिस्र इन्वति,

विभिर्ग्रतैरभि नो रक्षति क्षना”—इति ।

तदथ श्रुतं सर्वत्रित्वं पृथिवी त्रित्वनिबन्धन मेवेति प्रतीयते
स्फुटम् । अर्थस्वस्य मन्त्रस्य निगदसिद्ध एवेति ॥

पदत्वं मपि श्रूयते पृथिव्याः । तद्यथा अ० सं० १०. ७. ३५—

“स्कम्भो दाधार द्यायापृथिवी तमे इमे स्कम्भो दाधारोर्वन्तरिचम् ।

स्कम्भो दाधार प्रदिगः पटुर्वाः

स्कम्भ इदं विश्वं भुवन माविषेग”—इति ।

आसु षट्सूर्वीषु सूर्यस्याधःस्थितास्त्रिस्त्रिस्त्रस्तूपरिष्ठाः । अत एव
पूर्वप्रदर्शितमन्त्रे श्रुतम् “त्रिस्त्रः पृथिवीरधो असु विष्ठाः”—इति ।

श्रूयते च तत्रान्यत्र १०, १४, १६—

“त्रिकट्टुकेभिः पतति षडुर्वीरैक मिदं ब्रह्मत् ।

त्रिष्टुब् गायत्री छन्दांसि सर्वा ता यम आहिताः”—इति ।

त्रिष्टुबिति गायत्रीति चेह लुप्तोपमानं पदद्वयम् । ‘त्रिष्टुप्’ यथा
त्रिभिस्त्रिष्टुब्लक्षणेः पदैर्युक्तैकेति व्यपदिष्टापि षसुतस्त्रिस्त्रः , यथा
च त्रिपदा ‘गायत्री’ ; उभे चेतै मिलितास्तत्त्वतः षट् ‘छन्दांसि’ ;
ता इव इमा अपि ‘षट्’ ‘उर्ध्वः’ पृथिव्यः ‘त्रिकट्टुकेभिः’ त्रिग
इति यावत् (सूर्यस्योपर्यधय) ‘पतति’ स्वस्वकक्षासु विभिन्ना
भ्रमति । किन्भ्रमतीत्याह— ‘ब्रह्मत्’ महाकारम् ‘इदं’ षडुर्वीरैः
समानं दृश्यमानम् ‘एकम्’ एव सूर्यम् । अत आह मन्त्रद्वक्
‘सर्वाः ताः’ षडुर्ध्वः ‘यमे’ सर्वनियमनकर्त्तेश्चैतएवं यमनामके-
ऽस्मिन् वायौ, तदुपलक्षितेऽन्तरिक्षे, सर्वनियन्त्रि रश्मिभिराकृत्य
धारके अमुष्मिन् सूर्ये वा ‘आहिताः’ स्थापिताः , सन्तीति
शेषः । अतएवैव मिहैतरेये— “तस्यै वै देवा आदित्यस्य
स्वर्गाहोकादशपातादविभयुस्तं त्रिभिः स्वर्गैर्लोकैरवस्तात् प्रत्यु-
त्तन्नुवन् । ०—० । तस्य पराचोऽतिपातादविभयुस्तं परमैः
स्वर्गैर्लोकै परस्ताद् प्रत्युत्तन्नुवन् । ०—० । तेषु वा एष एतदध्या-
हितस्तपति । स वा एष उत्तरोऽस्मात् सर्वस्मात् भूताद् भवि-
ष्यतः । सर्वं भवेद मतिरोचते यदिदं किञ्च”—इति (४. ३. ४.) ।
एवञ्च यथा सूर्यस्याधोऽधः क्रमात् बुधशुक्रराहुकक्षाणां स्थितिः
प्रतिपादिता, तथैव तस्योपर्युपरि च क्रमादस्ति महल-ब्रह्मस्वति-
शमैश्वरकक्षाणां संस्थितिः । षड् एवैते भूलोकाः, ततोऽत्र षट्सर्व

प्राग्निः सन्तीति च गम्यते । एभ्यः षड्भ्य एव भूलोकेभ्यः ऊर्ध्वं
मादित्यस्तपति । एकस्यास्यैव सूर्यस्य रश्मिभिः पडेवेमे आवद्धाः ,
भ्रमणशीलाः , प्रकाशमानाः, सृष्टिस्थितिप्रलयहेतुवायुविद्युद्दृष्ट्या-
दिवन्तश्चेत्यपि । चन्द्रः पृथिव्या उपग्रह इति पृथिवीग्रहणेनैव तद्ग्र-
हणं सिध्यति ; खलोपग्रहसहितानां मेव शनेधरादिराद्यन्तानां
ग्रहाणां मिहं पृथिवीत्वेन परिगणनं मिष्टमित्त्वेवास्याः पृथिव्या उप-
ग्रहस्येतस्य चन्द्रमसी न कृतं पृथग् ग्रहणं मिति सुप्रत्येतव्यं मेव ।

‘एषां तु सर्वेषां शनिगुरुकुजसूर्यबुधशुक्रराहणां सप्तानां स्वर्ग-
त्वेन मृतिरपि श्रूयते ब्राह्मणेषु । तद्यथा— “रोहति सप्त स्वर्गा-
ल्लोकान् य एवं वेद”-इति (ऐ० ब्रा० ५. २. ५.), “सप्त वै
देवल्लोकाः”-इति च (ऐ० ब्रा० ४. २. ३.) । सर्वं मेतदेवूप-
पद्यते ‘देवानां’ रश्मिनां सर्वत्रैव विद्यमानत्वादिति ।

यद्यप्येषु सप्तसु सूर्यस्त्वेकः स्थिर इति श्रुतित एव प्रतिपादितं
पुरस्तात् (१०८५०), तथाप्यस्य सर्वग्रहोपग्रहसमन्वितस्य सौरजग-
न्मण्डलाधिपस्यापि ध्रुवाद्याकर्षणबलेन भ्रमणं सम्भाव्यते ; साम-
वेदे “दीर्घास्य मसावादित्य इयते”-इत्यादिश्रवणात् (धार०
गा० ६. २. २१.) । मदीयत्रयीटीकायां तद्व्याख्यानञ्च द्रष्टव्यम् ।
वल्लतः सौरजगन्मण्डलस्थितानां मन्मदादीनां दृष्ट्या सूर्यस्य गति-
राहित्येऽपि सौरजगन्मण्डलस्य न तथात्व मिति सर्वसिद्धान्तः ।
अतः सर्वतोऽधिकविभ्रता भवत्यस्य कक्षा (भ्रमणमार्गः), तत्त्वे
न्यूना शनेधरस्य, ततो न्यूना जीयस्य, ततो न्यूना मङ्गलस्य, ततो
न्यूना राहोः (पृथिव्याः), ततो न्यूना शुक्रस्य, बुधस्य तु ततो ऽपि
न्यूनेति । अत इदं श्रूयते— “परो वरीयांनो वा इमे लोका
अशांगहीयांसः”-इति (ऐ० ब्रा० १. ४. ८.) ॥

चन्द्रकवा तु न सूर्यप्रक्रमणपरा , अपि त्वेतत्पृथिवीप्रक्रमण-
परेति नात्र तस्याः ग्रहणमिष्टम् । किन्तु चन्द्रपृष्ठस्य पितृलोक-
त्वेन स्वीकारात् , पितृणाञ्च स्वर्भीगाय तत्र गमनयवणाञ्च तस्यापि
स्वर्गत्वं ज्ञेयते ब्राह्मणकारैः । तथाहि— “तद् ये ह वै तदिष्टापूर्त्तं
कृतमित्युपासते । ते चान्द्रमम मेव लोकमभिजयन्ते”—इति
प्र० उ० १. ८ । शतपथेऽप्येवम् (१४. ८. १. १८.), छान्दोग्य-
ब्राह्मणेऽप्येव मेव (५. १०.) । वेदान्तसूत्रेष्वपीदं बहु विचा-
रितम् (३. १. २२—२७.) । तदीयन्यायमालाया मपीह कति-
चिदधिकरणान्यारचितानि । तत्रैकमिदम् ३. १. ३—

“चन्द्रं याति न वा पापी ? ‘ते सर्वे’—इतिवाक्यतः ।

पञ्चमाहुतिलाभार्यं भोगाभावेऽपि यात्यसौ ॥

भोगार्यं मेव गमनमाहुतिर्यभिचारिणी ।

सर्वश्रुतिः सुकृतिनां ; याम्ये पापिगतिः श्रुता”—इति ।

अपि सुकृतिनां सूक्ष्मभोगपरिद्विग्लिलाभयोग्यचित्तत्वाच्चन्द्रलोके
विद्युद्दृष्टिजलान्नीपधितरुलताशुल्मादीनां नास्त्येव प्रयोजनमिति
तेषामभाव एव । तस्मात् श्रूयत एतत् (ऋ० सं० १. १६४. ४१.)—

“भूमिं पञ्चन्या जिवन्ति दिवं जिवन्त्यग्नयः”—इति ।

तथाच यथास्रच्छरीररक्षणाय अन्नपानीयाद्युत्पत्त्यर्थं हृद्याः
दीनां प्रयोजनमस्ति , न तथा तदवत्यानाम् ; किञ्च तत्रा-
प्यस्ति रश्मिरूपानीनां प्रयोजनमिति, तेषां प्रभावो विद्यत एव ।
“अत्राह गोरमन्वत”—इति (१११५०—निरु० २. २. २ ; ४. ४. ६.)

श्रुतौ तत् स्पष्टम् ।

ननु तत्र ‘दिवं जिवन्त्यग्नयः’— इत्युक्तम् , न हि चन्द्रमा
थीर्यस्यो वेति तत् : । अत्र

ब्रूमः— एतादृशश्रुतिषु श्रुतो द्युशब्दो नून मन्तरिचलोकस्योपल-
क्षकः । एतावतैवान्तरिचस्थस्य पर्जन्यहेत्वग्निधूमस्यापि द्युलोका-
श्रयणं नानुपपन्नम्— “घृतेन त्वावर्हयन्नम आहुत धूमस्ते कीतु-
रभवत् दिवि श्रितः”—इति (ऋ० सं० ५. ११. ३.) । “दिवि सोमो
अधिश्रितः”—इत्यत्राप्येव मेवावगन्तव्य मस्ति (ऋ० सं० १०. ८५.
१.) । तत्रतस्तु “चन्द्रमा अप्सुन्तरा सुपर्णी धावते दिवि”—इति
(वा० सं० ३३. ८०.) इत्येवमादिश्रुतिभ्यः ‘सुपर्णस्य’ सूर्यस्य द्युस्थ-
त्वम् , तदधः ‘अप्सु’ अन्तरिक्षे चन्द्रमसः स्थान मित्येव ध्रुवम् ।

अथाप्यस्य चन्द्रमसोऽप्यवमस्वर्गत्व मुररीकार्यम् । अत एव
“सहस्राश्वीनि वा इतः स्वर्गो लोकः”—इति (२. २. ७.)
ऐतरेयश्रुतं सद्गच्छते । आश्वीनं नामेह मार्गस्य परिमाणम् ;
एकस्मिन्नहनि यावन्त मध्वान मतिक्रामत्यश्वः ; तावानेवाध्वा
आश्वीन इत्युच्यते । तथा ह्यमूत्रयदाचार्यः पाणिनिः— “अश्व-
स्येकाहागमः”—इति (५. १. १८.) । यथा ह्याङ्गिकं सार्द्धद्वियोजन-
गमनं सुकरं मनुष्याणाम् , तथैव षड्भोजनगमन मग्नाना मिति
लोकप्रसिद्धम् ; एवञ्चेतो भूलोकात् षट्सहस्रयोजनान्तरे स्वर्गस्थिति-
रित्यभिप्रेत मेवास्य श्रुतिकृत इति स्फुटम् ; स्त्रीकुर्वन्ति चाप्स-
ञ्जीतिपिका अप्येव मितो दूरत्वं चन्द्रमःकचाया इति चन्द्र-
मण्डल मेयाव स्वर्गत्वेनाभिप्रेत मिति च नास्फुटम् ॥

अथेष्टैष यत् श्रुतम्— “नय स्वर्गा लोकाः”—इति (४. ३. ०.),
तदेतत् शरीरनवमाणाभिप्रायेणैव । एवं यदपि श्रुतम् “तय इम
ऊर्ध्वा एरुविंशान् लोकाः , एरुविंशत्येवमांश्लोकान् रीदति, स्वर्गं
एव श्लोके चतुष्पठितमेन प्रतितिष्ठति”— इति (ऐ० वा० १. १.
५.) , तदेतद्य स्यात् त्रिभिन्नाभिप्रायमूनकम् । एवमादिश्रुति-

वचनानां तात्पर्यादिकं वेदार्थविस्तनपरैर्विद्वद्भिः सध्वविज्ञानमा-
हाय्यादिभिः स्वयमेवोहनीयम् । “बहुभक्तिवादीनि हि ब्राह्मणानि
भवन्ति”—इति (७. ७. २.) नेरुक्तं वा स्यात् तेषां शरणम् ॥

यस्मृतः सूर्यलोक एवैको सुख्यः स्वर्गो लोकः सर्व-मन्त्रमंहिता-
सम्मतः । तस्मादात्रात एष मन्त्रः सर्वविदेषु—

“उद् वयं तमसस्पृश्रि ज्योतिः पश्यन्त उत्तरम् ।

देवं देवता सूर्यं भगन्म ज्योतिरुत्तमम्”—इति ऋ० मं० १. ५०. १० ।

“उद् वयं तमसस्पृश्रि स्वः पश्यन्त उत्तरम् ।

देवं देवता सूर्यं भगन्म ज्योतिरुत्तमम्”—इति वा० सं० २०. २१ ।

उद् वयं तमसस्पृश्रि पश्यन्तो ज्योतिरुत्तरम् ।

देवं देवता सूर्यं भगन्म ज्योतिरुत्तमम्”—इति ते० मं० ५. १. ७. १० ।

उहयाम् । तमसस्पृश्रीर । ज्योतिः पश्यन्त उत्तराम् ।

स्वः पश्यन्त उत्तराम् । देवन्देवतासूर्यसूर्यसूर्यम् ।

अगन्म ज्योतिरुत्तमाम्”—इति सा० मं० भारण्डसाम ।

“उद् वयं तमसस्पृश्रि रोहन्तो नाक मुत्तरम् ।

देवं देवता सूर्यं भगन्म ज्योतिरुत्तमम्”—इति अथ० सं० ७. ५२. ७ ।

शाखाभेदहेतुषु योऽन्यतमो वर्णितः पाठभेदो नाम, तद्विदर्शन-
भूतञ्चेदं सम्पन्नं चतुर्वेदीयपञ्चशाखावचनमिति चेह मन्तव्यम् ।

अथैवमादिश्रुतिषु उत्तरयद्स्य स्वर्गवाचकस्त्रादियद्द्विशेष-
णत्वेन श्रुतत्वात् अस्याः पृथिव्या अप्युत्तरो भागः स्वर्ग इति व्यप-
दिष्टः । तच्च श्रूयते “उत्तरो वा असावस्यै”—इति श० ब्रा० ८. ६.
३. १४ । ‘असौ’ स्वर्गः, ‘अस्यै’ अस्याः पृथिव्याः ‘उत्तरो वै’ इति
तदर्थः । अस्या इति पठयथं चतुर्थी (पा० २. ३. ६२ सू० १ वा०) ।
आह च “स उत्तरस्मादधरं समुद्रम् (ऋ० मं० १०. ८८. ५.)”

-इति-मन्त्रभागस्य व्याख्यायां यास्कः— “उत्तरः = उद्धततरो भवति, अधरः = अधो रः, अधः = न धावतीति, ऊर्ध्वगति-प्रतिपिद्धा”-इति (२. ३. १.) । तस्मात् पृथिव्याश्च ऊर्ध्वो भागः स्वर्गः, तद्विपरीतोऽधःप्रदेशो नरक इति चाभवत् सिद्धान्तः । पृथिव्याः सर्वोर्ध्वप्रदेशः सुमेरुः, सर्वाधःप्रदेशः कुमेरु रिति च सर्व-ज्योतिषशास्त्रप्रसिद्धः । तत एव सुमेरोः पुण्यात्मनिलयत्वम्, तथा कुमेरोः पापात्मालयत्वं च वर्णितं मनेकत्र ।

उत्तरदिङ्गामवीज मपीद मेव । पृथिव्येषा सदैव सूर्याभिमुखी-त्वस्याः पुरतः सूर्यः सदैव राजते, तत इवैषा दिक् पुर इत्युच्यते, प्राचीति च । सूर्याभिमुखं बन्धसन्ध्या अस्याः पृथिव्याः पश्चाद्भाग एव पश्चिमा, प्रतीचीति च । अस्याः खलु यस्यां दिशि शिरोव्यपदेश-भाक् सुमेरुप्रदेशो विद्यते, सा ऊर्ध्वतमेति उत्तरा, उदीचीति च । यस्यान्तु पादतलभूत इति पातालव्यपदेशभाक् कुमेरुप्रदेशः, सैवाधोऽधरा, अवाची, दक्षिणेति च । तत्राधोभवनरूपे कुमेरु-प्रदेशे समुद्रोदकप्राचुर्यादीश्वराधीनप्रकृतिनियमाद् बहुत्रैव बाहवा-नलाः प्रज्वलन्तीति तदपान्तरा दिक् आग्नेयीत्युच्यते । त एव बाहवा-ग्नयः पापिनां दमनाय दहनकुण्डान्यास्यन्ति ; अतः स एवात्रत्यः पापलोकः । तत्र आग्नेः प्राधान्य मिति स एव प्रदेशो यमलोकः ॥

सोऽधो लोक एव प्रथमो यमलोकः, एष पृथिवी-देवो ऽग्नि-वेवात्र यमो नाम । तदिदं श्रूयते— “अग्निर्वाव यमः, इयं यमी”-इति ते० सं० ३. ३. ८. ३ ; श० द्रा० ६. २. १. १० । ‘इयं’-शब्देनात्र पृथिवी गम्यते ।

एतावेव यमीयमावतलम्ब्य यमयमीसंवादरूपं यत् सूक्त मात्रात सार्धंभ्याम्नाये (१०. १०.), तस्य महत्स्येया—

“यमस्य मा यम्यं १ काम आग-

न्समाने योनौ सह श्रेय्याय ।

जायेव पत्ये तन्वं रिरिच्यां

वि चिद् वृहैव रथ्येव चक्रा”-इति ।

अन्तरिक्षलोकसु द्वितीयो यमलोकः, अन्तरिक्षदेवो वायु-
रेवात्र यमो नाम । तथा ह्येष यमशब्द आम्नातो निवर्ण्यै
मध्यस्थानदेवतासु (पू. ४. १२.) । व्याख्यातश्चेत्तद् यमपदम्
“यमी यच्छयीति सतः”-इति यास्केन (१०. २. ७.) । उदी-
रता मिति पिष्टसूक्तगतमन्त्रस्य व्याख्यानकाले व्यक्तं सुक्तश्चेत्तत्तेन—
“मांध्यमिको यम इत्याहुः”-इति (११. २. ६.) । स एव यमो
जनानां सङ्गमनी वायुरेव । तथाहि ऋ० सं० १०. १४. १—

“परेयिवांसं प्रवतो महीरनु

बहुम्यः पत्या मनुपसंगानम् ।

वैवस्वतं सङ्गमनं जनानां

यमं राजानं हविषा दुवस्व”-इति ।

“यो ममार प्रथमो मर्त्यानां

यः प्रेयाय प्रथमो लोक मितम् ।

वैवस्वतं सङ्गमनं जनानां

यमं राजानं हविषा सपर्यत”

-इति च अथ० सं० १८. ३. १३ ।

विवस्वान् सविता आदित्यः ; तत्रसूत एव वायुर्वातीति वायो-
र्वैवस्वतत्वम् । तच्चाहैहैव—“सविदप्रसूतो ह्येष एतत् पवते”-
इति (१. २. १.) । यथैहत्याना मस्माकं राजा अग्निर्नाम यमः,
तथैवान्तरिक्षाणां वायुर्नामेति ; स एव यमो पिष्टराडित्युच्यते ।

अथैतस्मूक्तादनन्तरं पितृसूक्तं मान्नातम्, तस्यैवादिमैया—

“उदीरता मवर' उत्परासः

उन्मध्यमाः पितरः सोम्यासः ।

असुं य इयुरहका ऋतज्ञा-

स्ते नोऽवन्तु पितरो हवेषु”-इति ।

सूर्योऽपि यम उच्यते । अत एव दुःस्थानदेवतास्वयि पठितं यम इति पदम् (५. ६. १७.) । सूर्यपरो निगमय यमशब्दस्य प्रदर्शितोऽयं यास्केन (ऋ० सं० १०. १३५. १.)—

“यस्मिन् हवे सुपलाशे देवैः सम्भिवते यमः ।

अत्रा नो विश्वपतिः पिता मुराए अतु वेनति”-इति ।

“सङ्गच्छते यमो रश्मिभिरादित्यः”-इति च निरु० १२. ३. १० । अत एवाथर्वसंहितायां वशादायिनां यमराज्ये यत् सर्वकामावाप्ति-फलं मान्नातम्, न तत् सूर्यलोकरूपप्रधानं स्वर्गादित्येतन्ने स्वर्गं सम्भाव्यते । तथा छन्दोः ११. ४. ३५—

“सर्वान् कामान् यमराज्ये वशा प्रददुषे दुहे”-इति ॥

अथ तदपराहं वशाप्रार्थनारोधकारिणां नरकगमनञ्चान्नातम्—

“अथाहुर्नारकं लोकं निरुन्धानस्य याचिताम्”-इति ।

यमलोकात् पापलोकेषु पतनञ्च श्रुतम् अथ० सं० १२. ५. ६४—

“यथायाद् यमसादनात् पापलोकान् परावतः”-इति ।

सुतगाहीयमन्तयेकः प्रदर्शियोऽन यास्केन (१. ३. ६.)—

“हविर्भिरेके स्वरितः सचन्ते

सुन्वन्त एके सवनेषु सोमान् ।

शचीर्मदन्त उत दक्षिणाभि-

नेल्लिङ्गायन्त्यो नरकं पताम”-इति ।

‘एके’ , ज्ञानिनः ‘हविर्भिः’ अग्नी हविःप्रक्षेपादिभिर्नित्य-
कर्मानुष्ठानमात्रैः ‘इतः’ अस्मान्नोकात् ‘स्वः’ स्वर्गं सूर्यलोकं (ब्रह्म
लोकं) ‘सचन्ते’ गच्छन्ति ; ‘एके’ यज्वानः ज्योतिष्टोमादौ ‘सव-
नेषु’ प्रातर्माध्यन्दिनद्वितीयनामकेषु ‘सोमान् सुन्वन्तः’, ‘इतः स्वः
(चन्द्रलोकं) सचन्ते’-इत्यत्र ; ‘उत’ अपि ‘दक्षिणाभिः’ दक्षिण्यैः
‘शची.’ कर्माणि ‘मदन्तः’ कुर्वन्तः , ‘इतः’ गत्वा , पुनरिम मेव
‘स्वः’ भूस्वर्गं ‘सचन्ते’ प्रावर्त्तन्ते । ‘नित्’ नैवं चेत् , ‘जिह्वायन्तः’
जिह्वायन्तः , पापानुष्ठानं कुर्वन्तो ‘नरकम् पताम’ इति जानीयु-
रिति । तदेव मत्र चतुर्षु मन्त्रपादेषु चतुर्विधाना मन्त्राकं चतुर्धा
गतिर्निरूपितेति सुव्यक्तम् ।

“नरकं न्यरकं नीचेर्गमनम् , नास्मिन् रमणं स्थान
मस्य मयस्तीति वा’-इति, “पापः पाता पेयानान् , पापत्वमानो
दा, अवाडेऽपततीति वा पापत्वतेर्वा स्यात्”-इति च नि० १, ३,
६५. १, २. । “नाक आदित्यो भवति ; नेता भासां ज्योतिषां प्रणयः
०—० क मिति सुखनाम, तत्प्रतिपिडम् , प्रतिपिडं प्रतिपिडेत् ।
“न वा अमुं जन्मुषे किञ्च नाकम् (ता० ब्रा० १०. १, १८.) न
वा अमुं गतवते (‘किञ्चन अकम्’) किञ्चनासुखम् ; पुण्यकृती
ह्येव सत्र गच्छन्ति”-इति (२. ४. २.) । “न हि तत्र गताय
‘कश्चेचनाकं भवति”-इति च शत० ब्रा० ८, ७, १, २४ । तदेवं
यथा सुकृतिनां पुण्यफलपुरस्कारभोगाय भवति स्वर्गमनम् , तथैव
पापिनां पापफलोपभोगाय भवत्येव नरकगमनमिति सुवचम् ॥

अथ यथा सुमेरोः स्वर्गत्वं वर्णितम् , कुमेरोर्निरयत्वञ्च
(२२० , २२१ पृ०), तथैवाद्यतनार्यावर्त्तस्थाय मयिमात्तर-
भूभागस्य काश्मीरादेः गमणत्वं , ततोऽप्युशरस्य हिमवत्पृष्ठस्य-

मानससरोवरप्रदेशादेः, ततोऽप्युत्तरस्योत्तरकुरुप्रदेशस्य च स्वर्ग-
त्वचाहुः पौराणिकाः ; अप्यार्यावर्त्तपादतलरूपस्य आग्नेयां दिशि
स्थितस्य, अत एव पातालस्य प्राग्ज्योतिषाधःप्रदेशस्य नरकत्वम्,
तत्रदेशाधिपतेर्नरकराजत्वञ्चेति । तदत्र रमणनामत एव तत्रदेशस्य
रमणीयत्वेन स्वर्गतुल्यत्वं ज्ञापितम् (महा० भी० प० १०८. ६६.),
मानससरोवरादिप्रशंसाकथा त्विह पूर्व मेव वर्णिता (४१, ६७,
६८-८०), तथा “सुरुच्च नरकञ्चैव शास्ति यो यवनाधिपः भगदत्तो
नरकराट्”-इत्यादिवचनात् (महा० स० प० १४. १५.) प्राग्-
ज्योतिषप्रदेशस्य नरकत्वञ्च सुव्यक्तम् ।

अपि चाचार्यावर्त्ते गङ्गादिनिम्नगाप्रवाहदर्शनाच्चावगम्यते गङ्गा-
प्रभवादिदेशानां सुषैष्टम्, ब्रह्मपुत्रसङ्गमादिस्थानानां मतिनीचे-
ष्टञ्च ; आयुराकृतिप्रकृतिबलव्यवहारादिदर्शनतोऽपि प्रतीयते कुरु-
पाञ्चालादीनां देवत्वं वाङ्मोत्तरवाङ्गादीनां मतयात्व मिति ।

तत्रतस्तु यथास्यां पृथिव्या मप्यन्तरिक्षदुलोकयोः स्थितिरुप-
लभ्यते, यथा चास्मच्छरीरेष्वपि त्रिलोकाधिप-त्रिदेवानां मग्नियाद्या-
दित्यानां मस्ति विद्यमानतेति त्रिलोकीत्व मध्येषां षड् युज्यते,
एवं भूर्भुवःस्वरिति त्रयाणां मेव लोकानां प्रीतिहेतुत्वात् त्रयाणां
मेवास्ति स्वर्गत्व मपि ; परं तत्राप्यधममध्यमोत्तमभेदो नूनं सन्तव्यः ;
तथा च सूर्यमण्डलान्तर्ब्रह्मलोक एवोत्तमः स्वर्गः । एतदप्यान्नातम्—

“अष्टचक्रा नवद्वारा देवानां पूरयोध्या ।

तस्यां हिरण्ययः कोशः स्वर्गो ज्योतिषाहतः ॥

तस्मिन् हिरण्यये कोशे वारं विप्रतिष्ठिते ।

‘तस्मिन् यद् यच्च भात्मन्वत् तद् वै ब्रह्मविदो विदुः’

—इति अथ० सं० १०. २. ३१, ३२ ॥

स एषः स्वर्गं दुरारोहः । तच्चान्नात् मिहापि—“स्वर्गं वैलीको दूरोणम्”—इति (४. ३. ६.) । यागादिसाधन मन्त्रान् न कोऽपि तत्र गन्तुं शक्नोतीति यत् इति भावः । आन्नायते चैतत्—“स्वर्ग एव तन्नोकं यजमानं गमयति”—इति (४. १. ४.) । एवञ्च स्वर्जि-
गमिषूणां सौरलोकाद्यन्यतमे स्वर्गे प्रवेशसामर्थ्योपपादनं मेवाग्नि-
टोमादिफलम्, तदुपदेश एवैतस्य प्रयोजनं सिद्ध मिति शम् ॥

अथैतदेतरेयालोचनं सुपसंहरन्तोऽपि किञ्चिददामः ।—

ऐतरेयं मालोचयितुं प्रहृष्टैरस्माभिः प्रसङ्गतोऽपरेऽपि बहवो वैदिकविषयाः समालोचिताः, किञ्च “तेन चरन्तरिते तेषां प्रासास्यं विप्रकृच्छतः”—इति मीमांसान्यायवचनतो वेदाधीविरुद्धानां कृच्छ-
प्रमाणानां पुराणादिवचनानां मपीह बहुत्र स्वमतपोषणाद्ययो-
शेषः कृतः, सत्त्वानुरोधतोऽद्यतनसमाजविरुद्धा अप्यत्र लिखिताः
स्युः केचन, मानुषप्रकृतिभ्रमविजृम्भिता अवश्यंश्चाविनोऽपि भावाः
सम्पन्नाः स्युस्तत्र केचन । तदेवमादिषु किं करणीयं मासीदस्माद्-
शान्तं सत्यस्यमतीना मप्यनल्पचिन्तान्नीडितशिर्षिष्यानां मिति
‘विहांसो वै देवाः’—‘सत्यसंहिता वै देवाः’—इत्यादिश्रुत्यर्थानुगता
देवा एव विचारयन्तु, यतस्त एवात्र नः शरणं मिति ।

अथैहालोचितेभ्योऽन्येऽपि सन्ति बहवः सत्यसिद्धान्ताः, तेष्वेते
त्रयो नूनं महिगन्तव्या वेदसत्यार्थजिज्ञासुभिस्तत्रैव प्रथमः—

वेदे यथा लैटनकारस्य प्रयोगी न तु व्यत्ययविशेषः,
तथैव अतीतानागतवर्तमानकालबोधका लट्-लुङ्-लिटः प्रत्ययाः
भयन्ति ह्यन्वसाः; न च ते व्यत्ययत्वेन स्वीकार्याः । तथा च
यत्र यत्र लट्-लुङ्-लिटः मन्यतमस्य प्रयोगः श्रुतः, तत्र सर्वत्रैव

प्रायः सार्वकालिकोऽर्थे एव बोध्यः । अत एव “व्यत्ययो बहुलम्”
-इत्यादि (३. १. ८५.) सूत्रजातं विदधतापि भगवता पाणिनिना
सूत्रितम्— “हृन्दसि लड् लुड् लिट्.”-इति (३. ४. ६.) । एवञ्च
“यथापूर्वं मकल्पयत् (१०. १८०. १—३.)”-इत्येवमादौ ‘यथा-
पूर्वम्’ पूर्ववदेव ‘अकल्पयत्’ सदेव कल्पयतीत्याद्यर्थो मन्तव्यः ।
एवं हि यथा ह्यः सूर्यं उदेत्, यथा चायं उदेति, तथैव ज्ञथ
उदेत्यतीतिवत् सदैवैकरूपया सृष्टिक्रियया भवितव्य मिति
तन्मन्ताशयः । एवमेवैवमादिषु सर्वत्रैव लड् लुड् लिटा सार्व
कालिकोऽर्थो वेदितव्य इति ।

• अथ द्वितीयः ।— अध्यात्माधिदेवतार्थानां मेव वैदिकमन्त्राणां
प्राधान्यम्, अधियज्ञानान्तु न तथात्वम् ; यज्ञयज्ञाङ्गकर्मादिविधा-
यकब्राह्मणादिवचनानां मादिवेदभाष्यत्वेन बहुपरतन्त्रसिद्धान्तात् ।
एवञ्चासीत् कृतयुगेऽध्यात्ममन्त्रार्थप्रियता, त्रेतायां तथाधिदेवतार्थ-
परता च, द्वापरे एवाभवन्मन्त्राणां अधियज्ञार्थप्रवणता चेति
हि केषाञ्चित् वेदतत्त्वार्थचिन्तापरायणानाम् ।

अतएवोक्तं मनुसंहितायाम् (१. ८६.)—

“तपः परं कृतयुगे त्रेतायां ज्ञानं मुच्यते ।

द्वापरे यज्ञमेवाहुर्दानमेकं कलौ युगे”-इति ।

अन्तिमस्वेषः ।— यावत्स्यः सृष्टिकथा ब्राह्मणग्रन्थेष्वेव संश्रुताः,
सर्वा एव ताः कल्पनामूलिकाः, किञ्चिद्विज्ञानज्ञापिकाः ; तत्सामं-
करणगतोपदेशसाधिकाय ; यथा पातञ्जले महाभाष्ये सन्ति बहवः
एव एकदेश्युक्तयस्तथेति । अत एवोक्तं निरुक्तकारैः “बहुभक्ति-
वादीनि हि ब्राह्मणानि भवन्ति”-इति (७. ७. २.) । तच्चेद-
मार्शाभ्याश्राये विस्पष्टमात्रातम् (१. १६५. ४.)—

“को ददर्श प्रथमं जायमानं सख्यवन्तं यदनखा विभर्ति ।
भूम्या भस्वरस्रगाभा कस्वित् को विद्वांस सुपगात् प्रष्टुं भेतत्”-इति
धन्यवैतत् (ऋ० सं० १. १८५. १.)—

“कतरा पूर्वा कतरापरायोः ,

कथा ज्ञाते कथयः को विवेद ?

विभ्रं क्त्वा विभ्रतो यद् नाम ,

विवर्तेते भ्रह्मणी चक्रियेव” ॥

—इत्येव मत्त्वं मिति सत्त्वं ॥

आलोचनं भिदं स्रष्टुं सैतरेयस्य नामतः ।

सम्यक् सर्ववेदानां मनस्य सूत्ररूपतः ॥

वसुकीर्णने शक्ये सत्त्वप्रतद्दुत्थितम् ।

भाष्यस्वस्य प्रवक्तव्यं वेदविज्ञानवैतृभिः ॥

नामघ्राहं विनिर्मातृर्घ्राह्या गृह्यन्तु मा मितः ।

नी चेत् स्यात्कीर्तिदननं ब्रह्मगोष्ठरथैर्ध्वम् ॥

